

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI**

**KÖKENLERİ VE SOSYOKÜLTÜREL DEĞİŞİM SÜREÇLERİ AÇISINDAN
AMAZİGHLER: "FAS ÖRNEĞİ"**

KHADIJA KOUMKOUM

YÜKSEK LİSANS

**DANIŞMAN:
PROF. DR. MEHMET BİREKUL**

KONYA-2022

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Khadija Koumkoum		
	Numarası	18810301035		
	Ana Bilim/BilimDalı	Sosyoloji Anabilim Dalı / Sosyoloji Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Birekul		
Tezin Adı	KÖKENLERİ VE SOSYOKÜLTÜREL DEĞİŞİM SÜREÇLERİ AÇISINDAN AMAZİGHLER:"FAS ÖRNEĞİ"			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

KHADIJA KOUMKOUM

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Khadija Koumkoum		
	Numarası	18810301035		
	AnaBilim/Bilim Dalı	Sosyoloji Anabilim Dalı / Sosyoloji Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Birekul		
Tezin Adı	KÖKENLERİ VE SOSYOKÜLTÜREL DEĞİŞİM SÜREÇLERİ AÇISINDAN AMAZİGHLER: "FAS ÖRNEĞİ"			

Değerleri, gelenekleri ve medeniyet unsurlarını içeren kimlik mimarisinin tasarımına sıkı sıkıya bağlı olan Berberi topluluğu, etnik gerilemelerini ifade eden Kuzey Afrika toplumlarının tarihine derinden kök salmıştır. Ancak, miraslarıyla harmanlanan ve birleşen yabancı kültürlerle karışarak yıllar içinde, dil ve sosyal kökeni bakımından safiyetini yitirdi. Berberi toplumu ayrıca çeşitli sosyal ve kültürel seviyelerde bir dizi değişikliğe de tanık oldu. Fas'ın bağımsızlığından günümüze kadar özel siyasi akımlar ve partiler tarafından benimsenen reform hareketleri ortaya çıktı. Bu akım ve partiler, pek çok neden ve farklı amaçlarla, Berberi topluluğunun temel köklerine geri dönülmesi ve mirasının ve kültürel mirasının ihya edilmesi ve kimliğinin korunması ve ona tutunulması gereğini gündeme getirdi. Bütün bunları topluluğa ait gelenek ve göreneklerle ilişkili medeni kalıpları korumak için çeşitli kültürel etkinliklerin uygulanması yoluyla gerçekleşecekti. İşte çalışmamızın ekseninin bunlar oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Amazıgh, Değişim sosyal, Kimlik, Kültür.

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Khadija Koumkoum		
	Student Number	18810301035		
	Department	Sociology Department		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Mehmet Birekul		
Title of the Thesis/Dissertation	Amazigh in Terms of Their Origins and Sociocultural Change Processes: "The Case of Morocco"			

Firmly committed to the design of identity architecture that includes values, traditions and elements of civilization, the Berber community is deeply rooted in the history of North African societies expressing their ethnic decline. However, it has lost its purity in language and social origin over the years, mingling with foreign cultures that blended and merged with their heritage. Berber society also witnessed a series of changes at various social and cultural levels. From the independence of Morocco to the present day, reform movements adopted by private political movements and parties have emerged. These movements and parties, for many reasons and for different purposes, brought up the need to return to the basic roots of the Berber community, to revive its heritage and cultural heritage, and to preserve and cling to its identity. All this was to happen through the application of various cultural activities to preserve the civilized patterns associated with the customs and traditions of the community. These are the axis of our work.

Keywords: Amazigh, change social, Identity, Culture.

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
GİRİŞ	1
Araştırma Problemi	3
Araştırmanın Önemi.....	3
Araştırmanın Amacı.....	4
Araştırmanın Örnekleme	4
Araştırma Yöntemi ve Veri Toplama Araçları	5
Araştırma Kavramları (Tanımlar)	6
Araştırmanın Sınırları	7
BİRİNCİ BÖLÜM	
1.1.Dil Kavramı.....	8
1.1.1.Amazihg Dili.....	9
1.1.2. Fas'ta Amazigh dili	12
1.3.Kimlik Kavramı	15
1.4.Kültür Kavramı	17
1.5.Amazighlerin Tarihine Kısa Bir Bakış.....	18
1.6.Kuzey Afrika Ülkelerindeki Amazighlerin Sayısı	21
1.7.Amazigh Kültürü Sözlü Kültürdür	23
1.7.1.Kültürel Formlar	24
1.8.Amazighlerin Dini.....	25
1.8.1.Amazighlerin Pagan İnançları.....	25
1.8.2.Yahudilik.....	27
1.8.3.Amazighler ve Hristiyanlık.....	29
1.8.4.Amazighler ve İslam	30

İKİNCİ BÖLÜM

2. Berberi Kültürü	35
2.1.Berberi Yazısı	35
2.1.1.Tifnag veya Berber Alfabesinin Kökeni:	35
2.1.2.Farklı Tifnagh Alfabeti	37
2.1.3.Berberi Dili ve Alfabetine Dair Yabancıların Algısı	40
2.2.Dövme	43
2.2.1.Berberi Dövmesi	44
2.2.2.Dövme, Güzellik ve Kimliktir	46
2.2.3.Dövmecinin Rolü	47
2.3.Berberi Kültüründe Takı ve Giysiler.....	54
2.3.2.Berberi Kıyafetinin Çeşitleri	55
2.6.Berberi Kültüründe Renklerin Anlamları.....	63
2.7.Sembollerin ve Şekillerin Anlamları.....	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. Sosyal İlişkiler	66
3.1.Berberi Aile Yapısının Analizi.....	66
3.1.1.Berberi Ailesi: Bir Sosyal Kurum Mu Yoksa Bir Üretim Birimi Mi?	68
3.2.Araplar ve Berberiler Arasındaki İlişkinin Tarihsel Doğası	72
3.4.Kimlik	79
3.4.1.Berberi Hareketinde Kimlik	81
3.4.2.Toprak ve Dil Arasındaki Kimlik	82

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. Fas Siyasi ve Hukuki Düzenlemede Berberiler	86
4.1.Fas'taki Berberi Siyaseti ve Berberi Dahir	86
4.1.1.Kolonyal Sosyolojik Berberi Dahir'in Teoriden Pratiğe.....	86
4.2.Çeşitli Fas Yasalarının Bir Kaynağı Olarak Berberi Gelenekleri	90
4.3.Eğitim.....	92
4.3.1.Sömürge Döneminde Fas Eğitim Politikası ve Berberi-Arap İkiliği Kuruluşunun Başlangıcına Kısa Bir Bakış.....	92
4.3.2.Fransız-Berberi Okulları - Sembolik Alan	92
4.3.3.Fransız-Berberi Okulları/Sembolik Eğitim İçeriği.....	93
4.3.4.Eğitim Düzeyinde Meydana Gelen Değişiklikler	94
4.4Medya Düzeyinde Berberi Dili	98
4.5.Kültür Düzeyinde Berberi Dili.....	99
4.6.Berberi Hareketi	99
4.6.3.Berberi Kültürel Hareketi.....	100
4.7.Berberiler ve Ulusal Zorluklar	104
4.8.Fas'ta Araplaştırma Sorunu.....	105
SONUÇ.....	113
KATILIMCI LİSTESİ	125
GÖRÜŞME SORULARI.....	129
KAYNAKLA	129

ŞEKİLLER TABLOSU

Figure 1 Tifinagh: Berberi harfleri.....	39
Figure 2 Berberi dövmeleri ve yüzde yapıldığı yerler	46
Figure 3 kadın vücudunu zamanı simüle eden bir tablo yapan eski bir Amazigh dövmesi	52
Figure 4 Bazı Berberi Kadın Kıyafetleri.....	56
Figure 5 Kadınların taç olarak başlarına taktıkları boynuz şeklinde süs eşyaları	57
Figure 6 Berberi erkek kıyafetleri. Kaynak www.pinterest.fr	59
Figure 7 Khemissa	60
Figure 8 Şekil 8: Tazerzizit gümüş kemer	61
Figure 9 Bazı berberi kadın takıları	62
Figure 10 Berberi Bayrağı.....	65

TEŞEKKÜR

Yüksek lisansa ilk başladığım günden beri ders dönemi boyunca derslerde veya ders dışı ortamlarda karşılaştığım bütün zorluklar esnasında kolaylaştırıcı ve yardımcı tavsiyeleriyle yanımda olan; araştırma, öğrenme ve ilerlememe katkı sağlayan Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü hocalarıma teşekkür ederim. Özelde bu desteklerinin yanı sıra tez yazım sürecimde yaşadığım duraksamalara rağmen beni hiç utandırmayarak hep desteğini üzerimde hissettiğim tez danışmanım Sayın Mehmet Birekul'a teşekkürü bir borç bilirim. Bütün hayatım boyunca beni koşulsuz seven ve maddi-manevi destekte bulunan arkadaşlarıma; beni daima motive eden ve her zaman destekleyen aileme sonsuz teşekkür ederim.

GİRİŞ

Bütün toplumlar, zaman ve mekân itibariyle birbirlerinden farklıdırlar. Bu farklılıkların başında, din, gelenek ve görenekler gelmektedir. Toplumların yapısını oluşturan birtakım faktörler söz konusudur. Bu faktörler siyasi olduğu kadar sosyal ilişkilerle de yakından ilgilidir. Bunlar, toplumlardaki bireylerin kültürel kimliklerini oluşturan ve varlıklarını temelini teşkil eden faktör ve unsurlardır. Çünkü bunlar, bilinçli bir eylem olarak değil, nesilden nesile sürekli aktarılacak meydana gelen birikimlerdir. Bu, temel yapıyı oluşturan mayanın ve sosyokültürel bileşenlerin aktarıldığı bir süreçtir. Bu süreç içerisinde kültürel ve sosyal yapının başka bir biçime girdiği bir takım değişimler meydana gelir. Bütün bu unsurlar bir araya gelip bir kültürel ve sosyal fikir birliği meydana geldikten sonra söz konusu bu konsensüs, bireyler üzerinde üstün bir otorite oluşturur. Buradan sonra bütün bireyler, bu konsensüse, boyun eğdiğini görür. Çünkü bu konsensüs, ortak bir bilincin ürünüdür ve dolayısıyla da itaat edilip boyun eğilmesi gereken bir kurumdur. Toplumları oluşturan farklı yapılar, günlük özel ve profesyonel yaşamın farklı alanlarını da kapsayacak şekilde birbirinden ayrıdır. İşte toplumlar arasındaki biçimsel veya görünürdeki farklılıkları oluşturan şey budur. Dâhilî farklılık ise, bireylerin ait oldukları kökenlerinde ve kimliklerinde olduğu kadar kültürlerinden de kaynaklanmaktadır. Biz burada Suva'dan Kanarya Adaları'na uzanan ve Fas dâhil Kuzey Afrika'nın çeşitli bölgelerinden geçen Berberi topluluğundan bahsedeceğiz (El-haidari, 2011). Bağımsızlıktan sonra kültürel dernekler ve hareketler ortaya çıktı (Rattan, 2018). Bu dernek ve hareketler; Berberilerin geçmişlerinde bıraktıkları gelenek ve göreneklerle ilişkili kalıpları ve medeniyet genlerini korumak için asıl kültürel ve sosyal unsurları iade ederek ve temel olarak Berberi kültürel mirasının rehabilite edilmesi çağrısında bulundular.

Berberi sorunu veya Berberi hareketi ilk olarak geçen yüzyılın altmışlı yıllarının sonlarında, 20. yüzyılda Mağrip ülkelerindeki büyük dönüşümler ve bölgede sömürgeci müdahaleler sonucunda modern devletin ortaya çıkmaya başlamasıyla ortaya çıktı. Bu beraberinde, çeşitli ekonomik, politik, kültürel ve sosyal düzeylerde çeşitli değişiklikler getirdi. Bu, Mağrib Arap ülkelerinde ilk kez kimlikle ilgili sorunun ortaya çıkmasına neden oldu (Routane, 2018).

Fas toplumunda bağımsızlıktan sonra ve 1980'lerin başına kadar özellikle siyasi ve resmi düzeyde tartışmasız Fas'ın tek kimliği Arap kimliğiydi. İslam bile Fas kimliğinin bir bileşeni olarak dile getirildiğinde bu, Fas'ın bir Arap ülkesi olduğunu vurgulamak bağlamında oluyordu (Boudhan, 2013: 8). Dolayısıyla bu dönemde Fas'ın çoklu kimliğinden bahsetmek, parçalanmaya ve bölünmeye çağrı olarak anlaşıldığı için neredeyse hiç kabul görmedi.

Tüm bu ifade ettiğimiz hususların ardından bugün ve 90 yıllardan bu yana Berberiler, siyasi ve kurgulu bir mesele olarak ortaya çıktıktan sonra artık saf ve arı-duru bir Fas Araplığından bahsedemez hale gelmiş durumdayız. Bilakis Berberi, Yahudi, Arap, Endülüs, Afrika ve Zenci kökenli nüfusunun etnik bileşenlerinin sözde çokluğuna dayalı olarak Fas'ın çoklu kimlikleri ve kültürleri hakkında bir şeyler duyulmaya başlandı (Boudhan, 2013: 8). Bu bağlamda ve değindiğimiz konulara binaen Fas'taki Amazighler üzerine yaptığımız bu araştırmada, söz konusu bu etnik grubu, diğer sosyal gruplardan ayıran birtakım özellikleri ve hususiyetleriyle diğer sosyal gruplara göre farklılık arz eden bir dizi temel unsuru ele almaya çalışacağız. Durumu; sosyal, siyasi ve kültürel yönlerden açıkça ortaya koyan söz konusu grubun ikincil yönleri ele almaya çalışacağız. Ayrıca, Berberilerin geçirdiği değişim sürecini ve çeşitli düzeylerde yaşadığı değişimlerini izlemek için sosyolojide temel bir alan olarak sosyal değişimin boyutlarını da çerçevelemiş bulunuyoruz. Bizler şu anda, dünün ve bugünün diyalektiği, köken ve değişimin diyalektiği, kimlik ve kültür diyalektiği ile karşı karşıyayız. Araştırma literatürüne uygun olarak, ilk olarak önceki tüm verileri çalışmaya eklemeye ve daha sonra ayrıntılı olarak sunulmak üzere genel bir problem çerçevesinde konuyu sınırlandırmaya çalışacağız.

Araştırma Problemi

Genelde Kuzey Afrika'da özelde ise Fas toplumundaki temel problem; siyasi olmasının yanı sıra tarihsel, sosyal, kültürel boyutlarının da açıklığa kavuşturulması için çalışma, araştırma ve tartışma gerektiren hassas konuların başında gelmektedir. Bu nedenle çalışmamızı, " Kökenleri ve Sosyokültürel Değişim Süreçleri Açısından Amazighler" başlığıyla meseleyi araştırmamıza olanak tanıyacak genel bir probleme göre şekillendirmeye çalışacağız.

Buradan hareketle araştırmamızın problemini veya sorunsalını şu soru oluşturacaktır:

- ❖ Amazighler veya Berberiler, kültürel ve sosyal unsurlarını ne lde koruyabiliyorlar, bu kabilden kültürel çoğulculuk ilkesine dayalı bütünleşmiş bir Fas toplumu kurmak için önerilen politikalar nelerdir?

Bu genel problematiğin alt bölümü olarak şu alt araştırma sorularını soracağız:

- ✓ Fas toplumundaki Berberiler, kültürel olarak Arap, Endülüs ve Afrika gibi diğer kültürlerle bütünleşebilirler mi?
- ✓ Amazighler, Fas toplumu içerisinde kendilerine ait kültürlerini ve kendilerine özgü unsurlarını koruyabildiler mi?
- ✓ Fas toplumunu oluşturan Amazighler ve diğer etnik kökenler arasındaki sosyal ilişkilerin doğası nelerdir?
- ✓ Fas toplumu içinde dengeyi sağlamak için Berberi meselesini yönetme çerçevesinde Fas politikasının dayandığı yasal yapı nedir?

Araştırmanın nemi

Çalışmanın konusu, kendine özgü doğası ve özellikle Afrika çalışmalarında referans ve bilimsel materyalin az ve eksik olması bakımından önemli ve ndedir. Bu çalışmada, kimlik ve köken konusu üzerine yoğunlaşılmıştır. Bu nedenle bu çalışma, alanında yeni bir bilimsel katkı sağlayabilir. Bu bağlamda, farklı bir grup olmaları ve kendilerini diğerlerinden ayıran önemli özelliklere sahip bulunmaları itibariyle Berberilerin hayatından farklı olaylara, konulara ve hayatın yönlerine ışık tutulmuştur. Ayrıca çalışmamız, geniş bir sosyolojik alan olarak sosyal değişim çerçevesinde olacaktır. Fas toplumunda Berberilerin gidişatını belirleyen değişimi ve dönüşümü izlemeye, sonra bu değişimin nasıl ve hangi seviyelerde olacağını incelemeye çalışacağız.

Ayrıca bu çalışma aracılığıyla, daha önce yapılmış araştırmalar neticesinde sunulan bilimsel hipotezleri test etmeye ve bunların geçerliliğini ortaya koymaya çalışacağız. Tüm bunlara ek olarak konuyu, antropozoik bir bakış açısıyla incelemeye çalışacağız ki bu, araştırmayı, diğerlerinden ayıran bir nitelik olacaktır.

Çalışmada, Berberi toplumunun çektiği kimlik probleminin çözümüne katkıda bulunmak için bilimsel ve pratik bir çabanın meyvelerinin sunulmuş olmasını, bu çalışmanın pratik önemi olarak ifade edebiliriz.

Ayrıca Berberilerle ilgili bu çalışmamız, Sosyoloji alanında Türkçe olarak yapılan çalışmalar düzeyinde türünün ilk örneği olacaktır. Bunun, Berberi halkının sosyal yapısı hakkında bilimsel bir katkı sağlayacağını düşünüyor, Belki bu alanda veya bu türde daha fazla çalışma için bir başlangıç noktası olacağı ümidini taşıyoruz.

Araştırmanın Amacı

Araştırmamızın amaçlarını şu şekilde özetlememiz mümkündür:

- ✓ Berberi olmayan bireyler arasında Berberi kültürünü geliştirmek.
- ✓ Berberi kültürünü, geçmişten bize kalan mirası hakkında bilgi edinmek ve Berberilerin kendi kimliklerinin ve varlıklarının oluşumu sürecini izlemek.
- ✓ Berberi insanının sosyal davranışına ve Fas toplumunu oluşturan diğer sosyal unsurlarla nasıl bir alış-veriş içinde olduğuna dair bir araştırma yapmak.
- ✓ Berberilerin, Fas'taki tarihi seyrine bir göz atmak ve çeşitli kültürel ve sosyal düzeylerde geçirdikleri değişimin doğasını anlamak, çalışmamızın başlıca amaçlarını oluşturmaktadır.

Araştırmanın Örnekleme

Örnekleme, sosyal veya sosyolojik araştırmanın temel ve kritik dayanaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Bir araştırmanın örnekleme olmadan geçerli olabilmesi ve araştırma konusu çerçevesinde objektif sonuçlara ulaşılabilmesi mümkün değildir. Berberi kimliğini ve kültürünü oluşturan bir dizi unsuru ve Berberilerin çok etnikli ve dilli bir toplum bağlamında nasıl uyum sağladıklarını öğrenmeye çalışacağımız bu çalışmada, geniş ve kapsamlı bir bilgi edinmeyi hedefliyoruz. Araştırmanın örneklemini, aşağıda ifade ettiğimiz şekilde değişen 20 katılımcı oluşturmaktadır.

- ✓ Ortak hafızayı sorgulamak, tarihin hangi konuda sessiz kaldığını veya varsa aynı konu üzerinde daha önce ne çalışmalar yapıldığını keşfetmek için 40 ve üstü yaş grubunda olanlar, katılımcıların birinci kategorisini teşkil etmektedirler.

- ✓ Yeni neslin kendi Berberi meselesi hakkında nasıl düşündüğünü, onlara miras kalan kültürel değerleri nasıl taşıdıklarını veya nasıl savunduklarını öğrenmek için 20 ve üstü yaş grubu, örneklemin ikinci kategorisinde bulunmaktadır. Ayrıca Berberi meselesini başka bir bakış açısıyla tanımak için bu yaş çerçevesinde kolektif aktörlerin ve hatta politikacıların bir örneklemini de belirlemeye çalışacağız. Bu çerçevede üzerinde çalışılan metodolojik ve pratik prosedürlerin neler olduğunu keşfetmeye çalışacağız. Yukarıda belirtildiği gibi, örnekleminiz erkek ve kadın cinsiyetler arasında farklılık gösterecektir. Buna ek olarak rastgele ve çalışmanın gerekliliklerine yanıt vermek, Berberilerin Fas toplumunda geçirdikleri sosyal ve kültürel değişimin seyrini doğru ve canlı tanıklara göre izlemek için seçici bir örneklem de belirleyeceğiz.

Araştırma Yöntemi ve Veri Toplama Araçları

Çalışmamız, içeriği ve niteliği itibarıyla nitel veri analizini zorunlu kılmaktadır. Bütüncül bir bilgi çerçevesi sunmak ve yukarıdakilerin tümünü bilimsel olarak bir kapsama alabilmek için, gerçeklere ulaşmamızı ve üzerinde çalıştığımız konuyla ilgili bilgileri sınırlandırmamızı sağlayan doğru yöntemler, adımlar ve teknikler izlenmelidir. Denzin ve Lincoln'ün (2000, s.3) de ifade ettiği gibi nitel araştırma, gözlemcinin dünyadaki yerini saptayan konumlandırılmış bir aktivite anlamına gelir. Dünya dediğimiz yeri gözlemlenebilir kılan bir grup analitik ve maddi pratikten oluşur". Nicel yöntemin ele aldığımızı meseleye derinlemesine ve tarihsel bilgi sağlamanın zor olmasından dolayı çalışmada nitel yöntem benimsenmiştir. Bu bağlamda konuya dair nitel bir yaklaşımın, saha verileri elde etme konusunda daha yol gösterici olacağı ve kolaylık sağlayacağı düşünülmüştür. Diğer taraftan nitel araştırmalarda veri toplanan katılımcıların genelde araştırma konusuna ve problemine ilişkin zamana yayılmış bir tecrübeye ya da birikime sahip olmaları (John, 2013, s. 45) bu çalışmada nitel yaklaşımın benimsenmesindeki temel gerekçelerden birini oluşturmuştur.

Mevcut çalışmada iki veri toplama yöntemi kullanılmış olup bunlardan ilki katılımcı gözlemdir. Nitel araştırmalarda, araştırmacının ait olduğu toplumsal çevrede ya da araştıracağı alanda farkında olarak ya da olmayarak gerçekleştirdiği gözlemlerin, çalışacağı konunun problemini belirlemede etkili olduğu sabittir. Bu yöntem,

tanımlama yapmamızı ve bu tanımdan, fenomen ve konu hakkındaki alışılmadık ve sıra dışı hususları çıkarmamız için bize geniş bir alan sağlamaktadır. Bu yöntemle bireylerin veya grupların davranışlarını inceleyerek, araştırma için epistemik bir temel oluşturmamıza izin verecek zengin bilgiler elde edebiliriz.

Çalışmada benimsediğimiz ikinci veri toplama yöntemi ise yarı yapılandırılmış nitel görüşmelerdir. Saha çalışmasına yön veren ikinci temel veri toplama tekniği, yarı yapılandırılmış nitel görüşmeler olmuştur. Yarı yapılandırılmış görüşmeler, katılımcıların araştırması yapılan konu hakkında karmaşık bilgi kümelerine ve örneklerle sahip olduğunu var sayan ve soruların bu varsayıma göre teori odaklı (theory-driven) ve hipoteze yönlendirici (hypothesis-directed) şekilde kurgulandığı görüşmelerdir (Flick, 2009, s. 152-153). Yarı yapılandırılmış nitel görüşmelerin diğer bir hatı özelliği ise önceden araştırmacı tarafından belirlenen sorulara ek olarak görüşme esnasında katılımcının verdiği cevaplara üzerinden yeni sorular üretebilmeyi ve katılımcıya yöneltebilmeyi mümkün kılmasıdır (Galletta, 2013, s. 77). Bu ekstra sorular, araştırmacının kavramsal çerçevede keşfedemediği ya da odaklanmadığı noktaları görüşme esnasında açığa çıkarması açısından önem arz eder. Bu bize; bireysel davranışları anlamlandırmamızı, çeşitli tezahürleri ve uygulamaları anlamamızı sağlayacaktır. Bu yöntemle ayrıca; bireylerin davranışlarını, uygulamalarını ve incelenen konuyla ilgili özel muamelelerini gerekçelendirdikleriyle ilgili bir dizi soru sorarak en önemli nedenleri ve düşünceleri anlamış olacağız. Buna ilave olarak bu teknik, araştırma katılımcıları ile doğrudan ve yüz yüze etkileşimde bulunarak bireylerin davranışlarını takip etmemizi sağlayacaktır.

Daha sonra sahada elde edilen bilgileri analiz etmek için araştırma sürecine analitik yöntemi dâhil edeceğiz. Yorumlayıcı yönteme ek olarak, meselenin açıklanması için uyumlu ve düzenli bir bilgi birikimi sunmak üzere tündengelim yöntemi ile devam edeceğiz. Tarihsel ve açıklayıcı yöntemin yanı sıra araştırmaya, konunun genelinden başlayarak detaylarına ve özelliklerine ineceğiz.

Araştırma Kavramları (Tanımlar)

Araştırma ve çalışma konusu hakkında genel bir bakış elde etmek için, esas olarak araştırmada odaklanacağımız bir dizi temel kavramı tanımlamak gerekir. Bun-

lar ayrıca, çalışmanın yönlerini daha iyi anlamak için anahtar kavramlar olacaktır. Bu kavramların başında; **sosyal değişim**, ardından **kültür** ve kavramlarını gelecektir. **Berberi** kavramı, araştırmanın mihrini oluşturacaktır. **Kimlik** kavramı, **dil** kavramı da çalışmanın kavramları arasında yer alacaktır.

Araştırmanın Sınırları

Mekânsal Sınır: Fas, Fas'ın kuzeyindeki bazı kabileler (Tetouan, Rif) güneyde Fas'ın merkezinde bulunan kabileler. (Ouarzazate; Kalaat m'gouna, Skoura. Tata, Al atlas moutawasit, Marrakech).

Zamansal Sınır: Kasım 2020 - Temmuz 2022

Beşeri Sınır: 20 erkek ve kadın katılımcı:

- ✓ 13 Erkek
- ✓ 7 Kadın

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Dil Kavramı

Dil terimi, insanlar tarafından kullanılan benzersiz sözlü iletişim sistemini ifade eder. Dil, son derece gelişmiş ve bağımsız olarak geliştirilmiş bir sistem olduğu kadar karmaşık bir sembol kullanım tarzına sahiptir. Daha geniş anlamda dil, insan grupları ve diğerleri arasındaki sözlü veya sözsüz iletişim demektir.

Noam Chomsky, temel bileşenleri itibariyle dili, insan türüyle sınırlı olan özelliklerden biri olarak görür. Kendisi dilin; ciddi bir organik kusurdan mustarip olanlar dışında, insan türünün üyelerinin farklılık göstermediği ortak biyolojik bileşenin bir parçası olduğunu ifade eder ve buna dilin temel olarak düşünce, eylem ve sosyal ilişkilerle yakından ilgili olduğunu ekler (Abou douh, 2012).

Dilin, konuşmacı üzerinde etkisini gösteren kavramsal bir otoritesi vardır. Bilinçli değil de sembolik bir sistem olduğu için dil, sahiplerine, düşünme için temel ve kültürel referanslar olarak hizmet eden belirli kodlamalar kullanmalarını sağlar. Edward Sapir'e göre "İnsanlar, genellikle zannedildiği gibi yalnızca nesnel ya da sosyal pratik dünyada yaşamazlar. Aksine, insanlar yaşadıkları toplumda bir ifade aracı haline gelen dilin insafına kalmışlardır. Nitekim bir kimsenin dile dayanmadan olgulara uygun hareket ettiğini ve dilin iletişim ve düşünme sorunlarını çözmenin arizi bir yolu olduğunu hayal etmek, tam bir yanılsamadır. İşin aslı şu ki gerçek dünya, bilince değil, tamamen bireyin ait olduğu grubun dilsel alışkanlıkları üzerine inşa edilmiştir" (Abou douh, 2012).

Finocchiaro 1974'ün tanımına göre ise dilin iki işlevi vardır. Buna göre dil, sadece dili konuşanlar arasında kendi kültürleri ile temas ve etkileşim sağlamaz. Bilakis hem dilin tüm konuşmacıları arasında hem de o dili öğrenen diğer insanlar arasında bu etkileşim ve temas sağlar (Taaima, El-naka, 2011: 5).

Macar dilbilimci Stephen Ullman ise dil için şöyle bir tanımlama getirmiştir: "Dil, dilsel bir grubun üyelerinin zihinlerinde depolanan bir fonetik semboller sistemidir. Bu haliyle dil, bir deyimse fonetik semboller sistemini ifade etmektedir"

(Ullman, 1985: 22) Buradan hareketle dili tanımlayanların çoğunun dili, “bir insan grubu içinde iletişimi sağlayan ses sistemi” olduğu konusunda hemfikir olduğunu görüyoruz (Ullman, 1985: 22).

Bu tanımlara, insan dilini hayvan dilinden ayırmak için bu ses sisteminin standartlara ve kurallara sahip olması gerektiğini eklememiz gerekmektedir. Çünkü her canlının, kendi türüyle iletişim kurmasını sağlayan kendine özgü bir dili vardır. O halde, dilin temel hedefinin, iletişimin ve etkileşimin değilse de iletişimin temel hedef olduğu konusunda neredeyse fikir birliği edilmiştir. Britannica Ansiklopedisi’nde dil, “düşünce ve duyguları ifade etmek için bir araç olan semboller, fonemler, kelimeler, dilbilgisi ve diğer kurallardan oluşan bir sistem” şeklinde tanımlanmıştır (Abou douh, 2012).

1.1.1. Amazigh Dili

Amazigh dili, eski Afro-Asyatik dillerden biridir. Afro-Asya dilleri; Kadim Mısır dili, Kuşutik dili, Sami dili, Amazigh dili ve Çad dili olmak üzere beş tenedir (Abou douh, 2012). Berberî dili, sözlüğü ve normu on binlerce yıldır Kuzey Afrika’ya yayılmış olan fonetik bir sisteme sahiptir (Ameqran, 2012). Doğuda Mısır’daki Siva Vahası’ndan batıda Kanarya Adaları ve Atlantik Okyanusu’na, kuzeyde Akdeniz’den tropikal orman eteklerine kadar uzanan geniş bir coğrafi alanda insanlar şimdiye kadar bu dil ile iletişim kurmaya devam etmektedir. Bu fonetik sistem, bir araştırmacıya göre üç yüzden oluşan bir dizi lehçeden oluşmaktadır. Yaklaşık 11 gruba indirgenebilen bu lehçelerin tamamı ana dilden gelmekte ve sadece fonetik açıdan farklılık göstermektedir (Ameqran, 2012).

Aşağıda, Kuzey Afrika bölgelerine dağılmış bir dizi lehçe üzerinden Berberi dilinin bazı dalları verilmiştir:

- **Tatoarkit Grubu: (Tevarikçe)** Bunlar Zenati dilleri olup Sahra’da yaşayan Tuareg Amazighleri tarafından konuşulur. Bu lehçe kuzey Mali, Nijer, güney Cezayir, Libya ve Çad ve Burkina Faso bölgelerinde yayılmıştır.

- **Tasosset veya Tashelhit Grubu:** Bu ise, Masmouda, Lamta ve Godala dilidir. Fas'ın kuzeyinde Demnate-Essaouira hattından güneyde Sahara'ya, batıda Atlantik Okyanusu'ndan doğuda Ouarzazate bölgelerine kadar yayılır.
- **Tagebalit grubu:** Cezayir kıyı Atlası'nın Kabyle bölgelerinde yayılan Kutama dilidir.
- **Tamazigt grubu:** Bazı Susyalılar buna "Tabrabriet" da demektir. Bir Sanhaja dilidir ve doğu Yüksek Atlas'ta, Orta Atlas'ta ve Fas'ta Zemmour ve Zayan bölgelerinde yayılmıştır.
- **Tarafit grubu:** Bu dil grubu, Güney ve doğu Fas'ta Rif Dağları ve onu takip eden platolarda yayılan Kutama dilidir.
- **Tenfusit grubu:** Bir Nafusa dilidir ve Libya'da Nafusa Dağları ile doğu-güney Tunus'ta yayılmıştır.
- **Tagedamasit grubu:** Libya'nın güneybatısındaki Ghadames bölgesinde konuşulan bir dilidir.
- **Tazavavit grubu:** Libya'daki Nafusa Dağları yakınlarındaki Zwawa vahasının dilidir.
- **Tasivuvit grubu:** Güneybatı Mısır'ın çöllerinde yayılmış bir dildir.
- **Taşavit grubu:** Kuzeydoğu Cezayir'deki Aures Dağları'nda yayılmış bir dildir.
- **Tamezabit grubu:** Cezayir çöl dağlarındaki M'zab Vadisi'ne yayılmış bir dil grubudur (Ameqran, 2012).

Amazigh dilinin Kanarya Adaları'nda İspanyol kolonileşirmesi nedeniyle öldüğü bilinmektedir. Amazigh kabileleri, göç yoluyla dünyanın çeşitli ülkelerine göç etmiştir. Bu, dünyanın çeşitli yerlerinde şimdi "Amazigh diasporası" olarak adlandırılan geniş bir Amazigh grubunun ortaya çıkmasına neden olmuştur (Ameqran, 2012).

Komşu dillerine göre Amazigh dilinin genel özellikleri nelerdir?

Genel olarak Amazigh dili, en önemlileri aşağıdakiler olmak üzere çeşitli özelliklerle karakterize edilir:

1) Amazigh dili, çok eski diller arasında yer alır. Bu dil, beş bin yıldan fazla bir süre önce Afro-Asya dilleriyle birlikte doğmuştur (Aakon, 2010: 9). Akdeniz ve Afrika dillerinin antik ve modern bilginleri arasında Amazigh dilinin gerçekte nereye bağlı olduğu konusunda bir tartışma yaşandığı bilinmektedir (Ameqran, 2012). Bu alanda ileri sürülen görüşlerden bazılarını şu şekilde ifade edebiliriz:

- Birinci görüşe göre Amazigh dilinin Afro-Asya kuşağına ait olduğu kabul edilmektedir. Bu, arkeolojik antropolojik keşiflerle desteklenen modern bilim adamlarının çoğunluğunun görüşüdür. Bu argüman, güney Fas'taki önemli keşifle desteklenmiştir. Şöyle ki bir tesadüf eseri olarak güney Fas'ta MÖ on beş bin yıl öncesine dayanan bir Amazigh şehri keşfedildi. Buranın bir Amazigh şehri olduğu görüşünü arkeoloji profesörü "Mustafa Aoshi" başta olmak üzere bazı kimseler benimsemiş durumdadır (Ameqran, 2012).
- Amazigh dilini, eski bir Arap dili olarak görülmüştür ki "Ali Fahmi Khashim"(Khashim, 2011) bu görüştedir. Ancak, Arapça ve Amazigh dilleri arasında temel farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle Arapçanın içinde bulunduğu dil grubu Sami dilleri nispeten yenidir. Nitekim bu diller, MÖ üçüncü binyılda ortaya çıkarken Amazigh dili çok daha önce ortaya çıkmıştır (Ameqran, 2012).
- Bu konudaki üçüncü ve son görüşe göre ise Amazigh dili, Bask dili gibi bazı Avrupa dilleri arasında yer almaktadır. Bu, sömürgeci fikirleri savunmak için Amazighleri Avrupalı gösterecek şekilde dilsel bağlar arayan bazı Avrupalıların görüşü olabilir. Bazıları, biyolojik araştırmalara dayanarak Amazighler ile İber Yarımadası sakinleri arasındaki genetik ilişkiler bulunduğu ve Amazigh ve Baskça dilleri arasındaki sözcüksel uyumluluğun varlığı konusunda bazı argümanlar ileri sürmektedir. Ancak bu araştırmacılar bu iki dili Hint-Avrupa dillerine ait oldukları için değil, Baskça dili ile bu diller arasında bir farklılık buldukları için birbirleri ile ilişkili kabul etmişlerdir. Yani Baskçanın Afro-Asya grubunda yer aldığını ileri sürmüşleridir. Bununla birlikte bu görüşün gerçeğe yakın olduğu, yani

Bask kolunun Amazigh dilinin eski bir kolu olduğu gerçeği göz ardı edilmez (Ameqran, 2012).

- 2) Amazigh dili, Tevarik lehçesinde “harflerimiz” anlamına gelen “Tifi Nahg” şeklinde ifade edilen kendi alfabesine sahiptir. Kraliyet Amazigh Kültürü Enstitüsü'nde antik tarih araştırmacısı olan Profesör Mahfuz Asmahar, bu konuyla ilgili çalışmasında bu alfabenin yerel bir kökene sahip olduğuna dair birkaç delil sundu. Yani bu dil, Amazigh yaratıcılığının özünden fişkıran bir özelliğe sahiptir. Bu delillerin en önemlileri şunlardır: Tamazight ülkesinin her yerinde kayalar ve taç levhalar üzerinde Amazigh yazıtları mevcuttur. Örneğin Büyük Atlas'taki Azib Nikis yazıtı, Fas'taki en eski yazıt kabul edilmektedir. Bu yazıtlar, Fenike etkisinin ulaşamadığı alanlarda bulunmaktadır (Ameqran, 2012).
- 3) Amazigh dili, ünsüz bir dildir. Amazigh dilinde ünlü harfler büyük önem taşıyor ve bu özelliği, bu dili Arap dilinden ayıran önemli bir özelliktir. Amazigh kelimeleri, cümleleri ve deyimleri, iki sakin harfin bir araya gelmesinin mümkün olmadığı ve harekeli bir dil olan Arap dilinin aksine iki ünsüz bir araya gelebilmektedir.
- 4) Kendi gramer ve morfolojik kurallarına sahip olması Amazigh dilini antropolojik araştırmalara göre en eski karmaşık dillerden biri haline getirmiştir.
- 5) Maruz kaldığı kültürel istilanın tüm faktörlerine rağmen Amazigh dili, ayakta kalmış, Afro-Asya dilleri arasında varlığını en belirgin şekilde koruyan dillerden biri olmuştur (Ameqran, 2012).

1.1.2. Fas'ta Amazigh dili

Faslılar şu anda Hassani dilinin yanı sıra üç lehçesi ile birlikte Amazigh dili, Fas lehçesi olmak üzere üç dil konuşuyor. Amazigh dilini konuşanlar arasında Darija ve Hassaniya büyük bir çoğunluğu oluşturmaktadır. Arapça, Fransızca ve İspanyolca gibi diğer diller ise çoğunlukla kültürel seçkinler tarafından konuşulmaktadır. Belki de Amazigh dili, Fas dili olduğu için varlığını en çok sürdüren dildir. Bazı araştırmacılar Amazigh dilini Arap dilinin bir kolu olarak görse de bu ilgiyi abartmamalıyız. Çünkü mevcut durumu, bunun aksini söylüyor. şöyle ki Amazigh diline gözle görü-

lür derecede Arapça kelimler girmiş olsa da kurallarının ve fikri hamulesinin çoğu dilin aslından alınmıştır (Ameqran, 2012).

1.2. Sosyal Değişim Kavramı

Sosyoloji, sosyal ilişkileri konu edinen bir bilim kabul edilir. Sosyal değişim, ilişkilerde, imar ve sosyal değerlerde değişimin meydana gelmesinden başka bir şey değildir. Söz konusu bu değişim, şimdiki ve geçmişteki ilişkiler arasındaki bağlantıyı ifade etmektedir. Bu nedenle ilişkilerde meydana gelen herhangi bir değişiklik, toplumsal yapıya genel ve tam bir biçimde yansır.

Toplumsal değişim, sürekli ve kalıcı değişime tabi olan tüm olgularda, tamamen evrenin ve insan toplumlarının tüm yönlerini ilgilendiren ve içine alan doğal bir fenomendir. Ancak değişim ve gelişimleri itibariyle birisi diğerlerinden daha hızlı olan olgular vardır. İnsan yaşamının hiç bir yönü durağan değildir, bu kabul edilemez. Şu da var ki bu konuda sadece farklı insan toplumlarına ve zaman içinde onlarda meydana gelen toplumsal değişimin boyutuna bakmak yeterli değildir (Al-Atoum, 2020).

Değişim, yeni durum ile eski durum arasındaki niceliksel veya niteliksel farklılığı veya belirli bir zaman diliminde bir şeyin eskisinden farklı olmasını ifade eder. Bu “değişim” kelimesine “sosyal” kelimesi eklendiğinde “sosyal değişim” kavramı ortaya çıkar. Sosyal değişim, belirli bir zaman diliminde toplum içinde meydana gelen değişim veya toplumun herhangi bir alanında meydana gelen dönüşümü ifade eder. Ancak toplumda meydana gelen her değişiklik “sosyal değişim” kabul edilmez. Toplumda kültürün maddi ve manevi olmak üzere her iki tarafında da birçok değişiklik söz konusu olur. Bireyler ve gruplar arasındaki ilişkilerde ve sosyal işlevler ve rollerde, sistemlerde, değerlerde, gelenek ve göreneklerde, kullanılan araçlarda ve deneyimlerde bir farklılıklar ve değişimler meydana gelir (El-Hamazani, 1990). Toplumda meydana gelen bu değişiklikler arasında sosyal değişimin yeri nedir?

Bu soruyu cevabı olarak Guy Rocher, sosyal değişim için dört özellik belirtmiştir. Bu özellikler şunlardır:

- 1) Sosyal değişim, toplumun geniş kesimleri arasında yaşamlarının akışını değiştiren genel ve yaygın bir olgudur.
- 2) Toplumsal değişim toplumsal yapıyı etkileyen her türlü dönüşümdür.
- 3) Toplumsal değişim belirli bir zaman dilimiyle sınırlıdır.
- 4) Sosyal değişim, kalıcılık ve süreklilik ile karakterize edilir, yani anlaşılması zor olduğu için geçici ve bir süreye mahsus değildir (El-Hamzani, 1990).

Atıf Gays, sosyal değişikliklerin sosyal düzende meydana geldiğini ve bunların çeşitli biçimlerde ortaya çıktığını belirtir:

- Toplumsal değerlerdeki değişim: Bu değerler, sosyal rollerin içeriğini ve sosyal etkileşim standartlarını doğrudan etkiler.
- Sosyal sistemdeki değişim: Yani, düzenin görünümü ve rollerin içeriği gibi belirli yapılarda meydana gelen değişimlerdir.
- İnsanların konumunda değişiklik: Bu, ilerleyen yaş veya ölüm sonucu meydana gelen değişikliği ifade eder (Tbal, 2012: 409).

Düşünürler, sosyal değişimin doğasına ilişkin genel bir görüş benimsemişlerdir: Buna göre sosyal değişim; belirli bir zaman diliminde sosyal yapıda ve işlevlerde, değerlerde ve sosyal rollerde meydana gelen her türlü değişimi ifade etmektedir. Bu değişim olumlu yani ilerleme şeklinde veya olumsuz yani gerileme şeklinde olabileceği gibi hızlı ve ani, yavaş ve kademeli, artar veya eksilir şekilde de gelişebilir. Dolayısıyla ifade edebiliriz ki belirli bir sosyal değişim şekli veya modeli yoktur (El-Hamzani, 1990).

Sosyal değişim terimi, bilimsel bir çalışma olarak nispeten yeni bir terimdir. Ama ilgi odağı ve değerlendirmelere konu olması açısından eskidir. Toplumsal değişim kavramı, bu kavrama benzer ve büyük ölçüde onunla örtüşen kavram ve terimlerin çoğaldığı çok çeşitli yönler ve aşamalar yoluyla gelişmiştir (Tbal, 2012: 408).

Değişim kavramı, çağdaş sosyolojide ilerleme ve gelişme teorileri tartışılmaya açılıncaya kadar özel olarak kullanılmadı. Bu iki konu üzerindeki tartışmalar, iki temele kaydı. Bunlardan ilkinin içeriği, hem Spengler'in *The Decline of the West* adlı kitabında hem de Sorokin'in *Sosyal ve Kültürel Dinamikler* adlı kitabında, döngüsel

tarik teorisini yeniden canlandırması konusuydu. İkinci temel ise toplumsal ilerleme terimini bütünüyle öne sürme ve toplumsal değişim terimini onun yerine geçirmeyi ifade ediyordu. William Ogburn, 1922’de *Sosyal Değişim* adlı kitabında bu kavramın yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur (El-Hamzani, 1990). Küresel değişim kavramı içinde yer alan iç içe geçmiş terim ve kavramların kullanımındaki benzeşlik sorunu- nu çözen de bu yeni terim olmuştur. Nitekim Sosyal Reform, Sosyal Devrim, Sosyal gelişme, Sosyal ilerleme, Modernleşme, Kentleşme, Kalkınma, Sanayileşme, Batılı- laşma ve diğer benzer terim ve kavramlar ile sosyal değişim kavramı arasında geniş çaplı bir karışıklık ve benzeşlik söz konusu idi (El-Hamzani, 1990).

1.3. Kimlik Kavramı

Kimlik; bir birey olarak insana ve bir bağ grubu olarak topluma mevcudiyet duygusu, aidiyet ve ortak bir kader kazandıran faktörlerin toplamını ifade etmektedir (El-Ghilani, 2020: 1). Bu duygu, topluluğun bekasını garanti altına alır ve varlığını korur. Bu duygu ortadan kalktığıında grup dağılıma kaderiyle karşı karşıya kalmaya başlar. Bu, Max Weber’in ortak bir köken duygusuna sahip gruplardan söz ederken yaptığı tanım ile uyusmaktadır.

Sosyolojik kimlik kavramı, grupların kendilerini tanımlamalarına, neyi temsil ettiklerini ve onların başkalarıyla kurdukları bağları ve varlıklarının doğası hakkında ne düşündüklerini anlamalarına dayanır; Bu onun varlığının gerekliliğini ifade eder.

Kimlik kavramı sosyal bilimlerde ve özellikle sosyolojide onlarca yıldır kullanılmaktadır. Sosyal kimlik; özelde, bireyleri birbirinden ayıran farkındalığın yanı sıra bir grubu karakterize eden ve onu diğer gruplardan ayrı bir varlık haline getiren özellikleri ifade eden bir kavramdır. Sosyologlar, grupların ve sosyal tabakaların, cinsiyetin, mesleklerin ve ailenin kolektif kimliklerini incelemekle özellikle ilgilendiler. Bu nedenle kimlik, çok boyutlu karmaşık, dinamik, bileşik bir süreçtir (El-Ghilani, 2020).

Çağdaş sosyoloji, cinsiyet, cinsel yönelim, milliyet, etnik köken ve sosyal sınıf dâhil olmak üzere çeşitli kimlik kaynaklarını tanımlar. Sosyoloji iki tür kimliğe odaklanır:

- 1) Kolektif boyutları, paylaşılan deneyimleri ve grup ve üyeleri için yol gösterici modelleri temsil eden bir değerler ve standartlar sistemini içeren sosyal kimlik (El-Ghilani, 2020).
- 2) Öz kimlik (kişisel kimlik)

Sosyal kimlik teorisi, gruplar arasındaki ilişkileri inceler. Bu teori, bir grubun kalbinde, pozitif ayrımcılığa odaklanan, grubun sosyal bilişsel teorisidir. Bu teoriden iki alt teori ortaya çıkmıştır:

- 1) Birincisi, gruplar arası ilişkiler teorisidir. Bu teori; olumlu bir sosyal kimlik elde etmek için bireyin kendi iç grubuyla dış grupları arasında olumlu bir ayırım yapma ihtiyacına odaklanarak çatışma ve sosyal değişimin yorumlanmasıyla ilgilenir.
- 2) İkincisi Kendini sınıflandırma teorisi Bu teori, bireysel benliği inkâr eden ortak kimliği dikkate almaya dayanır (sembolik etkileşim) (El-Ghilani, 2020).

Sosyoloji “kültürel kimlik” kavramını kullanır. Kültürel kimlik, geçen yüzyılın ellili yıllarında göç dalgalarına ve o sırada ortaya çıkan kitlesel demografik harekete yanıt olarak önerilen bir kavramdır. Bununla birlikte kimlik çalışmaları; nihayetinde birey ve gruplar tarafından benimsenen bir stratejiler dizisi olan “kimlik” kavramının akışkanlığı, ilgi alanları ve içinde buldukları kısıtlamaları ve koşulları yansıtan metodolojik ve epistemik zorluklarla karşı karşıya ve onların etkisi altında kaldı (El-Ghilani, 2020).

Kimlik, varlığını yalnızca kendisinden değil, aynı zamanda paradokslarından da alır. Yani sadece onunla ilgili olandan değil, ondan ayrı her şeyden beslenir. Bu nedenle kimlik talebi, karşı taraftan temsil edilen ayırım ve farklılıklardan ayrıldığında bir anlam ifade etmez. Kimlik bir iç talep gibi görünse de her zaman bir şekilde dış talebi yansıtır (El-Ghilani, 2020); Öteki, kendisini ve varlığını daha iyi anlamak için ondan farklılaşmamıza ihtiyaç duyar. Bu nedenle, kimlik birliğe ve teklığe ne kadar eğilimliyse, bir o kadar da çoğulculuğa eğilimlidir. Özellik ve hususiyet arayışımız ne kadar güçlü olursa, bu ayırım o kadar fazla kimlik anlamına gelecektir. Bu nedenle, kimlik kendi içinde daha fazla kimlik için sürekli bir çağrışı ifade eder. Kimlik talebi, diğerinden ne kadar ayrılırsa o ölçüde anlamsızdır. Dolayısıyla varo-

luş, bu zorunluluğun dışında elde edilmez, bu anlamda varoluş uğruna kimliğin feda edilmesi görüşü, varoluş mantığının bizzat kendisine aykırıdır (El-Ghilani, 2020). Seni var eden şey, seni diğerlerinden ayıran şeydir. Başkalarını var eden şey de, onları senden ayıran şeydir. Farklılık, sizin kimliğinizdir ve varlığınız sizin farkınızdır. Müşterek olana gelince, o insanın özüdür; Yani, soyut olan genel fikir. Kimlik, sosyolojik olarak gerçek varoluşu; öz ise saf veya bilişsel varoluşu ifade eder (El-Ghilani, 2020).

1.4. Kültür Kavramı

Kavramsal olarak kültüre yönelik bir dizi çalışma ve araştırmaları ve bunların yönlerini ve hayatiyetini incelemek açısından nesnel olarak sunmuş bulunmaktayım. İlk olarak kültürün en belirgin tanımları arasında, Edward Taylor'un ilkel kültür veya 19. yüzyılın sonu hakkındaki kaleme aldığı kitabında yaptığı tanımını buluyoruz. Kendisi, kültürü, "toplumun bir üyesi olarak insanın edindiği bilgi, inanç, sanat, ahlak, hukuk, gelenek ve diğer yetenek veya alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütün" olarak tanımlar. Kültürün belki de en basit ve en net tanımı, altmışlı yılların başında ortaya çıkan modern sosyologlardan biri olan Robert Bearsted'in tanımıdır. Kendisi, kültürü, "Kültür, toplumun üyeleri olarak düşündüğümüz, yaptığımız veya sahip olduğumuz her şeyden oluşan karmaşık bir bütündür." şeklinde tarif eder. Bu tanım, kültürün entelektüel, davranışsal ve maddi unsurlardan oluşan karmaşık bir fenomen haline gelmesinin uyumlu formülünü vurgular (El-Sawy, 1978: 9).

Çeşitli kültürel varlıklar arasındaki karşılıklı ilişkilerin doğasını anlamaya yönelik birçok çalışmada kullanıldığı için bu terimin birçok ve çeşitli anlamı vardır. Bu terim, kültürel etki ve etkilenme değişimi kavramını tanımlar. Bu terim ilk olarak antropologların literatüründe kullanılmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra sosyoloji ve psikoloji literatüründe de yer almıştır. Bu terimin ilk bilimsel tanımları 1936'da bir grup Amerikalı antropolojik araştırmacı tarafından yapılmıştır. Onlara göre kültürleşme terimi, farklı kültürlere ait birey grupları arasındaki sürekli ve doğrudan temas ve sürtüşmelerden kaynaklanan olguları ifade eder. Bu iletişim, bu grupların kültürel kalıplarında değişikliklere yol açar (Azzam, 2016: 38).

Kültürleşme, bir insan grubunun etkilendiği ve onunla temas halinde başka bir insan grubunun kültürünün bileşenlerine kısmen veya tamamen adapte olduğu süreç ve mekanizmaları ifade ettiğine göre bu, belirli bir kültürel varlığın, kültürün kendisine dışarıdan gelen ve ona doğrudan veya dolaylı olarak uygulanan etki ve baskılara verilen tepkiyi ifade eder. Bu, bilinçli veya bilinçsiz olarak diğer heterojen kültürlerle etkileşime girme ve uyum sağlama yoludur. Kültürleşme terimi eşit entelektüel ve kültürel etkileşimi, diğer bir deyişle haklar ve görevler bakımından eşit olan gruplar arasındaki ilişkiyi ifade eder. Ancak araştırmacılar ve bu konuyu incelemekle ilgilenenler, bu kültürleşme sürecinin nadiren eşdeğer olduğuna dikkat çekiyor. Buna göre üstün vaziyette olan kültürünü empoze eden baskın bir grup varken, diğer grup bağımlı ve edilgen konumda bulunmaktadır (Azzam, 2016: 38).

1.5. Amazighlerin Tarihine Kısa Bir Bakış

Tarih, halkların aslını ve nesebini bilen bilinçli bir sahibi bir halk aynası kabul edilir. Birçok araştırmacının aslı ve kimlikleri konusunda ihtilaf ettikleri Fas bölgesi de bu tarihin bir parçasıdır.

Amazigh veya Berberi, Amazig dilini konuşan kimselere verilen bir isimdir; bunlar Kuzey Afrika'nın asıl sakinleridir. Doğuda Mısır'ın eteklerinde Sirenayka ve Siwa Vahası'ndan, batıda Atlantik Okyanusu'na, güneyde Sahra ve Afrika kıyıları boyunca Mali ve Nijer'e kadar uzanan bir alana yayılmışlardır. Cezayirli tarihçi Abdurrahman El-Jilani, "Cezayir'in Genel Tarihi" adlı kitabında yazılı tarihte bu torakların bilinen ilk sakinlerinin, Mağrip, Cezayir, Tunus, Libya ve hatta Mısır'a kadar özel bir şekilde yayılmış olan Berberiler olduğuna dikkat çekmiştir (El-Jilani, 1925: 48).

"Amazigh" kelimesi "Amazighen" ve dişili olan "Tamazight" kelimesinin birleşiminden meydana gelir. Bu kelime, Amazigh dilinde "hür ve asil insan" anlamına gelir. Amazigh kelimesi eski Mısır yazıtlarında olduğu kadar Yunan ve Roma literatüründe de geçmektedir (El-Haydari, 2011).

Romalılar, Kuzey Afrika'ya dağılmış olan kabilelere "Berberi" adını vermişlerdir. Berberi kelimesi Rum kökenli "Barbariannbsp" türemiştir ve "Barbar" anlamın-

da kullanılmıştır (El-Jilani, 1925: 50). Ayrıca Romalılar, Romalı olmayan herkese bu ismi vermişlerdir. Bu ismin anlamı daha sonra gelişti ve genel olarak “yabancı” kelimesinin yerine kullanılır oldu. Araplar komşu ülke halklarına “acem” derlerdi. ;Ardından bu kelime Arap olmayan herkesi ifade etmek için kullanılmaya başlandı (El-Haydari, 2011).

Berberi kelimesinin Romalılar katında politik bir anlamı vardı. Bu kelime, kendilerinden medeniyet olarak daha bulunan halklar için kullanıldı. Daha sonra Berberi kelimesi, Romalılara eğmeyen ülkeler için kullanılarak daha özel bir anlam kazandı. Ardından bögesi halkları “Barbar” veya “Berberi ülkesi” daha özel anlamda “Numidia” veya Berberi devleti diye isimlendirdiler (El-Jilani, 1925: 50). Müslümanlar Kuzey Afrika'yı fethettiklerinde Amazighler bu Berberi ismiyle anılmaya devam etti; meşhur olduğu ve iyice yayınladığı için bu isim değiştirilmedi (El-Haydari, 2011).

Bazı tarihçilere göre Berberiler; Mazigh b. Kenan b. Ham b. Nuh' nispet edilmektedir ki bu yüzden kendileri Hami'dirler. Fransız tarihçi Dubra'ya ise Berberilerin çok eski zamanlarda Hindistan'ın Ganj bölgelerinden göç eden bir Aryan ırkı olduğuna ve Sami değil Hami olduklarına dikkat çekmiştir (Shafik, 1989: 11). Bir İtalyan antropolog, Berberilerin, özellikle Tuareglerin güney İtalya'dan olduğuna işaret etmiş, kendilerinin antik çağda Akdeniz üzerinden bu bölgeye göç ettiklerini belirtmiştir. Bazı etnologlar da Berberilerin kökenlerinin, Kuzey Afrika'ya yerleşen farklı Avrupa ırklarına kadar uzandığını ifade etmişler; Berberi ismini koruduklarını; meşhur olduğu ve iyice yayınladığı için bu ismin değiştirilmediğini beyan etmiştir (Boudwahi, 2012).

Bazı etnologlar da Berberilerin kökenlerinin antik çağlarda Kuzey Afrika'ya yerleşen farklı Avrupa ırklarına kadar uzandığını; Kültürel temas yoluyla bunların birbirlerine karıştıklarını ve sonunda çevre ile benzer özelliklere sahip bir tür oluşturduklarını ifade etmişlerdir (Boudwahi,2012).

Tarihsel olarak Berberiler; Fenikeliler, Yunanlılar ve İtalyanlar da dahil olmak üzere birçok farklı halk ve toplumla geçici olarak karıştı, ancak eski Mısırlılar, Araplar ve Müslümanlarla daha güçlü bir şekilde karıştı ve onlara entegre oldular

(Boudwahi, 2012). Taberî, Curcani, el-Masudi, İbn el-Kelbi ve diğerleri dâhil olmak üzere bazı tarihçiler, Sanhaja ve Kıtama kabilelerinin Himyer'den olduğuna inanıyorlardı. Ancak büyük bilgin İbn Haldun, Mukaddime adlı meşhur eserinde Bunların asılsız ve gerçek olmaktan uzak olduğunu, yanılsama ve yanılgı ile dolu olduğunu ve daha çok uydurma hikâyelerden oluştuğunu ifade eder (Shafik, 1989: 12). Bununla beraber İbn Haldun başka bir yerde bazı Berberi kabilelerinin Sanhaja ve Kıtama gibi açık olarak Arap neseplerini koruduklarını ve Yemen kökenli olduklarını belirtmiştir (Boudwahi, 2012).

Miladi 641'de Mısır, İslam orduları tarafından fethedildikten sonra Müslümanlar MS 669'da Sirenayka'ya, ardından Trablus ve Fizan'a ulaştılar (Boudwahi, 2012). Ancak fetihler, organize ve düzenli bir şekilde, batıda Atlantik Okyanusu kıyılarına ulaşan Ukbe b. Nafi ile başladı (Taha, 2004: 104). Ardından onu Hasan b. el-Numan, ondan sonra da Musa b. Nasır izledi ve son ikisi Fas ve Endülüs'ü fethettiler (Taha, 2004: 104). Musa b. Nasır, İslam ordularının Afrika'yı fethiyle birlikte İslamiyet'i ve Arapçayı birlikte yaydı (Boudwahi, 2012).

O zamandan beri Berberiler Müslümanlara karıştı ve İslam'a girmeyi kendileri için Romalıların esaretinden bir kurtuluş olarak gördüler (Boudwahi,2012). Hassan b. el-Numan, Berberilerin İslam'a girmesinden yararlandı, bu yüzden ordusunun çoğunu onlardan oluşturdu ve onlara toprak verdi. Akabinde berberiler, İslam ordusunun İspanya'ya yaptığı fetih hareketlerine katıldılar (Taha, 2004: 104). Bunların arasında, Müslüman ordusunun İspanya'yı fethetmesine ve daha sonra kendi adıyla anılacak olan boğazı geçmesine öncülük eden Berberi Tarık b. Ziyad da vardı (Elhaydari, 2011).

Emevi Halifeliği döneminde, Yezit b. Ebi Müslim Fas valiliğine getirildi. Irak'taki Haccac b. Yusuf es-Sakafi gibi sert ve adaletsiz bir kimse idi, bu yüzden Berberiler ona isyan etti ve 720'de onu öldürdüler (Taha, 2004: 105). Hayat Ammamou'nun "The Islamization of the Mağrip" adlı kitabında belirttiğine göre Berberiler her ne kadar "Beni Ümeyye" devletine ve onların adamlarına karşı çıksalar da bir din ve bir medeniyet projesi olan İslamiyet'i tartışma konusu yapmadılar (Boudwa-

hi,2012). Aksine, Şam'daki merkezi otoriteye değil, adaletsizliğe boyun eğmeyi reddettiler (Taha, 2004: 106). Berberi grupları uzak uçlara sığınarak uzaklaşmıştı; diğerleri Aures Dağları'nda Atlantik, hem de büyük kabilelerin ülkelerine yerleşmişlerdi (El-Haydari, 2011). Bazıları, Haricilerin fikirlerini, İslam'ın eşitlik anlayışına ve adaletsiz hükümdara karşı çıkama meşruluğuna uygun bulmuşlardır (Boudwahi,2012).

Şam'da Emevi devletinin yıkılmasından sonra Abbasi Haricileri, 768 yılında Kuzey Afrika'nın büyük bölümlerini fethetti ve oraya hükmettiler, burada emirlikler kurudular ki Ağlebîler bunlardan biridir (Shanaa, 2011: 65). On birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar Berberi kökenli kabileler bölgeye hâkim oldular ve Endülüs'teki Emevi Halifeliğinden bağımsızlıklarını ilan ettiler (Haydari, 2011). Murabıt Devleti, nüfuzu Afrika kıyılarına kadar uzanan bu ülkelerin ilkinin teşkil etti (Taha, 2004: 106). Ardından, etkisi Kuzey Afrika'ya, Fas'tan Tunus'a kadar uzanan Muvahhit devleti geldi. Muvahhitler'in saltanatı, MS 13. yüzyılın sonlarına kadar devam etti (Haydari, 2011).

Berberiler, eski Mısır medeniyetini geliştirmeye ve inşa etmeye katıldıkları gibi Kuzey Afrika'da medeniyet inşa etmeye de katıldılar. Bu bölgede Berberiler yaklaşık üç yüzyıl boyunca hüküm sürdüler (Boudwahi,2012). Miladi 950 dolaylarında yirmi ikinci Firavun hanedanını kuran I. Şeşonk, Berberi kökenliydi(Shafik, 1989: 7-8) . Bu kral, eski Mısır uygarlığının son çağlarında gelişimine katkıda bulunmuştu. Berberiler, bugün Tunus şehri olarak adlandırılan yere gelen ve onlarla birlikte Kartaca fetihlerine ve şehirleşmeye katılan Fenikelilerle birlikte Kartaca ve uygarlığının inşasına ve geliştirilmesine de katıldılar (Boudwahi,2012). Kartacalılar, Berberilerin eski inançlarını paylaşmışlardır (El-Madani, 1986: 25-26). Berberlikte kendine has bir felsefeyi yansıtan, dini inanç ve ritüellerle bağlantılı dövme uygulaması vardır ki bunun amaçlarından biri de kötü ruhu insanlardan ve eşyalardan uzak tutmaktır (Boudwahi,2012).

1.6. Kuzey Afrika Ülkelerindeki Amazighlerin Sayısı

Bu güne kadar, Amazighlerin sayısı hakkında kesin istatistikler mevcut değildir. Edinebildiğimiz kaynaklara göre, 1984 yılında Mağrip dışında bulunan iki milyon ek olarak Berberilerin sayısının 14 milyondan fazla olduğu tahmin ediliyor. Bugün ise

sayılarının 26 milyon olduğu tahmin ediliyor, bunların yaklaşık 10 milyonu Cezayir'de ve yaklaşık 7 milyonu Fas'ta bulunmaktadır (El-Haydari, 2011).

Bunların en yüksek yüzdesi bugün Fas'ta bulunmakta ve toplam nüfusun yaklaşık %34'ünü oluşturmaktadırlar (1980). Cezayir'de bulunanlar ise 1980'de toplam nüfusun %22'sini, 1995'te yaklaşık %25'ini oluşturuyordu. Bu oran Moritanya'da %20, Nijer %8, Mali %7 ve Libya %9'dur. Tunus'ta ise bugün Arapça konuşan ve kuzey Tunus kırsalında yaşayan sınırlı sayıda Berberi kabilesi bulunmaktadır. Ayrıca, Sahra Çölü'nün göçebe nüfusunun çoğu Berberidir ve yaklaşık iki milyona ulaşmaktadır. Bunlar sekiz büyük kabileye ayrılırlar ve Tuaregler, Maskeli çöl korucuları olarak isimlendirilirler. Amazigler Müslümandır ve Maliki mezhebine bağlıdırlar. Kendilerini kutsayan, hayır ve bereket bekledikleri pek çok evliyalı vardır. Bunların tasavvufi tarikatları ve zaviyeleri köylere ve kırlara yayılmıştır (El-Haydari, 2011).

Cezayir'deki Berberi grupları, kabileler; Djurdjura dağlarına yerleşenler, yiğitlikleri ve Fransız sömürgeciliğine karşı inatçı direnişleriyle tanınırlardı (Boudwahi,2012). Bunlar aynı zamanda dağ kayalarına oyulmuş evlerde yaşayan dağ köylüleri olarak da biliniyorlardı. Yakın zamana kadar dünyadan neredeyse izole bir şekilde yaşıyorlardı. Ancak, yüksek nüfus yoğunluğu ve kuraklık, binlercesinin büyük şehirlere yerleşmesine veya özellikle Fransa ve İspanya'ya iş aramak için Avrupa'ya göç etmesine neden oldu (El-Haydari, 2011).

Mozabitler ise Cezayir'deki M'zab Vadisi'nde sosyal ve ekonomik yaşamları bakımından diğerlerinden ayrılmakta ve yarı izole bir yaşam sürmektedirler. Kendileri onları diğer Araplardan ve Berberilerden farklı bir İslami mezhep ortaya çıkardılar (El-Haydari, 2011). Tarımda çalışan büyük kabilelerin aksine Mozabitler ticaret ve zanaat işleri ile meşgul olmakta ve en önemlileri Sahra'ya açılan kapısı ile Gardaya olan beş şehirde yaşamaktadırlar (Boudwahi,2012). Ebu Hanife mezhebini takip etmelerine rağmen Haricilerin görüşlerini benimsemişlerdir. Bu dönemde Berberilerin büyük çoğunluğu Maliki mezhebine bağlı idiler (El-Haydari, 2011).

1.7. Amazigh Kültürü Sözlü Kültürdür

Üniter bir Berberi kültürü fikri üzerindeki tüm bu çekinceler, Amazigh dilini konuşan insan grupları arasındaki ortak kültürel paydalar fikriyle çelişmez. Bu paydalardan bazılarının Arap Mağrip kültüründe bile var olduğu doğrudur, ancak bunların Amazigh kökenli olduğu artık tartışma götürmez bir gerçektir.

Kuzey Afrika Arap kültürünün Amazigh kökleri; müzik, dans, halk hikâyeleri, dekoratif sanat ve el sanatları gibi çeşitli alanlarda kendini göstermiştir. Bu elbette Mağrip Arapça lehçelerinde de belirgin şekilde ortaya çıkmaktadır (Shriqani, 2002: 19). Cezayirli dilbilimci Fodil Chrikan şöyle diyor: “Kuzey Afrika Arapçası, kelime dağarcığının büyük bir bölümünü Fasih Arapça'dan aldıysa da dilbilgisi ve fonetik yapısı itibarıyla kökleri Tamazight'e kadar dayanmaktadır” (Shriqani, 2002: 19).

Amazigh kültürünün yüzyıllardır her şeyden önce sözlü bir kültür olması, nedeniyle bugün dilsel düzeyde en önemli ürünleri masallar, atasözleri ve halktan yayılan hikmetli sözlerdir. Amazigh dili alanındaki araştırmacıların temel kaygısı hala bu sözlü mirası yazmak ve onu kitaplarda ve özel dergilerde (örneğin Cezayir dergisi *Awal*'da) ve internet sitelerinde yayınlamaktır (Tmlaly, 2016).

Kültürel gelenek ve görenekler düzeyinde ise Amazigh kültürü, geleneksel yemek pişirme sanatında ve düğünler gibi birçok sosyal aktivitede, bahar şenliklerinde kendini gösterir. Bunların başında *Yinayer Bayramı* veya tüm Amazigh dili konuşanların ortak yılbaşı gelir ki bu, bu güne kadar kutlanmaktadır (Tmlaly, 2016). Birçok Amazigh şiir türü günümüze kadar varlığını korumuştur. Bir gazel türü olan *İsley* ve *Ehlil* bunlardan bazılarıdır. Bunlar, Cezayir, güney Fas, vb. Amazigh dilinin konuşulduğu birçok bölgede bilinen dini bir dua şiiridir. Amazigh şiirinin, epik, politik ve felsefi gibi başka türleri olduğu da bilinmektedir (Tmlaly, 2016).

Ağız boyasının Amazigh şiirine hâkim olduğu açıktır. Bu yüzden Amazigh şiiri, esas olarak bir ilahi veya lirik şiirdir. Cezayirli araştırmacı Yusuf Nesip'in de vurguladığı gibi bu Amazigh şiirsel ürünler, pek bireysel değildir, bilakis çoğunlukla “Kolektif kültürle iç içe ve grup yaşamıyla bağlantısı çerçevesinde incelenmesi gereken bir fenomendir” (Nassib, 1993: 19).

1.7.1. Kültürel Formlar

Fas Amazigh topluluğu, kökleri uzun insanlık tarihine dayanan ve varlığını koruyan sembolik ve maddi bir mirasa sahiptir. Bu mirasın etkileri, şekilleri ve özellikleri bugüne kadar olgularda ve hayatımızda hala kendisini göstermektedir. Fas kültürünün Amazigh kökleri Müzik, dans, halk hikâyeleri, dekoratif sanat ve el sanatları gibi birçok alanda belirgindir. Eski Amazigh dansları çok zengin bir çeşitliliği temsil eder. Fas'ta meşhur bu danslar arasında iki veya üç dansçı tarafından icra edilen “Tisit” ve bir grup dansı olan “Ahwash” vardır (Tmlaly, 2016). Cezayir'de “terhab“:”hoş geldiniz” dansı, tıpkı geleneksel kabile kadın dansı gibi, Aures ve komşu bölgelerdeki aile veya köy kutlamalarında hala uygulanmaktadır (Tmlaly, 2016).

Ayrıca bugün Amazigh kimliğini oluşturan unsurlardan biri de Arap, Akdeniz ve Zenci gibi çeşitli etkilerin bir arada bulunduğu kökleri eskiye dayanan müziklerdir. Bu muzikler, Cezayir'de Idir ve Fas'ta Saida Fikri gibi bazı Berberi şarkıcılar ve Avrupa ve Amerika'da önemli Amazigh topluluklarının varlığı sayesinde uluslararası ün kazanmıştır.

Bu müzik, Cezayir'de Matoub Lounes ve Ferhat Mhenni gibi şarkıcılar tarafından temsil edilen "Muhafazakâr bir şarkı türü" ile birlikte gelişmekte ve modernleşmektedir. Bu muhafazakâr nitelikli şarkılar, esas olarak, yetmişli ve seksenli yıllarda Amazigh kimliğinin yenilenmesini talep eden hareketin ortaya çıkmasıyla gelişmiştir.

Amazigh kültürü de kökleri eskiye uzanan dekoratif sanatı korudu. “Bu söz konusu kadim dekoratif sanat, halı ve seramik dokumalarına net şekilde yansımıştır. Bu, genellikle Tifinagh alfabesi harflerinin kullanıldığı geometrik çizimlerdir. Ayrıca altın, gümüş ve diğer el sanatları endüstrileri de bu kültürün göz ardı edilemeyecek bir diğer unsurudur. Hatta bunlar, Amazigh kültürünü, küresel düzeyde tanıtmaya başlayan araçlardan biridir” (Tmlaly, 2016).

Kültürel gelenek ve görenekler düzeyinde ise bu kültür, geleneksel Amazigh mutfağında kendini gösterir. Amazigh “*Barkoukech, Tarawayt*” veya Yulaf Lapası, “*Aflos rfiyasi*” ve diğer Amazigh yemekleri; bugüne kadar kutlanmaya devam eden

tarım şenlikleri gibi birçok sosyal aktiviteler, bu kültürü yansıtan bir aynadır (L'aamimy, 2017).

Jülyen (Roma) takviminden esinlenen Amazigh takvimi, tarım mevsimlerine ve tarladaki çalışmalara göre ayarlanmıştır. Berberi firavunu Shoshenq I'in MÖ 950'de Mısır tahtına geçiş tarihi bu takvimi başlangıcı kabul edilmiştir. Mevcut miladi takvimde 2018 yılı, Amazigh takviminde 2968 yılına tekabül etmektedir, yani miladi takvimden 950 yıl ileridedir. Amazigh takviminin isimleri Latince'den türetilen 12 aydan oluşmaktadır. Amazigh takviminde yılın ve ayların uzunluğu Jülyen (Roma) takvimi ile aynıdır. Amazigh yılbaşının Roma takviminden 12 gün sonra gelmesi ise Amazigh inançlarından kaynaklanmaktadır (<https://www.dw.com/ar>: 2018).

1.8. Amazighlerin Dini

Amazighler, Tamazgha bölgesinde, Kuzey Afrika'da veya Mağrip'te paganizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi bir grup inanç ve din ile tanışmışlardır. Berberiler, bu inançları ve dinleri komşu, işgalci veya fetihçi halklardan etkilenerek ve aynı zamanda onları itikadi ve dini olarak etkileyerek temsil etmişlerdir. Amazighler bu dinlerden etkilenmekle kalmamışlar bilakis Arius ve Augustine (Hamdaoui, 2012: 3), örneğinde olduğu gibi bir grup ilahiyatçı, düşünür ve Amazigh din adamlarıyla dini hareketlerin zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Üstelik Amazighler, inançlarına ve dinlerine, onları yayanlardan daha fazla bağlı kalmışlardır.

1.8.1. Amazighlerin Pagan İnançları

Berberiler, ilkel halklar gibi kendi dini ve pagan inançlara sahiptir. Büyüsel ayinleri; doğayla yakından bağlantılı olan, yeniden diriliş, Hominization ve Antropomorfizme dayalı mitsel düşüncelerini ifade ediyordu. Bu bağlamda Douté, Amazighlerin putperestliğini, onların ritüellere ve kutsal adaklara duydukları büyük ilgiyle sınırlandırır. "İnançlar değişirken, ritüel ve ayinler, jeolojik asırları belirlememize yardımcı olan soyu tükenmiş yumuşakçaların kuluçka kabukları gibi hayatta kalır. Ritüel ve ayinlerim sürekliliği hayatta kalma sebebidir ve her yerde karşılaştığımız tortullar gibidir" (Dottie,2008: 415).

Bu, Amazig insanının kutsal bir kişi olduğu anlamına gelmektedir. Bu insan, efsanevi dini Őiarlarını; sihir yapmak ve kurban vermek, cinlere ve dođauŧtũ gũçlere inanarak, hayvanlara ve diğer ilkel insanlar gibi çeŧitli doğa gũçlerine ibadet ederek uygular. Bu bağlamda İspanyol araŧtırmacı Ghrili Őoyle diyor: “Amazigler tarafından benimsenen tũm bu inançlar, ilkel barbar dini derinliğini yok edemedi. Yani tabiat kuvvetlerine ve bu kuvvetleri kontrol eden cinlere, suyun, gũzlerin ve ateŧin tabiatına tapınmayı ve bugũn hala uygulanan olan bũyũlũ uygulamaları ortadan kaldırmadı” (Greeley, 2009: 200).

Amazigler; gũkyũzũ, gũneŧ, ay, ateŧ, deniz, dağlar, mağaralar, ormanlar, vadiler, nehirler, taŧlar, putlar ve tũm kutsal eserler gibi eski Mısır dinlerinden etkilenecek doğal unsurlara tapıyorlardı (Hamdaoui, 2016: 3).

İbrahim Harekat, Berberilerin ritũelistik manevi inançları hakkında Şunları ifade eder: “Dini inançlarla ilgili olarak, halk, eski zamanlardan beri doğa fenomenlerine tazim etmeye devam etmiŧtir. Tarım uygarlığı evresine girmiŧ olsalar bile benimsedikleri manevũ yollarla çiftliklerini ve hayvanlarını korumaya çalıŧmıŧlar ve bu dũnemde cinlerin kendilerine musallat olması korkusu taŧımıŧlardır. Cinlerin, geç bir zamana kadar kutsanmaya devam eden ağaçlarda, mağaralarda ve taŧlarda olduğuna inandılar. Bazı Fransız tarihçiler, bazı insanların bereket kaynağı olduğu yũnũdeki inançları, ne Hıristiyanlığın ne de İslam'ın yok edemediğini, Amazighlerin bu derin geçmiŧin etkilerinden kurtulamadıklarını ileri sũrmüşlerdir. Bununla birlikte Hristiyan azizlerinin kutsal bir niteliğe ve berekete sahip oldukları yũnũdeki inanç da dũnyanın en ileri ve maddi medeniyete en yakın ũlkelerde yaŧayan birçok Hristiyan'ın zihninde hala yerini korumaktadır” (Harkat, 2009:16).

Amazighlerin, Tamazgha bũlgesinde ya da Kuzey Afrika olarak da adlandırılan Akdeniz'e kıyısı olan bũlgede yaŧadıkları gũz önũne alındığında onların komŧu halkların inançlarından etkilenmeleri doğaldı. Bu bağlamda kendileri Pers, Fenike, Mısır, Yunan, Roma, İber ve Sicilya inançlarından etkilenmişlerdir (Harkat, 2009: 56). Diğer taraftan Amazigler de Yunanlılar gibi komŧu halkları inanç, din ve kutsal açaŧından etkilemişlerdi. Nitekim Yunanlıların Amaziglerle çok yakından iliŧkileri vardı (Hamdaoui, 2016: 7).

Berberiler de Mısır dininden etkilenmiş, bu bağlamda Mısır tanrılarına, özellikle Mısır tanrıçası İsis'e tapmışlardır. Bu nedenle, bu tanrıçaya bir saygı ifadesi olarak inek eti yemeyi ve domuz yetiştirmeyi haram kabul etmişler. Bu bağlamda Herodot şöyle diyor: “Mısır'da Tritonius Gölü'nde et yiyip süt içen göçebe Libyalılar yaşarlar. Mısırlıları inek eti yemekten ve domuz yetiştirmekten kaçınmaya sevk eden aynı sebebe binaen Libyalılar da sığır eti yemekten ve domuz yetiştiriciliği yapmaktan kaçınmışlardır. Nitekim Kureynalı kadınlar, kendilerini oruç ve kutlamalarla onurlandıran Mısır tanrıçası İsis'e saygılarından dolayı inek eti yemeyi bir tür günah saymaktadırlar. Aynı şekilde Sirenayka kadınları da dana eti ve domuz eti yemekten kaçınırlar” (Aacha, 2008: 68).

Aynı şekilde Fenikelilerden Cartagena'da kendileriyle temasa geçtiklerinde de etkilenmişler ve birlikte tek bir topluluk oluşturmuşlar, tek bir din, inanç, gelenek ve göreneklere sahip olmuşlardır. Bu konuda Muhammed Muhittin el-Maşriki şöyle diyor: “Faslılar, sadece maddi ve ekonomik meselelerde Kartacalıları takip etmediler, bilakis bununla aynı zamanda diğer tüm alanlarda da onların peşinden gittiler. Onların ahlâkı kurallarını aldılar, putperestlik konusunda bile onları taklit ettiler ve koça (Ammon) taptılar. Nitekim onlardan önce Kartacalıları koça taparlardı. Böylece her şeyde onları taklit ettiler ve neredeyse onların o yeni yaşam biçimi potalarında eridiler (El-mashriqi,1969: 46). Ayrıca Amazigler, “Baal” ve “Tanit” gibi Cartagena'daki Fenike tanrılarına da taparlardı.” Stéphane Gsell'in ifade ettiğine göre “Baal Hamon” ve “Tanit Bani Baal” Kartacalıların iki büyük tanrısı idi bunlardan ilki güneş tanrısı, ikincisi ise ay tanrıçası idi (Axel, 2007: 210).

1.8.2. Yahudilik

Putperestlik, ritüeller ve doğaya tapınma aşamasından sonra Amaziglerin tanıdığı olmuş oldukları ilk semavi din Yahudilik olmuştur. Amazighler uzun yıllar bu dini benimsediler (Léon, 1983: 67). Bilindiği üzere Yahudiler, İsa'nın doğumundan önce üçüncü yüzyılda, hükümdar Kudüs'ün Titus tarafından milattan sonra yetmişinci yılda yıkılmasından sonra Tamazgha'ya göç etmişlerdi. Fenikelilerin buraya göç etmesiyle birlikte Tamazgha bölgesine siyasi ve ekonomik amaçlar için göç etmişlerdir. Bu bağlamda, Ali Muhammed el-Sallabi diyor ki: Bu unsurun yani Yahudi un-

surunun ilk çağlarda varlığının çok az olduğu bir sır değildir. Yahudilerim Kuzey Afrika bölgesindeki varlığının çeşitli nedenleri vardı. Bunlardan birisi Siyasi sebeptir. Yahudiler tahakküm kurmak hırsı ve etkilerinin dünya çapında yaymak amacıyla buraya göç etmişlerdi. Bir diğer ise ekonomik sebep idi. Nitekim Kuzey Afrika, kara ve denizi ile verimli ve kaynaklara sahip idi. Yahudi unsurun bölgeye gelmesinin ardında bütün bu sebepler ve motifler bir araya geldi. Romalılar döneminde Mağrip'e son defa varmadan önce Fenikeliler aracılığıyla Yahudiler küçük gruplar halinde buraya gelmişlerdi (El-Sallabi, 1998 : 121-122).

Kuzey Afrika'daki Yahudilerin tarihini doğru ve net bir şekilde tespit etmek zordur. Şöyle ki Yahudilerin bu bölgeye yerleşmeleri konusunda tarihçiler arasında keskin ihtilaflar vardır. Bu doğrultuda Cartagena şehrine çok sayıda Yahudi yerleşmiştir, bunların sayıları otuz bin civarındadır (Harkat, 2009: 56). Bunlar sadece Kudüs'ten değil, aynı zamanda Yunanistan ve İtalya'dan da gelmişler, Roma'nın kaynakları itibariyle zengin olan bu bölgeyi işgal etmesiyle beraber sayıları artmıştır. Yahudiler Tunus, Cezayir, Moritanya ve Fas'a yerleştiler. Yahudiler, Amazig toplumu içerisinde asimile olmuş, onların dilini, örf ve adetlerini benimsemiş, dağlarına, ovalarına, vadilerine ve şehirlerine yerleşmişlerdir (Harkat, 2009: 56).

Aslında Yahudiler, Fas'ın birçok yerinde Berberilerle barışçıl bir şekilde bir arada yaşamayı başarmışlardır. Hatta torunları halen Atlas, Tafilalet ve diğerler bölgelerde Müslümanlarla yan yana yaşayan bir dizi Berberi'yi dinlerine çekmeyi başarmışlardır. Bunlar Cezayir'in merkezinde bir dizi küçük vaha içeren doğal bir çöl bölgesi olan Touat'ın kuzeyindeki Korara'da olduğu gibi bazen bağımsız küçük devletler kurmuşlardır. Nitekim kendileri on beşinci yüzyılın sonuna kadar hükmü süren bir devletçik kurmuşlardı (Harkat, 2009: 56-57). Bunun içindir ki Berberiler, çeşitli dinsel ayinler gerçekleştirdikten, putperest ve Mecusi inançlar benimsedikten sonra ilk kez Yahudiliğe geçtiler, ancak kısa süre sonra Ariusçu Hıristiyanlığı veya Katoliklik inancı benimsediler (Hamdaoui, 2012: 10).

Tamazgha halkı da Kuzey Afrika'yı işgal eden Romalılardan etkilenmiş ve Amaziglerin inançlarını ve dinlerini temsil ettikleri için burayı kendilerine ait bir

sömürge eyaleti haline getirmişlerdir. Onlar da bir bakıma Bizans ve Vandalların dinlerinden etkilenmişlerdi (Hamdaoui, 2012: 7).

1.8.3. Amazighler ve Hristiyanlık

Romalıların Kuzey Afrika'ya siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel olarak hakim olmak için girmesiyle birlikte Amazighler, Hristiyanlık ile tanıştılar. Amazigler bu yeni dini benimsedikten sonra zillet, kölelik ve adaletsizlikten kurtuluşun bu dinde olduğuna inandılar. Ahmed Tevfik el-Medeni bu konuda şunları söylüyor: “Hristiyan dininin parıltıları, Sezarların saltanatının başlangıcında Doğu'da ortaya çıktı. Büyük bir Romalı grubu Hristiyanlığı kucakladı. Hristiyanlık, bunların vasıtasıyla Mağrip'e kadar yayıldı. Hristiyan misyonerler bu dini yaymak için Mağrip' geldiler. Kardeşliği, eşitliği ve asil ahlakı emreden bu dine hayran olan Amazighler, akın akın Allah'ın dinine girdiler. Böylece Fas ülkelerinin her bir köşesinde bu dini benimseyen birileri mutlaka bulundu (El-Madani, 1926: 114-117).

Cartagena da dâhil olmak üzere Tamazgha, bir yanda Ariusçuların ve Donatistlerin, diğer yanda Augustanların fikirlerinin yayılmasından sonra Hristiyanlığa inandı. Ancak Amazighler, Hristiyanlığı kabul ettikleri için çok sıkıntı çektiler. Çünkü Roma imparatorluğu yöneticileri, Hristiyanlıkla savaşıyor ve taraftarlarını vahşice, sert ve şiddetli bir şekilde cezalandırıyordu. Üstelik Hristiyan dininin önüne engeller koyuyorlardı. Ancak bu engeller, Amazighleri, dinleri yaşamaktan alıkoymadı. Bunun için de bu dini benimseyenler zindanlara atılıp şiddetli şekilde işkenceye maruz bırakıldılar. Bu insanlar meşhur bir günde büyük stadyumlardan birinde toplanır, zavallı erkekleri ve kadınları sahanın ortasına zorla çıkarılır ve üzerine aç aslanları salınırdı. Aslanlar, bu zavallı insanları herkesin gözü önünde parçalara ayırır ve yerlerdi. Dinleri uğruna şehit edilirdi (El-Madani, 1926: 114-117).

Hristiyanlık, manevi ve coğrafi olarak gelişmekle kalmadı, bilakis Berberiler tarafından temsil edilen doğu ve batıdaki kişiler tarafından da benimsendi. Çünkü Hristiyanlık zillet ve rezillikten bir kurtulmanın, Roma'nın istismar ve sömürgeciliğinden özgürleşmenin bir yoluydu (Hamdaoui, 2012:11).

1.8.4. Amazighler ve İslam

İslam, Kuzey Afrika'ya, ancak Raşit Halifeler tarafından planlanan İslam fetihleri aracılığıyla girmiş ve bu fetih süreci, Emevi Devleti Halifelerine kadar uzanmıştır. Amr İbn As, Ömer İbn el-Hattâb döneminde Mısır'ı fethettikten sonra İslam'ın Kuzey Afrika'da yayılması için çalışıyordu (Taha, 2004: 41). Bu doğrultuda Halife Ömer İbnü'l-Hattab'dan Sirenayka ve Trablus'u fethetmek için izin istedi (Taha, 2004: 41). Ömer İbnü'l-Hattab, Amazighleri dizginlemenin gücü, onlara boyun eğdirmenin zor, ruh hallerinin hızlı dalgalanması ve ülkelerinin engebeli olması nedeniyle Berberilerin topraklarını fethetmenin zor olduğunu düşündü. Bunun yanında kendisi yöneticilerin, Amazighlere vergi ve harçlarda aşırıya kaçmalarından, Amazighlerin büyükleri ve ileri gelenlerine karşı uygunsuz davranışlarda bulunmalarından korktu (Hamdaoui, 2012: 22).

Hz. Osman bin Affan, Müslümanların halifesi olduğunda İslam'ı Arap Yarımadası'nın dışına yaymaya karar verdi. Ama bu sefer Ömer İbnü'l-Hattab'ın yaptığı gibi doğuya değil, batıya, Akdeniz'e ve tam olarak Kuzey Afrika'ya yöneldi. Böylece, İslam'ı, batı Mısır'a yayma projesini gelgitlerle karakterize edilen aşamalarla canlandırma düşüncesi başladı (Al-Maliki, 1983: 10-15).

Bu doğrultuda Osman bin Affan'ın yaptığı ilk şey Amr bin As'ı görevden almak oldu. Onun yerini, Afrika'nın eteklerine saldırmak için bazı birlikler gönderen Abdullah bin Ebu Serh aldı (Taha, 2004: 42). Bu birlik ve seriyeler ganimetleri elde edene kadar geri dönmedi. Bundan sonra İbn Ebi Serh, Kuzey Afrika'nın fethini ciddi olarak düşünmeye başladı. Bunun üzerine Osman bin Affan'dan Afrika'nın fethi için izin istedi ve bu izni hicri 27 yılında aldı. Abdullah bin Ebu Serh Arap Yarımadası Araplarından, Mısır Kıptilerinden ve Afrika Amaziglerinden oluşan yirmi bin kişilik bir orduyla Afrika üzerine sefere çıktı (Hamdaoui, 2012: 23). Mervan bin el-Hakem, Abdullah bin Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Abdurrahman b. Ebu Bekir gibi bazı sahabeler de bu orduda yer aldılar. İslam ordusu komutanı, Herakleios tarafından Kuzey Afrika valisi tayin edilen Afrika'nın hükümdarı Patrik Gregorios'a karşı savaşa girdi. Romalılar bu savaşta yenildi. Ancak Bizans komutanları, Abdullah bin Ebi Serh ile ordusunu Afrika'dan çekmesi karşılığında büyük miktarda altın üzerinde

anlaştılar. İbn Ebi Serh, Mısır'a döndü ve 17 yıl boyunca kimseyi tayin etmedi (Hamdaoui, 2012: 23).

Her ne kadar Osman bin Affan, Kuzey Afrika'nın fethine olmasa da kendisi hicri 30'dan önce Abdullah bin Sad bin Ebu Serh önderliğinde Tunus'a bir ordu gönderdi. Bu bölgenin fethedilmesine yönelik ilgi ve çalışmalar ancak başlarda bölgeyi fethetmeye ikna olmayan, daha çok kendi hâkimiyetlerini burada kurmaya ve onu hilafet merkezine bağlamaya çalışan Emeviler döneminde başlamıştır. Gerçek şu ki, Emeviler döneminde İslam devleti, birçok fetih gerçekleştirmiş, dikkatini Akdeniz havzasına ve çevre ülkelere yöneltmiştir (El-Jirari, 1986: 42).

Özellikle Emeviler, -Raşit Halifelerin aksine- deniz işleriyle ilgilenmişlerdir. Ancak bu hiç de kolay değildi. Bununla beraber Müslümanlar birkaç yıl içinde Doğu'da geniş çaplı bir devlet kurabilmişlerdi. Emeviler neredeyse bir asır boyunca Kuzey Afrika ülkelerinde yeni dinin temellerini atmaya çalışmışlardır (El-Jirari, 1979: 42).

Müslümanlar, Raşit Halifeler ve Emevi Hilafeti Sultanları döneminde Kuzey Afrika'yı fethetmediler. Ancak İslam'ın kolaylık dini olması, yüce ahlaki öğretilere sahip bulunması, İmparator Justinian'ın ölümünden sonra Bizans'ın kötü yönetimi, Amazighler arasında siyasi veya dini bağların olmaması ve Amazighlerin Bizans işgalinin boyunduruğundan kurtulma arzusu gibi faktörler buranın fethini kolaylaştırdı (Hamdaoui, 2012: 24). Bu nedenle, Muaviye b. Süfyan, H. 45 yılında Muâviye b. Hudeyc'i Mısır valisi olarak atadı. Kendisi, Afrika'daki İslam fetihlerinin komutanlığını yaptı (Taha. 2004: 104). Bu yapılan küçük seferler, Kuzey Afrika fetihlerinin yalnızca bir uzantısıydı ve bu tür gelgitler, H. 27'den H. 45'e kadar İslami fetihler düzeyinde sürdü (Hamdaoui, 2012: 24).

Ukbe b. Nafi, h. 46 yılında Afrika valisi olarak atandı. İlk seferinde beş yıl görevde kaldı ve görev süresi boyunca özellikle Libya ve Tunus'ta Afrika'yı fethetmek için bir grup kale ve şehre girdi. Ukbe b. Nafi saltanatının başkenti ve İslam'ı Kuzey Afrika'da yaymak amaçlı konuşlanan askeri güçlerin stratejik bir merkezi olması için hicri 62 yılında Karavan şehrini kurdu (Taha. 2004: 105). Ukbe b. Nafi, İslam'dan

dönen mürtetlere, aşırı isyancılara ve Hilafetin muhaliflerine karşı yan yana savaşacak Arap ve Amazigh güçlerinden oluşan bir ordu hazırladı (Hamdaoui, 2012: 24).

Hicri 51 senesinde Muaviye bin Ebi Süfyan, Seleme b. Muhalled el-Ensari'yi Mısır ve Mağrip valisi olarak atadı (Taha, 2004: 42). Ardından Ebu Muhacir Dinar'ı Afrika valisi olarak atadı; kendisi yedi yıl görevde kaldı (Hamdaoui, 2012: 25).

Ebu Muhacir Dinar, Ukbe b. Nafi'nin fetihlerini devam ettirerek batı Cezayir'e ulaştı ve gerek Romalılardan gerekse de Amaziglerden kayda değer bir direnişle karşılaşmadı (Hamdaoui, 2012: 25). Ukbe bin Nafi', Emevî Halifeliğinin yararına yaptığı büyük hizmetlerden dolayı Yezit bin Muaviye'yi hicri 62 senesindeki ikinci seferine devam etmek üzere tekrar Afrika valisi olarak atamıştır (Taha, 2004: 44). Bu seferlerde Tunus, Cezayir ve Fas bölgelerini fethettikten sonra batıda karanlıklar denizine ve kuzeyde Yeşil Ada sınırlarına ulaştı. Kendisine bir Amazigh olan arkadaşı Kral Kasila ona yardım ediyordu (Taha, 2004: 44). Ancak, sonunda ona karşı ayaklandı ve onu Cezayir'deki Zab Nehri yakınında öldürdü. Ukbe b. Nafi'nin öldürülmesinden sonra, Halife Abdülmelik b. Mervan, Kuzey Afrika'yı fethetmek ve Kasila ile savaşmak için Züheyr b. Kays el-Belvi'yi gönderdi. Savaş, Tunus'taki Mamma Muharebesi'nde Müslümanların zaferi ve merkezi otoriteye karşı isyancı Amazig Kralı Kasila'nın öldürülmesiyle sona erdi (Hamdaoui, 2012: 25-26).

Hicri 71 yılında Züheyr b. Kays el-Belvi Sirenayka Savaşı'nda Romalılara karşı yaptığı savaşta şehit edilmesinden sonra Hasan bin el-Numan Fas'a vali olarak atanmış ve Amazighlerin Numidya'daki lideri Avrasya rahibesi Dehya'yı ortadan kaldırmıştır (Taha, 2004: 50). Bundan sonra Musa bin Nasır Mağrip valisi olarak atandı. Onun döneminde Müslümanlar Endülüs'ü Tarık bin Ziyad ile fethettiler (Hamdaoui, 2012: 25-26). Bu, Hasan b. Numan'ın Afrika'daki muzaffer fetihlerinden ve Tamazgha ülkesindeki rahibe Dehya liderliğindeki son direnişle karşı kazandığı zaferden sonra, Musa b. Nasır Hasan b. Numan'ın fetihlerine devam ettirdiği anlamına gelmektedir. Musa b. Nasır Fas'a neredeyse hiçbir direniş ile karşılaşmadan girmişti. Çünkü Hasan b. el-Numan, yolu kendisine açmış, tüm Amazig devrimlerini,

Roma çatışmalarını ve karşı devrimleri bastırmış ve tüm isyancıları susturmuştu (Hamdaoui, 2012: 25-26).

Musa b. Nasır, Amazighlere İslam dininin, fıkıh ve hadis usullerini öğretmek için beraberinde bin kadar fakih getirdi (Taha, 2004: 51). Amazighler fiili olarak Arapların uygarlığından, dilinden ve dininden etkilenmiş, onların ahlak ve davranışlarını almış ve İslam'ın hoşgörülü ilkelerini temsil etmişlerdir (Taha, 2004: 51). Bu konuda Gustave Le Bon şöyle diyor: “Amazighlerin, Kenanlı Fenike'den türetilmiş olması muhtemel eski bir dili var. Amazighler e İslam'a inanmakla beraber eskiden Kartaca'nın Kenan tanrılarına inanırlardı (Elmadani, 1986: 105). Amazigh kabilelerinin dili Arapça'nın üçte biri tarafından oluşturulduğundan, Amazigh dili Araplaştırılmıştır. Arapların Kuzey Afrika'daki etkisi, Amazigh dilinde izi ve tesiri olmayan Romalılar ve Yunanlılardan daha büyük ve daha güçlüdür” (El-Mnasra, 2015: 88).

Buradan hareketle Musa bin Nasır'ın gerçekleştirildiği fetihleri iki temel veçhesi vardı: Bunlardan ilki Akdeniz'e ve adalarına hâkim olmak için yapılan deniz seferleri, ikincisi ise tüm bölgeleri ve gedikleri fethetmek için yapılan kara seferleridir. Bu kara seferleri daha önce İslam'ı yaymak ve Hz. Muhammed'in dinini tanıtmak için Hassan bin al-Numan'ın fetihlerinin bir devamı idi (Hamdaoui, 2012: 26).

Bunlardan hareketle Doğu'da Arap-İslam fethi dikkat çekici bir hızla gerçekleşti (Taha, 2004: 45). Nitekim Müslümanlar, Ömer İbnü'l-Hattab döneminde Şam, Mısır, Irak ve İran gibi birçok ülkeye boyun eğdirmiştir. Ancak Kuzey Afrika engebeli Afrika arazisi nedeniyle zor bir bölge, tehlikeli bir ülke idi. Diğer taraftan Amazighler, özgürlüklerine ve topraklarına saldıran kimselere karşı güçlü direnişleriyle tanınırlardı (Taha, 2004: 46). Buna ek olarak çok kuvvetli, aşırı cesur idiler ve zillile boyun eğmeyen bir toplumdur; Kendilerini üstün görür, onurlu ve yüce bir makamda kabul ederlerdi. Bu nedenle, Kuzey Afrika engebeli ve Müslüman fatihler tarafından boyun eğdirilmesi zor bir bölge olarak kaldı (Ibn Khaldoun,2000: 126). Dolayısıyla da hicri 22-82 yılları arasından Amazighlerin bölgesini fethetmek kolay olmadı. Örneğin Tamazgha sakinleri arasında İslam'ı yaymak girişimlerine karşı Amazighler 60 yıl kadar direndiler ve Emevi Halifeliğinin otoritesine kolay kolay boyun eğmediler.

Dolayısıyla mesele, Amazighlerin İslam'a gönüllü şekilde girmek ile geçici tepki arasında gidip geliyordu (Hamdaoui, 2012: 26).

En nihayetinde Amazighler severek, gönülden ve inanarak İslam'a girdiler. Romalılar, Vandallar ve Bizanslılar maruz kaldıkları baskılardan, adaletsizlikten ve kölelikten kurtulmanın çaresini İslamiyet'te buldular (Hamdaoui, 2012: 26). Böylece büyük İslam ümmeti ile kolaylıkla, rahatlıkla ve esneklikle kaynaştılar ve her zaman ve her yerde onun savunucusu oldular.

İKİNCİ BÖLÜM

2. Berberi Kültürü

Söz konusu Berberi dili ise ve onu araştırma ve çalışmanın odağı haline getirmek istiyorsak antik çağlardan beri Berberi kültürel mirasının taşıyıcısı niteliği taşıyan Berberi yazısını ele almamız gerekmektedir. Berberi yazısı, Berberi insanının ontolojik varlığının temeli; düşüncelerinin, duygularının, vicdanının ve zihinsel, akli, duygusal ve kinetik hayal gücünün gerçek ikonik ve görsel ifadesidir (ben abaji, 2009). Berberi yazısının gelişiminin izini sürmek, onun medeniyet ve kültürel tezahürlerini bilmek için temel yazıtlarına bakmak gerekir. Diğer taraftan Berberi insanının tarihini bilmek için dilin, tedvin ve belgeleme düzeyindeki gelişiminin incelemek ve entelektüel, pratik ve yaratıcı başarılarını keşfetmek lazımdır. Çünkü Berberi yazıtları, araştırmacıların ve bilim adamlarının Berberi uygarlığını tanımalarına, kültürlerini öğrenmelerine, yaşam biçimlerini anlamalarına ve kendilerini çevreleyen doğaya nasıl uyum sağladıklarını göstermelerine yardımcı olur. Bunun için dağlarda, çöllerde, şehirlerde ve taşralarda bulunan mağaralara, kayalara, küçük taşlara, tabutlara ve halı dekorasyonlarına ve ayrıca dekoratif dövmelere başvurmalıyız. Berberi yazısı nedir? Özellikleri nelerdir? Berberi dilinin tarihi boyunca bu yazıdaki en önemli gelişmeler nelerdir?

2.1. Berberi Yazısı

2.1.1. Tifinagh veya Berber Alfabesinin Kökeni.

Tifinagh yazısı, MÖ 3000'den daha eski olan en antik yazıdır. Tifinagh kelimesi, "Tafing" kelimesinin çoğulu olup tercihe şayan görüşe göre "hat", "işaret", yani alfabe anlamına gelmektedir. Yazının olmadığı bir zamanda bu işaretlerin kullanılıyor olması, bu dilin en büyük özelliklerinden biridir. Berberilerin orijinal yazısıdır (Belaiid, 2016: 90).

Bazı tarihçiler, Tifinagh kelimesinin "keşif" anlamına gelen "thiffin" ve kralımız anlamına gelen "anag" kelimelerinin birleşimi olduğu konusunda hemfikirdir. Diğer kaynaklara göre ise Tifinagh kelimesi yazı anlamına gelmektedir. Başka tarihçiler, alfabelerin Fenike kökenli olması nedeniyle Tifinagh'ın "Fenike" kökenli olduğunu

ifade etmişlerdir. Kelimenin başındaki "t" harfi dişil anlamı vermektedir. “Avoniq” kelimesi ise Fenike’den gelmektedir (Belaiid, 2016: 90).

Tifinagın kökeninin diğer tüm alfabeler gibi Fenikece olduğuna inanan Salem Shaker de dâhil olmak üzere Berberilerin çoğu bu görüşü desteklemektedir. Onu bu sonuca götüren sebepler arasında şunlar yer almaktadır:

- (fnq) kökünden türetilen Tifinag kelimesi Sami dilinde “Fenikeliler” anlamına gelir. (q) ve (gha) harfleri arasındaki değişime gelince, bu, Berberi dilinde çokça olan bir durumdur.
- Tifinag, daha çok Kuzey Afrika bölgesinde kullanılmaktadır. Bu dil, Pönce’den etkilenmiştir.
- Dikey olarak yazılan Tifinagi aşağıdan yukarıya doğru değiştirip, Pönce gibi yatay ve sağdan sola yazmaya başlamışlardır.
- Tifinagın başka kökenleri olduğunu kanıtlayan daha güçlü bir hipotez yoktur (Shakir, 1991: 247).

Araştırmacı Haddadou, Tifinagın Libya alfabesinden geldiğini ve bu dilin Kuzey Afrika halkı tarafından konuşulduğunu ifade etmiştir. Antik Latin ve Yunan tarihçileri buna atıfta bulunarak Fenike’den farklı olduğu görüşündedirler. Ancak ne yazık ki, hiçbiri bunu açıklamamıştır (Haddadou, 2000: 210).

Milattan sonra 1842 yılında, ilk yazıt keşfedildi. Araştırmacılar buna oldukça ilgi gösterdiler. Jean-Baptiste Chabot, *Recueil Des Inscriptions Libyques* başlıklı çalışmasında Libya yazıtlarının 1125 görüntüsünü bir araya getirmişti (El-Arabawi, 2002: 14).

İlk yazıt, Akdeniz’in batı havzasında ortaya çıktı. Bunlar, Fenike yazıtları olup Yunanca ve Latince bu yazıtlardan alınmıştır. Ancak Berberiler bu yazıtlarla sınırlı kalmamış, başka bir yazı kullanmışlardır. Bugün Berberi yazısı dediğimiz şey o yazıdır. Tifinagın Libya yazısından geldiği ifade edilirken Berberi yazısının “Lobby” (Libya) yazısı ve “Tifinagh” yazısı olmak üzere iki yazıdan oluştuğunu düşünenler de vardır (El-Arabawi, 2002: 14).

Magharebia dergisinde de ifade edildiği gibi kuzeybatı Afrika bölgelerinin sakinleri Berberidir ve dilleri Berberice'dir. Bu dilin, halkın iki bin yıldır konuştuğu eski bir dil olan Libyacadan geldiği söylenmektedir. Tifinag adını taşıyan kendine özgü harflere sahiptir (Belaiid, 2016: 92).

Aynı hipotez Saleh Belaid tarafından da savunulmuştur. Buna göre Tifinag, Akdeniz sakinlerinin yazısı olup Akdeniz'e yerleşen insanlara ait kadim yazıdır. Yani Fenikelilerin ve Yunanlıların kullandığı ve Akdeniz'den geçen ilk yerlilerden aldıkları yazıdır (Belaiid, 2016: 92).

Diğer kaynaklar da Tifinag yazısının eski Yemen yazıtlarından etkilendiğini göstermekte ve güney Sami yazıtlarına ait olan Şa'îdi yazıtlarına dayanmaktadır. Bu yazıtlar, kralların bazı çizimlerle aralarında bir yakınsama buldukları için "müsned hatı" dedikleri 29 alfabetik harften oluşur (Belaiid, 2016: 92).

Berberi dilinin hangi dil grubuna ait olduğu hakkında birçok ve farklı görüş vardır ve bu kişisel eğilimlerden kaynaklanmaktadır. Ancak dilbilimsel çalışmalar, Berberi dilini Hami-Sami dil ailesine ait olduğu için Fenike kökeni daha yaygın ve mantıklı olmaya devam etmektedir. Ancak bu, Fransız sömürgecilik okulunu ve Arap aidiyetini reddedenleri rahatsız etmiştir. Berberi dili ile Arap dilinin yer aldığı Sami dilleri arasında herhangi bir bağlantının varlığını reddedenler, Berberi dilini Arapçadan ayırmaya çalışmaktadırlar (El-Arabawi, 2002: 45).

2.1.2. Farklı Tifinagh Alfabeti

Tifinagh alfabeti ilk başta sadece ünsüz harflerden oluşuyordu. Yani bütün harfleri sessiz idi. Harekeler ve uzatma harfleri (elif, vav ve ya) yoktu. Bu uzatma harfleri, Arap yazısının (Sami dil olarak adlandırılır) bir özelliğidir (El-Arbawi, 2002: 30). Daha sonra bu ünsüzlere "tidbakin" adı verilen ünlüler eklendi. Bu ünlüler, Arap yazısındaki fetha, kesra ve dammeye tekabül eder ve bunlarla beraber alfabenin tamamına "akamak" denir. Eski Berberiler antik çağlarda yukarıdan aşağıya mağara duvarlarına ve kayalara bu harfler ile yazardı. Sonra her yöne yazmaya başladılar ve bu durum MS. on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar sürdü. Daha sonra yazı, Arap-

çada olduğu gibi sağdan sola yazılmaya başlandı ve “Tuareg” olarak kaldı (Shafik, 1989: 45).

Bu yazının hangi dil ailesine mensup olduğu hakkındaki farklı görüşler, birkaç Tifinagh alfabesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yazının birkaç aşamadan geçtiği bilinmektedir. Bazı dilbilimciler bu yazının başlangıçta on harfle yazıldığına inanmaktadır. Bunlar M/م،R/ر،S/س،Y/ي،T/ت،D/د،J/ج،B/ب L/ل ve N/ن harflerdir. Daha sonra bunlara T/ت ve Z/ز harfleri eklenmiştir (Belaiid, 2016: 102). Diğer kaynaklara göre ise dilde yer alan ilk ünlü harflerin sayısı, on sekizi geçmemektedir. Tassili’de granit üzerine bu on sekiz ünlü harfle yazılmış bir yazıt bulunmuştur. Bu on sekiz sesli harf, erken dönem Fenike’de de bulunur ve bu söz konusu dili etkileyen faktörler arasında sayılır. Diğerleri ise eski Libya dilinin, kullanılan yirmi iki sembolden oluştuğuna düşünmektedir (Omar, 1992: 228). Bu farklılık alfabelerin kendisinde de görülmektedir. Nitekim " B/ ب" harfi farklı şekilde yazılıyor gibidir. Aynı şey F/ف S/ س ch/ش ve diğer harfler için de geçerlidir (Belaiid, 2016: 102). Burada Tifinagh alfabesinin sürekli yenilenmiş olmakta olduğunu görüyoruz. Bu alanda çalışanlar bu dilin tüm sesleri içermesini isterler, ancak bu imkânsızdır. Zira hiçbir dil tüm sesleri içeremez. Böyle bir şey, dili yapay bir dil haline getirir (Belaiid, 2016: 92). Bu yazı ilgili en önemli teorileri şu şekilde özetleyebiliriz:

- Kadim Tifinagh alfabesi vardır.
- Yeni Tifinagh alfabesi vardır.
- Tifinagh, Berberi Akademisyen Salem Shakir tarafından kullanılmıştır.
- Fas'ta Tifinagh, Arap harfleriyle yazılmaktadır.
- Tifinagh diğer kurumlarda kullanılır (Belaiid, 2016: 92).

Bu yazıya olan sürekli ve yenilenen ilgi, birincisi bilimsel, ikincisi ideolojik değilse kavramsal olmak üzere iki ana nedenden kaynaklanmaktadır:

- 1) Berberi dilbilimciler, tarihi kaynaklarda bulunan Arap harfli bazı cümleler dışında sözlü dil üzerine araştırma yapmaktadırlar. Bu dilin eski alfabeleri veya evrimi hakkında hiçbir kanıtı sahip değildirler. Derin tarihsel kanıtların yokluğunda Berberit (Berberi dilleri) üzerine yapılan araştırmaların çoğu yalnız-

ca çeşitli Berberi lehçeleri arasındaki karşılaştırmaya dayanır. Tarihsel hipotezlerin yapılmasının tek yolu budur. Elbette kesin sonuçlara ulaşmanın veya uzak tarihin derinliklerine inmenin yolu bu değildir. Bu nedenle, bilimsel araştırmalar için kabul edilebilir sonuçlara ulaşmamızı sağlayan temel malzeme Libya yazıtlarıdır. Bu yazıtlar üzerinden bu dil hakkındaki gerçeği öğrenmeyi umuyoruz (ben abaji, 2009).

- 2) Libya yazısı, özellikle modern Tifinagh, bu dilin değerini ve üstünlüğünü ortaya koyar. Aynı zamanda sözlü dili (yazılı olmayan dili) temsil eden dar alandan, yazılı dili temsil eden gelişmiş ve medeni dünyaya bizi ulaştırır (ben abaji, 2009).

Figure 1: Tifinagh: Berberi harfleri.

Kaynak: www.pinterest.fr

Modern Tifinagh alfabelerini bilmesek de, Libya yazıtları hala anlaşılabilir değildir. Bu, bazı araştırmacıların aklına Libya yazıtları veya bazıları doğrudan Berberit ile ilgili olmayan başka bir dilde mi yazıldığı sorusuna getirmiştir (Ben Abaji, 2009).

Dil, genel olarak Berberilerin önemli bir yanını oluşturmuş ve Berberi ulusal hareketi için temel bir odak noktası meydana getirmiştir. Ancak uzun bir süre sözlü bir dil olarak kalmıştır, çünkü varlığına dair hiçbir yazılı kanıt olmaması aleyhine bir delil olmuştur. Tifinagh alfabesi, tarihin en eski alfabelerinden biri olup yazısının zorluğu nedeniyle uzun süre sözlü dilin içinde hapsolmüştür. Ancak zamanla Berberi

dilini yeniden ön plana çıkarmak için sözlüden yazı ve okuma alanına çıkabilmesi için harflerini canlandırıp yazmak gerektiği anlaşılmıştır. Fas'taki ilgili makamlar, Berberilerin nicelik ve nitelik olarak varlığını tespit etmek için bunun üzerinde çalışmıştır. Tüm bunlara rağmen Tifinagh harfleri, yazımı nedeniyle birçokları için zor olmaya devam ediyor. Zira Fransızca veya İngilizce gibi iyi bilinen Latin harflerinden tamamen farklıdır.

2.1.3. Berberi Dili ve Alfabesine Dair Yabancıların Algısı.

Fas toplumunda, Berberi ve Berberi alfabesiyle ilgili yaygın meseller olduğunu görüyoruz. Örneğin büyük şehirlerde “şlleh” gibi çeşitli ifadeler kullanılmaktadır. Bu kelime, Berberilerin çeşitli seviyelerde geri ve farklı insanlar olduklarını düşünerek kendilerini Berberi saymayan bazı kişiler tarafından Berberileri tanımlayan bir terim olarak kullanılmaktadır. Bu, Fransız sömürgeciliğinin Berberi diline karşı başlattığı savaşın aynısıdır. Nitekim Fransızca konuşan herkesin dürüst bir insan olduğu ve sembolik olarak zengin, iyi bir konuma sahip olduğu görülüyordu. Yine Arapça konuşan herkes, Berberilerden daha önemli bir kişidir. Bu algı, uzun zaman devam etmiştir ve bazı bölgelerde hala yaygındır.

“Fas Sous Nehri vadisinde bir kasaba olan “Oulad Berhil” bölgesi, Fas lehçesi ile Berberi dilinin bir arada kullanıldığı bölgelerden biridir. Burası, Kazablanka gibi büyük bir şehirdir. Örneğin, Berberice konuşan kişileri daha az eğitilmiş veya daha az medeni bir kişi olarak görülmektedir. Söz gelimi Berberileri aşağılamak için kullanılan bazı tabirler bulunmaktadır. Bu bağlamda “bu şlleh ” (baldırı çıplak) ve “bu Karbouz” (köle) gibi Berberi insanının değerini düşüren bazı terimler vardır. Özellikle Kazablanka’da “şlleh” tabiri Berberi insanı için aşağılayıcı bir tabir olarak kullanılmaktadır.”
(I./Erkek/31)

Bunun yanında Hacer (katılımcı), toplumda var olan dilsel çeşitliliği kabul edenler de bulunmaktadır, demektedir.

“Örneğin Kuzey’deki Berberilerin konuştukları Hassaniye lehçesi vardır. Mesleğim öğretmenlik olduğu için bazı hocalardan çocuklarını Berberi dilinden başka dersler almaya zorlayan ve bu dili terk etmelerini söyleyen ebe-

veynlerin olduğunu duyuyorum. Zira onlara göre bu dilin hiçbir konuda faydası olmayacaktır, alfabesi hem zordur hem de kullanılmamaktadır. Bunun yerine Arapça ve Fransızca gibi diğer dersleri almalılardır. Bu konuda farklı görüşler vardır. Hatta iki dersi birden veren yani aynı anda Fransızca ve Arapça öğreten hocalar bile var. Berberi dilinin kullanılmadığı bazı okullarda, bu dil için bazı saatler tahsis edilmiştir. Ancak bazı müfettişler bu konuya müdahale ediyorlar. Berberi diline ayrılan ders saatlerinde Fransızca gibi diğer konuların işlenmesi talimatı veriyorlar.

Berberi dilini konuşmayan öğrencilerin bu dili öğrenme olasılıklarının daha yüksek olduğu bilinmelidir. Ayrıca Taфраout bölgesinde yaşayan Berberice öğretmeni bir arkadaşım vardı. Daha sonra kendisi Kazablanka şehrine taşınmıştı. Okul müdürüyle olan ilk görüşmesinde kendisinin bu okulda fazla olduğu yargısında bulunulmuştu. Yani kontenjanın tamamen dolu olduğu ve öğretmene ihtiyaç olmadığı ifade edilmişti. Bunun üzerine kendisi, Berberi dilini öğretmek üzere kendi bölgesinden bu bölgeye tayin edildiğini beyan etti. Okul müdürü, şehirde Berberi dilinin konuşulmadığını gerekçe göstererek kendi bölgesinde Berberi dilini öğretmesi gerektiğini söyledi. Ona göre bu dersin verilebilme fırsatı bulunmadığı gibi Berberi harfleri zor ve yabancı karakterler idi. Fakat Fransızcada öğretmen ihtiyacı olduğunu söyleyerek ona Fransızca dersi vermesini teklif etti. Ancak arkadaşım bunu reddetti ve sadece Berberi dili öğretmeni olduğunu vurguladı. Bunlar, öğretim alanındaki deneyimler olup dış çevre veya genel durumun değerlendirilmesi için bir kıyas ölçüsü oluşturmaktadır İnsanların Berberi dili hakkındaki görüşleri ve değerlendirmeleri, bunu kabul edenler ve etmeyenler arasında farklılık göstermektedir.” (H./Kadın/ 27)

“Berberi dili, büyük bir mesele haline geldi ve savunucuları ve sevenleri aracılığıyla kendini varlığını somutlaştırma mücadelesi veriyor. Her ne kadar tanınmış bir dil olsa da hala çok eksikleri olduğunu düşünüyorum. Berberice konuşan biri olarak ben Berberi bölgesine mensubum. Özellikle Arapça konuşanların veya daha doğrusu Fas lehçesinin ve Berberi konuşanların yaşadığı karışık bir yerdeyken kendimi kaybolmuş hissediyorum. Berberi dilini

konuşmak benim için oldukça zor. Çünkü Berberi dilini anlamadıkları için benim davranışımı kendilerine yöneltilen ırkçı bir davranış olarak anlayacak olanlar vardır ya da olumsuz değerlendirecektir. Bu, elbette, genel bir algı değildir. Anadilinizi konuşmanıza saygı duyanlar elbette var, bunu bir eksiklik veya aşağılayıcı bir davranış olarak görmüyorlar. Çoğu kimsenin Berberi dilini, alfabesinden dolayı zor bulduğunu düşünüyorum. Bu şaşırtıcı bir şey değil, çünkü Berberi dilini konuşan biri olarak ben bile Berberi diline yazılı olarak hâkim değilim.”(A./Erkek/ 25)

“Bazıları Berberi dilini karmaşık ve zor bir dil olarak görüyor. Hatta bu dilin öğrenmenin gereksiz olduğunu düşünenler bile var. Kimi Faslı'nın Berberice hakkında kani olduğu ve öğrenmelerini engelleyen bazı algılar vardır. Berberice konuşan arkadaşlarımdan çoğu, hangisi olursa olsun genellikle diğer yabancı dilleri öğrenmekte zorlanmazlar. Berberice telaffuzu, harflerin tüm çıkışlarını içeren bir telaffuz olduğu için diğer diller Berberi insanına veya Berberi konuşan kişilere kolay gelmektedir. Berberice mektupları tarih kadar eskidir ve onları öğrenmenin bir değil birçok faydası vardır. Zira bunlar Berberice harflerdir. Aynı zamanda her Faslı'nın kimliğinin bir parçası ve kültürümüzün ayırt edici bir özelliğidir. Bunun için bizlerin içinde yaşadığımız çeşitliliğin farkında olmamız gerekir. Çünkü bu çeşitlilik, zayıflıktan çok bizim güçlü noktamızdır.”(E./Erkek/ 23)

“Kızımın ırkı ve gelenekleri itibariyle Berberi bir aileye gitmesi beni zor durumda bıraktı. Berberi dilini en azından başta tanışma ve selamlama gibi diyaloglar ile kendimi nasıl ifade edeceğimi öğrenmem gerekiyordu. Aksi halde onları ve kültürlerini küçümsediğimi düşünebilirlerdi. Ama özellikle harfleri karmaşık olduğundan ve yaşım artık bir şey öğrenmeme müsait olmadığından alfabesini zor buldum. Bu yüzden bazı durumlar dışında kızımın yanına gitmemeye çalıştım. Ama daha sonra onların dillerinin bilmememin onlar için bir problem teşkil etmediğini ve buna aldırmayan insanlar olduklarını anladım. Dillerine ve kültürlerine değer vermediğimi düşünecekleri gerekçesiyle uzak durduğumu öğrendiklerinde bundan hoşlanmadılar ve onlardan farklı olduğumu iyi anladıklarını ve bunu kabul ile karşıladıklarını beyan ettiler.

Kızımın da bu konuda hiçbir sıkıntısı yoktu. Zira kocası, kendisi ve ailesi arasındaki iletişimi sağlıyordu. Önceleri bu evlilikten korktuk. Ama sonra her şey yolunda gitti. Kızım bile şimdi Berberi dilinde ustalaştı ve çocuklarına bu dili öğretiyor.” (K./kadın/ 57)

“Kendimi Faslı, Berberi ve Arap olarak görüyorum ve Berberi dilini öğrenmeyi çok istiyorum. Bunun için zaman zaman pazara giderdik, ben ve Berberice konuşan arkadaşlarım yan yana otururduk. O zamanlar biz gençlik çağındaydık, biz oturup çay içerken onlar bana Berberi dilini öğretiyorlardı. Berberi dilini nasıl konuşacağımı öğrendim, ancak bunu sadece sözlü olarak biliyordum. Eğitimsiz bir insan olmama rağmen Berberi alfabesi, zor ve bir şekillerden ibaret bir şey gibi görünüyordu. Fas lehçesini konuşmayan satıcılarla iletişim kurabilir hale gelmiştir. Köyde yaşadık, iletişim kurduk, konuştuk ve kardeşçe bir çerçevede yaşadık, dil, ırk sorunu yoktu. Ancak büyük şehirlerde, ister Berberiler tarafında olsun, ister Araplara yönelik olsun, isterse tam tersi olsun, bireyler tarafında ırkçı davranışlar vardı. Bence bu her toplumun ortak bir sorundur. Çatışma, Allah'ın insanı yeryüzünde yarattığından beri ister içte, ister dışta olsun hep var olmuştur” (H./Erkek/62)

Fas toplumunun pek çok bireyinde yerleşmiş bulunan basmakalıp davranış ve imajlar, onlara kimisi olumlu, kimisi olumsuz, kimisi de şekil ve içerik olarak Berberi diline karşı ret nitelikli algılar aşlamıştır. Bu keyfi olmayıp daha çok tarihi, siyasi ve sosyal nedenlerle yerleşmiş bir algıdır, çünkü bazı kişilerin farkındalığı bir dizi algı ve söylemlerle damgalanmıştır.

2.2. Dövme

Berberiler, dövme olgusuyla diğer ırklardan ayrılmaktadır. Dövme, Berberi kültürü içerisinde sosyal, psikolojik, antropolojik, medeni, kültürel, varoluşsal ve tanımlanabilir bir olgu olarak öne çıkmaktadır (Hamdaoui, 2020: 5). Dövme, Berberi insanını diğer halklardan ayıran semiyotik ve ikonik bir imaj olarak kabul edilir. Dövme, Berberi insanının Büyük Tamazgha bölgesinde veya Kuzey Afrika bölgesindeki seyri, kimliği, varlığı, insanlığı ve medeni mevcudiyeti hakkında yazılı, gerçek ve doğru bir kanıt niteliği taşır (Hamdaoui, 2020: 5).

2.2.1. Berberi Dövmesi

Dövme, Berberi kültüründe derinden kök salmış eski bir kutsal gelenektir. Genellikle dövme; gelenekleri, inançları ve dini ile onu uygulayan Berberi topluluğunun değeri veya kültürel sisteminin bir parçası olduğu kabul edilir. Berberi insanı, Berberi kimliğine sahip olduğunun bir ifadesi olarak semboller, işaretler ve kanunlar dünyasında yaşıyordu (Blgharbi, 2006). Bu nedenle söz konusu olgu için mitolojik veya folklorik düşünceyle yakından ilişkili kültürel, dini veya sosyal içeriğe sahip bir stildir, denilebilir. Özellikle erkeklerden ayırt edilmek için renkli pudraların bulunmadığı dönemlerde dövmelerle süslenen Berberi kadınında göreceğimiz gibi cinsel bir mana da taşıyor olabilir (Hamdaoui, 2020: 6). Sembolleri, şekilleri ve çizgileri ile dövmeler çağlar boyunca kadın vücudunun belirli bölgelerinde, özellikle yüz, el ve ayaklarda kalıcı ve daimi olarak en önemli süsleme araçlarından biri olmuştur.

Elli iki yaşlarındaki Fatıma'nın belirttiğine göre *“Berberiler arasında dövmeler, her erişkin evli kız için mutlaka gerekli olan süslenme araçları arasında yer alır.”* (F./Kadın/52). Burada kadın dövmelerinin, erkeği kabul etmeye, evlilik hayatına geçmeye ve bu emaneti yüklenilecek olgunlukta ve durumunda olduğunun bir ilanı olduğunu görüyoruz. Böylece dövmeler Berberi kadını için yetişkin olma çağına açılan bir kapı ve onunla birlikte evlilik alameti niteliği kazanmaktadır. Bu durumda dövme, estetik bir boyut kazanır ve genç kadının çekiciliğini öne çıkarmak ve kadınlığının olgunluğunu ilan etmek istediği bir görünüm haline gelir. Böylece dövme, diğerine yönelik semiyotik bir işaret ve söylem niteliği kazanmış olmaktadır.

Bu açıdan dövmenin karşı tarafı ayartmak, şehveti uyarmak, karşı cinsi cezbetmek ve onun dikkatini ve beğenisini çekmek için kullanılan dekoratif bir tarafı vardır. Kutsal bir niteliğe sahip olan dövme, kadının kendine çekici özelliğini uygulamak için kullandığı bir elbise gibidir (Blgharbi, 2006). Dövme, kadın vücudunu çevreleyen hatları görmek konusunda alıcıyı şaşırtabilir, zira dövme, vücudun kusurlu taraflarının görülmesini engelleyen bir mıknaş rolü oynar. Bedendeki kusur ve hastalıklar, dövmelerle korunur. Dövme yaptırmış kadında, estetik çağrışımların güçlü bir şekilde öne çıktığını ve zinet unsurundan ayrıldığını görüyoruz. Bu bağlamda Berberi dövmeleri, sosyal görgü kurallarına dâhil edilmiştir. Kadının yaşamı boyunca hep var olan ve ancak ölümü ile ortadan kalkan bir semiyotik bir olgu niteliği taşır

(Blgharbi, 2006). Dövmeye ayrıca vücudun kendisinde var bulunan manevi ve maddi unsurlar arasında bağlantı kurmak için bir köprü oluşturur.

Dövmelerin tedavi bakımından üstün işlevi vardır. Berberiler, dövmelerin insanları organik ve psikolojik hastalıklardan koruduğuna inanırlar. Zaman zaman patlak veren akut ve doğal salgın hastalıkların kişiyi koruduğunu düşünürler. Örneğin kırsalda yaşayan Berberi kadınlar, yüzlerinin alt kısmında veya alt dudağın altında ve bazen de el ve parmakların arkasında dövme yaptırırlar. Erkekler ise baş ağrısından korunmak için şakak üzerine Hüdhüd olduğuna inandıkları bir kuş resmi ile çizerler. Bazı kırsal kabilelerde dövmeler, genellikle çenenin üstündeki küçük bir noktaya yaptırılır. Bir diğeri diş ağrısından korunmak için burnun sağ tarafında, diğeri göz hastalıklarından korunmak için göz kapağının üstüne yaptırırlar (El-Jetari, 2000: 69).

Kırsal kesimde dövmeler genellikle vücuda yatay olarak yapılır, vücudu iki parçaya böler, birincisi ruhu temsil edip kalbi içerirken diğeri tüm tezahürleri hayatı temsil eden maddi tarafı teşkil eder. Berberi kadınlarının alet edevat ve eşyalarda yaratıcı ve sanatsal estetik bileşenleri öne çıkarmak için kullandıkları semboller ve şekiller bunları birbirine bağlanırlar. Bu alet edevat ve eşyalar; kilim, çanak çömlek ve ahşap kaplar ile günlük yaşamlarında kullandıkları gümüş tabaklardan oluşur. Bu nakış ve dövmelerde çok sayıda şekil ve çekici estetik özelliklerle Tifinagh harfleriyle temsil edilen eski kültürel miraslarından yararlanmışlardır. Özellikle Berberi olmayıp da Arap hat sanatının kutsal bir yazı tipi olduğuna inananlar da süsleme ve tezyinde bunlar başvurmuştur (Hamdaoui, 2020: 19). Dövmeye, diğer bazı kültürlerde hoş karşılanmamıştır. Berberilerin dışlanmasının her zaman kadınsı değerlerin dışlanmasından önce veya beraber gelmesi garip ya da tesadüf değil. Tıpkı Berberiler arasında belirgin bir şekilde kadınsı bir kültür olan dövme geleneğinde olduğu gibi (Hamdaoui, 2020: 19).

“Dövmeye uygulaması ortadan kalkana kadar çeşitli yöntemlerle ve oryantal fetvalarla savaşılmıştır. Dövmenin haram sayılarak on karşı mücadelenin arkasındaki gaye, Berberi kadını ve bu kadının ifade ettiği ve koruduğu Berberi kültürünü hedef almaktır”. (H./Erkek/ 31)

Öte yandan, Berberi kadınının karşı tarafı yani erkeği memnun etmek için çeşitli kişisel, ahlaki ve fiziksel acılara katlandığını görüyoruz. Dövmelerin ve kullanılan sembollerin insanın eksik olduğunun algısıyla bağlantılı olduğunu varsayabiliriz. Bu nedenle dövmeler mükemmel yaklaşmanın bir aracı kabul edilmekte olup bilinç ile bilinçaltını dengelemekle ilgilidir (Hamdaoui, 2020: 20).

“Dövmeler yeşil veya mavi renkte işaretler, semboller ve süs eşyalarından meydana gelir. Bu dövmeler sayesinde Berberi kadını erkekle sembolik olarak konuşur, ona duygusal ve cinsel bakımdan hazır olduğunu beyan eder. Bununla yüzünü, boynunu veya vücudunun hassas bölgelerini süsler. Ancak Berberi dilinde veya Arapçada dövme yaptırmak sadece bir zevk ve belirli dönemlerde kadınların kullandığı bir süs değildir. Bilakis bu dövmenin benim kimliğim ve sosyal statüme derin bir ilgisi vardır. İnsanda karşısındakine üstün bir anlatım ile hitap eden güzel bir vücut dili oluşturur.”(M./Erkek/46)

Figure 2: Berberi dövmeleri ve yüzde yapıldığı yerler.

Kynak: www.pinterest.fr

2.2.2. Dövme, Güzellik ve Kimliktir.

Fas din ve popüler kültür antropoloji araştırmacısı Fatıma Faize, dövmenin sosyal görgü kurallarının bir parçası olduğunu ifade etmiştir. Dövmeli beden, insanın hayatıyla birlikte anılır ve ölümüyle birlikte ölür. Aynı zamanda bedenin kendisinde manevi ve maddi olan arasında bir köprü oluşturur (El-Zaim, 2009). Dövme ayrıca güçlü bir sosyal ve politik sembolizme sahiptir. Sosyal bağlılığın temelini ve birleşik aidiyet duygusunun temelini oluşturur. Kabilenin tüm tarafları arasında büyük bir

uyum sağlanmasına katkıda bulunan ortak bir kimlik duygusu yaratır. Dövme ayrıca kimlik ve kabileye olan aidiyeti de ifade eder. Aynı şey “El-Hayek/Tahandirt” olarak bilinen kadın elbisesindeki dokuma motifleri için de geçerlidir. Dövme estetik bir boyuta sahip olduğu için kadınların çekiciliğini ve kadınlıklarını vurgulamaya hizmet eder. Ötekine karşı bir söylem ortaya koyar, onda şehvet uyandırır, onu harekete geçirir ve cinsel yönden tahrik eder (El-Zaim, 2009).

Dövme, Berberi insanı için semiyotik bir kimlik alameti ve varlığın ve asli Berberi insanının sembolü haline gelmiştir. Bu anlamda dövmeler, Berberi erkeğinin zaman ve mekândaki varlığının medeni ve kültürel bir göstergesidir (Hamdaoui, 2020: 27). Bu nedenle birçok Berberi toplulukları, Berberilerin alametifarikası ve varlık sembolü olduğu gerekçesiyle birçok sanatsal, edebi ve kültürel etkinlikte dövme kullanmakta ısrar etmiş, bundan hiç vazgeçmemişlerdir. İnsanın kültürel ve fiziki yapısını ve onun asırlar boyunca Büyük Tamazgha bölgesinde var olduğuna dair semiyotik bir işarettir. Daha basit bir ifadeyle René Descartes'ın “Düşünüyorum o halde varım” sözü gibi “Dövmeliyim (Hamdaoui, 2020: 27). Öyleyse varım” manası taşımaktadır.

2.2.3. Dövmecinin Rolü.

Berberi kızı, bir medrese mezunu bir rahip veya eski bir rahibenin öğrencisi olabilecek bir dövmeciye götürmesi için annesinin neden ısrar ettiğini bilmiyordu. Bir kız, işin arka planındaki geleneği bilmeden acıya ve kana karşı olan korkusu ile direnebilir. Ancak, dövmeciye teslim olan akıllı başında bir kız olarak oturmak onun kaderidir (El-zaim, 2009) .

“Dövmeci, yaygın modellere göre istenen şekildeki iğne ile vücutta küçük, hassas bir yara açar. Ardından istenilen yere dövme yapılır. Daha sonra göze konulan sürme tozu, yara olan bölgenin üzerine konulur. Bir süre sonra yara iyileşir ve yeşillenir. Ama rengi mavi olması isteniyorsa bu durumda çivit boyası kullanılır.”(H./ kadın/ 27)

Araştırmacı Fatıma Faiz dövmenin, bir kadın rahip tarafından gerçekleştirilen kehanet ritüelinin parçası olduğunu ifade etmiştir. Bu işlem tapınakta gerçekleştirilir. Kız, rüyasında dövme iğnesine teslim olduğunu görür. Bir evliyanın mezarının yanında uyuyarak keşif yolculuğuna çıkan bir şairin durumuna benzer. Dolayısıyla ifa-

de edilebilir ki dövmele, gaiple teması sağlayan semboller ve çağrışımlarla dolu bir törensel atmosferde yapılırdı (El-Zaim, 2009). Tanrıların nimetlerine nail olmak, rızalarını kazanmak, onların gazabını ve intikamından sakınmak amacıyla böyle bir uygulamaya gidiliyordu. Bu nedenle, kutsal dövme uygulamalarında bekâr için evlilik, kısır kadın için ise doğurganlık istenirdi. Ayrıca genellikle kendisini nazardan ve meydana gelen ve gelmesi beklenen tüm zararlardan korunması için dua edilirdi (El-Zaim, 2009).

Özelde kırsal bölgelerde, genelde ise Fas'ta dövmele bir yetişkin kız için gerekli süsleme araçları olduğu bilinmektedir. George Karnavalı'nın da ifade ettiği gibi Fas kadınları için dövme, onların bir erkeği kabul etmeye ve dünya evine girebilecek olgunluk ve hazırlıkta olduklarının bir işaretidir. Böylece dövmele Berberi kadını için yetişkin olma çağına açılan bir kapı ve onunla birlikte evlenebilecek duruma geldiğinin bir işareti niteliği arz etmektedir (Aieba, 2021). Bu durumda dövme, estetik bir boyut kazanır ve genç kadının çekiciliğini öne çıkarmak ve kadınlığının olgunluğunu ilan etmek istediği bir görünüm haline gelir. Böylece dövme, diğerine yönelik semiyotik bir işaret ve söylem niteliği kazanmış olmaktadır (Hamdaoui, 2020: 26).

2.2.4. Berberi Dövmesinin Yapıldığı Bölgeler ve Anlamları.

Berberi kadını, elinin değdiği her şeye, hatta Tanrı'nın en güzel elbise olarak ona verdiği bedene bile damgasını vurur. İçine biraz baharat ekleyerek ona sanatsal dokunuş ve yüksek estetik bir his kazandırır. Bedenini semboller, şekiller ve çizgilerle süslemede son derece başarı göstermiş ve bu sayede kendi farklı toplumsal varlığının niteliksel ve niceliksel çerçevesini oluşturabilmiştir (Hamdaoui, 2020: 26). Bu dövmelelerin değişik zamanlarda farklı işaretle ve işlevleri vardı. Tanrı'ya güzelliğin, yakınlığın, aidiyetin ve kültürel ve sosyal hafıza olmanın sembolünden sömürge yıllarında mücadelenin sembolü haline gelmiştir. Şu anda, söz konusu sömürgeye karşı mücadelenin kalbinde çeşitli şekillerde vurmaya çalışan bir yumruk anlamı taşımaktadır (Aieba, 2021).

Edward Thomas Hall'e göre Berberi kültüründe dövmele genel olarak mekânsal iletişim teorisine dâhil edilebilir. Edward Thomas Hall, beden taşıdığı simgeleri,

topluluk içinde bir varlık olarak bireyin üzerine konulmuş kültürel bir anlam sağlayan içerik alanı olarak kabul etmektedir (Aieba, 2021). Bu bağlamda Berberi kadının çiziminde ustalaştığı tüm semboller, vücudun çevresiyle etkileşiminde ürettiği duyuşal dünyaların temel mekanizmalarını ortaya koymaktadır. Yani dövmele, ruhta saklı olanı ortaya çıkaran sözsüz davranışlar ve bazı kutsallarda var olan sosyal yasalar dır (Aieba, 2021).

“Dövmeler belirli zamanlarda, düğünlerde ve kızın yetişkinlik döneminde, ağrı hissettiğinde ve kız evliliğe hazır olduğunda yapılır. Bu dönem kızın olgunlaştığını, güzelliği itibariyle tamamlandığını ve evlilik hayatının yüklerini taşıyabilecek kıvama geldiğini gösterir. Çünkü söz konusu dövmele, keskin aletle ve iğneler ile yapılır ki bu onun dayanıklılık ve olgunluğunu ortaya koyar. Süsleme araçları ise göz kalemi, kokulu otlar, kara kömür, baharat ve karanfilden oluşur. Unutulmamalıdır ki, dövmelelerin yapımında kullanılan bu maddelerin her birinin çağrışımları ve anlamları vardır.” (Z./ Kadın/ 46)

Berberi kadın dövmeleleri alın, kaş arası, yanak, çene, omuz, kol, avuç içi, göğüs, göğüsle, uyluk ve bilek, diz ve ayak, bacaklar ve boyun dâhil olmak üzere vücudunun çeşitli bölgelerine yapılır. Fakat bunların dağılımı farklı olup her uzvun kendisine özgü bir manası vardır. Bir kadın vardı, vücudundaki dövmeleleri işlemlere ve belirtilere göre dağıtmakta çok usta idi. Kendisi, Berberi kültürüne olan bağlılığının sınırlarını göstermek için el ve bacaklarını seçmişti (Hamdaoui, 2020: 26).

Alın, göğüs, burun ve yanaklara ise dövmelele dekoratif bir anlam taşıyan şekillerle özenli olarak çizilir. Örneğin genç kız, evlenmeden önce kültürel geleneğin bir ifadesi olarak bu bölgeler dövme yaptırır. Söz konusu dövmelelerin, onu fitne ve sihir gibi belalardan koruyacağına inanılır. Kızın yüzünün güzelliği, gözlelerin siyahlığı ve yüzdeki dövmenin maviliği ile yakından ilgili kabul edilir (siyah gözlü ve mavi dövmele kız) (Aieba, 2021).

Boyuna gelince, özellikle Berberi kadınlar arasında yaygın olan guatr hastalığının tedavisinde işe yaradığı düşünülür. Göz ağrısını gidermek için kadınlar kaşın kemeline dövme yaptırır. Sadece tedavi amacıyla değil bilakis kendisini hastalıklardan

korumak için vücudunun her yerine dövme yaptırırlar. Örneğin, kısırlığı önlemek için diz, omuza, çıkıklar için de bileğe dövme yapılır (Hamdaoui, 2020: 26).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Berberi kadınının vücudundaki dövme ve izler boşuna değil, her birinin bir anlam ve amacı vardır. Örneğin + işareti, olgun yetişkin kadın anlamına gelen “tamutut” kelimesinden esinlenerek Berber alfabesindeki t harfinin karşılığıdır (Aieba, 2021). Gözün kenarına yapılan dövme ise, yazar ve kültür araştırmacısı Margaret Corti Clark tarafından güzelliğin bir sembolü olarak kabul edilmiştir. Berberi kültüründe keklik, güzellik ve iyiliğin sembolü olarak kabul edilir. Ayrıca delici gözlerinin tehlikeye karşı dikkatli bir gözlemci olduğuna inanılır. Ok ise işareti dövmesi kolun üst tarafına yapılır. Alında bir dizi nokta, yanakta güneş sembolü, düz çizgi, askeri nişan, bitki ve hayvan şekilleri, beşgenler ve ızgaralar gibi diğer dövme ise bileklere yapıldığında doğurganlık ve yetişkinliği ifade etmek üzere kullanılmıştır. Buna ek olarak nazar ve kötü ruhları uzaklaştıran ve şans getiren dini çağrışımlar taşırlar (Aieba, 2021).

Berberilerin dövmesi, toplumu organize eden ve ona son derece hassas sosyal yapı veren temel bileşenlerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu dövme, insanlar arasındaki ilişkileri düzenlenmiş, bunlar sayesinde kabile bağları tanımlanmış ve sosyal düzen korunmuştur.

Bu bağlamda katılımcılardan biri ifade etmektedir ki:

“dövmeleri bir dil olarak görülmüştür hep. Dövme, kum üzerine yazıdan duvarlara yazmaya, mağaralarda yapılan çizimlerden vücut üzerine yazılan yazıya kadar dil gelişiminin bir aşamasını ifade eder. Berberi harfi z/ﺯ“Zai”, kadınların ellerine ve yüzlerine yapılan bu semboller arasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca dövme, bireyin kadınların yüzlerinde okuduğu sosyal mesajlardır. Şöyle ki erkek, kadının evli olup olmadığını bu dövme sayesinde anlayabilirdi. Sosyal mesajlar veriyor, sosyal ilişkileri ve toplumu organize ediyordu. Bugün bunu ne kadar da arıyoruz. Çünkü bu sembolik dili biz kaybettik. Ben hatırlıyorum annem, kız kardeşime dövme yapar ve ona bu dövmenin ona koca getireceğini söylerdi. Yani erkek sadece yüzüne bakarak evli mi yoksa evlenmek isteyen biri mi olduğunu hemen anlayabilirdi. Böylece

söz konusu dövmeler sayesinde umumi sosyal hayat tanzim edilmiş, sosyal düzen üzerinde hâkimiyet sağlanmıştı.” (M./ Erkek/ 50)

Dövme, Berberi insanının medeniyet ve kültürel özelliklerini ifade eden, uyguladığı kutsallar ve gelenekler aracılığıyla Tamazgha ülkesindeki kadim varlığına işaret eden antropolojik bir olgudur. Dövme yaptırmak, Berberi erkeğinin eski zamanlardan beri bildiği ve hala günlük olarak uyguladığı antropolojik bir ayin ilgili niteliği taşır. Ayrıca dövme, Berberilerin kimliğini, varlığını, insanlığını, etnik kökenini ve çizgisini ifade eden sembolik bir semiyotik alamettir. Dövme, Berberi insanını diğerlerinden açıkça ayırır ve onlardan ne kadar farklı olduğunu ortaya koyar. Dövme aynı zamanda çocukluktan yetişkinliğe geçişi ve bir topluluğa veya kabileye ait olmayı ifade eder (Hamdaoui, 2020: 5-6).

Ayrıca dövmelerin kabile yaşamıyla ilişkili totemik ve kutsal bir işlevi vardır. Davranış kalıpları ve kabile değerleri ile yakından ilişkilidir. Böylece Berberi toplumlarının sosyal yaşamının ancak semboller sayesinde mümkün olduğunu görüyoruz. Totemizm bunun bir yönüdür. Dövmeler totem sembolizmini sergilemenin en mükemmel yolu olmuştur. Halk, genellikle belirli bir kabileye veya topluluğa ait olduklarını beyan etmek için vücutlarına toplu olarak semboller veya dövmeler çizerler. Burada dövme, kimlik ve çizgiyi ortaya koymak için bir kendini tanımlama biçimi olarak görünüyor. Dolayısıyla dövme, sahibinin zatını beyan eder ve ezeli köyünün geleneklerine hala bağlı olduğunu ifade eder (El-Jetari, 2000: 71).

2.2.5. Sosyal Bir Değişken Olarak Dövme

Bugün yüzlerinde dövme olan birçok Berberi kadını, dövmeyi sildirmek için yoğun çaba harcıyor. Onu artık, yüzlerini bozan ve eskisi gibi güzelleştirmeyen bir işaret olarak kabul ediyorlar (Aieba, 2021). Güzellik ve kozmetik ürünlerinin ortaya çıkması ve pazardaki çeşitliliği ve bolluğu sebebiyle dövmeler artık cazibesini yitirmiş durumda. İslam'dan önce tanrıların rızasını sağladığına inanılırken İslam'dan sonra Allah'ın lanetini sebep olduğu ortaya çıkan bu geleneği İslam'ın yasakladığı kadınlar tarafından anlaşılınca manevi anlamını bile yitirmiştir. Bu nedenle birçoğu, dövmelerini lazerle çıkarmaya çalışırken durumu olmayanlar dövmeli bedenleri

geçmişte kalan bu geleneğe tanık olarak ölene kadar onunla yaşamaya devam edecek (Aieba, 2021).

Figure 3: kadın vücudunu zamanı simüle eden bir tablo yapan eski bir Amazigh dövmesi.

Kaynak: www.pinterest.fr

Dövme, Berberi insan vücudunu, semboller ve çizimler açısından zengin, okunabilir bir sanat tablosuna dönüştürmüştür. Bu tablo, sonraki nesillere bu medeniyetin özelliklerini anlatmakta ve o toplumların değerlerini ve kültürel sistemini yansıtmaktadır.

İslam'ın gelişi ve ülkede yayılmasıyla Berberiler bu dine girdiler ancak Peygamberimizin hadislerinde dövmenin yasaklanmasına rağmen ilk başta bu uygulamadan vazgeçemediler (Hamdaoui, 2020: 6). Aksine, özellikle kabile, Bedevi ve kırsal topluluklarda daha fazla yayıldı. Takriben yirminci yüzyılın ortalarına kadar bu miras nesilden nesile aktarıldı. Yirminci yüzyıla gelindiğinde dövmenin farklı anlamları ortaya çıkacaktı (Aieba, 2021).

“Geçen yüzyılın altmışlı yılları ve modern devletle birlikte dövmeler tamamen farklı amaçlar için yaptırılmaya başlandı. Dövmeler, temel özelliklerini kaybetmeye başladı ve artık asıl çağrışımlarını taşımaz oldu. Kadınlar için dövme yaptırmak ayıp sayıldı ve sadece erkeklerle ve popüler anlamda dinsizlerle veya işsizlerle ilişkilendirildi. Dövmenin şekilleri ve yerleri değişti, artık yüze dövme yapılmıyordu, esas olarak boyun, kol, omuz ve bacaklara yapılmıyordu. Dövmenin artık toplumsal bir bağ niteliği kalmadı ve her çizimin veya sembolün yalnızca sahibine ait bir anlamı oldu. Kartal, akrep, ejderha

ve yılan gibi çizimler ve güç sembollerini yaygınlaştı, birinin veya sevgilinin adının ilk harfin yazdırmak popüler hale geldi” (H./ erkek/ 31)

“Yeni milenyum ve nesille birlikte dövme, teknik değişikliklerden etkilenerek geleneksel özelliklerini, birincil işlevlerini ve antropolojik kimlik yönünü kaybetmeye başladı. Ancak dövme sanatı, Berberilerle başladığı gibi, hem erkekleri hem de kadınları içerecek şekilde yine onlarla devam etti. Katılımcılardan birinin de ifade ettiği gibi bugün hala Berberi dövmesini uygulayanların az bir kesim mevcuttur. Bugün bir kayıp yaşıyoruz. Diğerine ait kıyafetlerin bizi daha çok özel kılacağını düşünerek onu kıyafetlerini aldık ve bunu savunduk. Özellikle sömürge döneminden sonra kültürel mirasımıza sahip çıkmadık. Berberi düzenini, geleneksel bir sistem olarak kabul ettik, oysa bu bize ait olan bir sistem idi. Ayrıca, Ezher ve Doğu’lu bazı İslam hukukçular, örneğin dövme gibi Berberi kültürüne ait bir dizi uygulama ve alışkanlıkların haram olduğunu beyan ettiler. Yani kültürel ve kimlik ayrımlarına hiç saygı gösterilmedi.” (M./ Erkek/ 46)

Berberiler ve bu geleneği miras alan sonraki nesiller, özellikle kırsal topluluklar dövmede yeşili ve daha az ölçüde siyahı kullandılar. İnançlara göre siyah, büyü ve kötü ruhları uzaklaştırmak için kullanılmıştır (Gheridqi, 2016).

“Yeni nesil ise dövmede tüm renkleri kullanır hale geldi. Dövmenin yeni yöntemlerle tekrar yaygınlaşması, bu konuda uzmanlaşmış yerlerin veya salonların çoğalmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle yaz aylarında birçok kişinin ilgisini çeken bu süslemeler, gösteriş yapmak ve onları görünür kılmak için bir fırsat sunuyor. Dövmeye yönelik bu ilginin sebepleri ise çoktur ve bir gençten diğerine farklılık gösterir. Günümüz gençleri alışılmışın dışında dış görünüş bakımından farklılık peşindedir. Geleneğin de bunda büyük rolü vardır. Gençler, yaşam tarzlarında bile ünlü sanatçıları, oyuncularını ve sporcularını taklit etmeye başlamıştır.” (H./ Erkek/ 31)

Bunlardan hareketle ifade edebiliriz ki dövme, antik çağlardan beri Berberi insanı ile özleşen kültürel olgudur ve bu olgu bu güne kadar devam etmektedir. Özel-

likle çağdaş Batı medeniyetinin etkilerinin ulaşamadığı kırsal kesimlerde, İslam'ın dövmeleri reddeden konumuna rağmen hala yaygınlığını koruyor.

Dolayısıyla ve kısaca dövme; doğadan kültüre, sözden yazıya veya merkezden marjinal ve farklı olana geçiş felsefesini ifade eder. Bu nedenle dövmeler, Berberi insanının kimliğinin, varlığının, medeniyetinin, insanlığının ve Büyük Tamazgha veya Kuzey Afrika ülkesi üzerindeki kesin mevcudiyetinin bir ifadesidir. Genellikle dövmeler, vücudunu belli başlı bölgelerini süslemek, güzelleştirmek ve kutlamak için bunu kullanan kadınlarla ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle Berberi kültüründe dövmeler Estetik, sihirselsel, tedavi olarak, cinsel, antropolojik, kimliksel, sosyal, psikolojik ve varoluşsal olmak üzere çeşitli işlevler kazanmıştır (Hamdaoui, 2020: 27-53).

2.3. Berberi Kültüründe Takı ve Giysiler

Berberi takıları ve kıyafetleri meselesi, yaşayan gerçekliği ifade eden ve popüler mirasın önemli yönlerini ortaya çıkaran derin sembolik çağrışımlar taşır. Bu başlıkta bu hususları ele alacağız.

Takılar çok sayıda türü içermekte olup şekil, süsleme ve üretim malzemesi açısından farklılık gösterirler. Takı parçaları, hammadde olarak gümüşün yanı sıra sarı luban, kırmızı mercan, karanfil ve deniz kabuğu gibi çeşitli malzemelerden elde edilir. Bu malzemeler renkleri, biçimleri ve kokusuyla süs eşyalarına zenginlik katar. Kuyumcu, bazı malzemeleri eriterek gümüş rengine başka renkler katar. Bu tür takılar, Fas'ın kuzey ve güneyinde oldukça yaygındır. Yine emay tekniği ile bir parça metal üzerine cam tozu ve minik cam parçaları özel tekniklerle uygulanır, emay fırınında birkaç dakika pişirilir. Boya metale sabitlenir. Yıkanır, temizlenir, zımparalanır ve nefis bir hale bürünür (El-Sousi, 1961, 55,54).

Kuzey Afrika'da kaplama teknolojisinin yayılması üç alanla sınırlıdır. Bunlar Fas'taki Souss bölgesi, Cezayir'deki Kabiliye Dağları ve Tunus'taki Cerbe adasıdır. Belki de genel olarak Kuzey Afrika'daki cam kaplama merkezlerinin yayılmasının sebebi özel coğrafi ve beşeri özelliklerle olan irtibatı olabilir. Bu merkezler üç izole ve farklı coğrafi bölgeden oluşmaktadır. Bunlar çoğunlukla Berberice konuşan nüfus unsurlarının yaşadığı köyler ve kabilelerdir (El-Sousi, 1961, 56,57).

2.3.1. Berberi Kıyafetinin Çeşitleri

2.3.1.1. Berberi Kadın Kıyafeti

Berberi kıyafeti çevresiyle uyumlu bir tasarıma sahiptir. Her bir parçasının kendisine özgü şekli vardır. Güney Fas'taki Berberi kıyafetleri hala eski kimliğini koruyor. Bir kadın elbisesini diğer kadınlardan ayıran en önemli özellik, antik Berberi takı ve aksesuarlarıyla güzelleşmesi, sadeliği ve zarafetidir (El-wahidi,2017).

“Kadınlar gelenek ve görenekler gereği siyah veya lacivert renkte “Tamlhafat” denilen elbiseyi giymek zorundadır. Bu, yaklaşık beş metre uzunluğunda ve bir buçuk metre genişliğinde tek parça bir giysidir. Kenarları ve köşeleri, farklı şekil ve renklerde işlemelerle bezenmiş çok narin motiflerle süslenmiştir. Bu elbise ile kadın vücudu örter, sadece başı ve elleri açıkta kalır. Kadın, göğüslerinin her iki yanını da “Tazirzit” adı verilen gümüş takılarla süsler. Alt tarafı ise ya kadına heybet veren “Tasmart” denilen yün kemeri ile birbirine bağlar. Kadın her zaman yabancıların önünde yüzünü “agpure” denilen (yüzünü peçeyle örtme hareketi) yöntemle kapatır. Beyaz İzar veya Ahayek'i ise gelin ya da “Aḥwash” denilen toplu performans üyeleri giyer. Gelinin düğün gününde giydiği elbise ise farklıdır. Bu elbise, “Tefkot” adı verilen beyaz yünden yapılır. Bunun yanında “Abrouk” adı verilen kırmızı bir başlık takar. Bu başlık, başına bir buket gül ve fesleğenli beyaz bir şeritle bağlanır. Evlilik hayatına girişin alameti olarak kullanılır. Berberi kadınlarının giydikleri başörtüler ise eğer ketenden ise “Adal”, ipekten ise “kuteyb”, “ihbiran” veya “tasbinet” denir.”(F. / Kadın/52)

“Berberi kadınlarının giydikleri Balgha (ayakkabı) ise çeşittir. Birincisine “Adokan Ezkagen” adı verilmekte olup kırmızı deriden yapılır, ikincisi ise ipekten olup adına “Edokan” denilmektedir.

Bunlar dışında Souss'un çeşitli bölgelerinde Berberi kadınını süsleyen ve edep simgesi olan kaftan veya geleneksel Berberi “saya” adında kıyafet çeşitleri de mevcuttur. Bunlar, atalardan tevariüs edilerek bu güne kadar getirilmiş, yeni nesiller, yöredeki kadın giyiminin gelişimine ayak uydurmak için

bu kıyafetlerin özelliklerini, karakterini ve Berberi kimliğini kaybetmeden geliştirmişlerdir.

Berberi kıyafeti konusunda değinmişken Taфраout'un Ada ve Samal bölgesine has olan Semlalia denilen kıyafet türlerine de değinmek yerinde olacaktır. Yerel dilde bu kıyafetler için “Natalib” “Adraz” veya “Netumgaren” gibi isimler kullanılmaktadır. Ama bunlar artık sadece bölgenin geleneksel kıyafetleri olmaktan çıkmış geleneksel üreticinin ellerinin güzellik ve zarafet dokunuşunu ve mirasın yansıtan yaratıcı bir şaheser haline gelmiştir. Farklı renkleriyle öne çıkan Berberi kaftanına değinmeden Berberi kıyafetini açıklamış olamayız. “(M./ Kadın/ 31)

Figure 4: Bazı Berberi Kadın Kıyafetleri

Kaynak: www.pinterest.fr

Berberi Sus bölgesine özgü kadın kıyafetlerinin üzerinde kolye, küpe ve süslenmiş renkli aksesuarlar bulunur. Bu aksesuar veya süs eşyaları arasında boynuz anlamına gelen “Tesquin” adında başın üzerine konulan bir taç da vardır. Bu kıyafet, ülkedeki Fransız sömürgeciliği sırasında çok önemli bir rol oynamıştır. Şöyle ki Güney kadınları bu elbiselerin içinde cephedeki direnişçilere barut taşıyorlardı. Kadınlar bu mücevherleri barutla doldurur ve bir taraftan diğerine bunları naklede lerdi. Fransız sömürgeciliğinin ortadan kaldırılmasına katkıda bulunmak için silah kaçırma konusunda etkili bir yöntem olarak kullanılmıştır (El-Wahidi, 2017).

Figure 5: Kadınların taç olarak başlarına taktıkları boynuz şeklinde süs eşyaları

Kaynak: www.pinterest.fr

Fas'taki Berberi kadın kıyafetleri çok ve çeşitlidir. Bu çeşitlilik üzerinde, her böl-genin ve havanın durumuna göre iklimle ilgili olanlar da dâhil olmak üzere çeşitli faktörler belirleyici olmuştur. Örneğin, Güney Fas'taki Berberi kadınları “izar” adı verilen beyaz bir elbise giyerler. Sıcaktan ve güneş ışınlarından korunmak için kafa-ya takılan bu elbise kadınları güneş ışınlarından korur ve sıcağa karşı serin tutar.

Yine Fas'ın kuzeyindeki veya kırsal kesimdeki Berberler, dağlara yakın oldukları ve genellikle yüksekliklerle uğraştıkları için kısa, temiz giysiler giyerler. Elbisenin alt kısmı bölgenin genel özelliklerine uyacak ve dağlar arasında hareketi kolaylaştıracak şekilde kısadır. Araştırmaya katılan Berberi dili hocası Hacer ve İngilizce hocası Mohamed Fael Jamawi tarafından da vurgulanmıştır. Ayrıca bu alandaki araştırmamızla Berberi kıyafetlerinin, sosyal ilişkileri düzenlemede rol oynadığını, Berberi toplumunun yapı ve örgütlenmesinde önemli bir değeri olduğunu gördük. Mesela sadece evli kadınlar özgü bazı kıyafetler olduğu gibi henüz evlenmemiş kızlar için olan kıyafetler de vardır.

Buradan hareketle ifade edebiliriz ki kıyafet, Berberi topluluğunun gelenek ve göreneklerine uyan belirli bir sistem ön görmektedir. Bu, edep ve haysiyet ilkelerine büyük ve temel bir değer kazandırmaktadır.

2.3.2. Berberi Erkek Kıyafetleri

Berberi erkek kıyafetleri, Fas'ın farklı bölgeleri arasında hemen hemen aynıdır.

“Bazı yerlerde o bölgeye özel farklı kıyafet modelleri de bulunabilmektedir. Berberi dilinde “Lakmit” denilen sarık, “Ajnoi” denilen hançer ve “Shakara” denilen heybe başlıca erkek aksesuarı olarak öne çıkmaktadır. Berberiler, “Shakara” denilen heybeyi yanına doğru sarkıtır ve buna “akrab” adı da verilmektedir. Yine yünden veya sıradan kumaşlardan elde edilen cübbe de Berberi erkeğinin vazgeçilmez kıyafetleri arasında yer almaktadır. Bunun yanında yine “Akhidos” denilen iki omuzda aşağı salınan elbise vardır. Ayakkabı olarak ise özellikle sarı renkli Edokan denilen yöresel pabuç vardır. Bunlar Fas'ın çoğu bölgesinde ortak özelliklere sahip kıyafetlerdir.”(O./ Erkek/ 23)

Figure 6: Berberi erkek kıyafetleri.

Kaynak: www.pinterest.fr

2.4. Berberi Ziyinet Çeşitleri

Yahudiler, genel olarak Kuzey Afrika'ya ve özellikle Uzak Mağrip'i dolduran en eski dini etnik gruplardan biridir. Araştırmacı Haim Zafarani, Fas'taki Yahudilerin varlığının izini eski zamanlara kadar sürmüştür. Kendisinin ifadesiyle İslami Batı Yahudiliğinin kökleri uzak bir geçmişe uzanıyor. Tarihsel olarak Yahudiler, Fas'a gelen ilk Berberi olmayan topluluk olarak kabul edilmekte olup bu güne kadar hala

varlığını koruyor (El-Zafarani, 1987: 9). Yahudilerin Fas'ta buldukları dönem boyunca en önemli temel faaliyetleri arasında değerli maden ve madeni para imalatının yer aldığı belirtilmektedir. Mesela mücevher yapımında önemli bir Yahudi işçi çalışıyordu (İbn Askar, 1977: 77). Fas'ın çeşitli bölgelerinde Yahudi nüfusu oldukça kalabalıktır. Bu nedenle Yahudi zanaatkarlar, Faslı kadınları süslendiği çeşitli ziynet ve süs eşyaları yapmada oldukça ustalaşmış ve bu konuda rekabet eder hale gelmişlerdir (Abdan, 2021).

Faslı kadınların ilgi odağı olan ve çokça beğendikleri Yahudi ustaların sanatsal dokunuşunun eseri olan ziynet eşyaları ve markaları pazarlarda yaygın şekilde yerini aldı. Özellikle, malların vazgeçilmez bir bileşeni haline gelen ve Faslı Yahudi ürününün kalitesinin bir göstergesi olan kuş mührü işareti olan ziynet eşyaları çok tutuluyordu (Bzonso, 2004: 201). Bunlar, halkı Uzak Fas'tan başlayıp giysi ve mücevherleri satın almak için Sudan ülkesine doğru çölü geçen ticari kervanlar tarafından pazarlanmaktaydı. Bu, Yahudilerin önemli ticari kazanımlar elde etmelerini ve çöl ticaret yollarına nüfuz etmelerini sağladı. Müslüman Faslıların Yahudilerle teması yoluyla, zanaatı paylaştılar ve sırlarını ve püf noktalarını uygulama konusunda onlarla rekabet ettiler (Abdan,2021).

“Gümüşçülük bir Berberi mesleği değildir. Kuzey Afrika'da bir ülke olarak Fas, diğer birçok kültüre ev sahipliği yapan bir ülkedir. Yani Fas, belirli aşamalarda Berberi diline hâkim olan ve Berberi kültürüne saygı duyan dindar Yahudileri kendine çekmiştir. Özellikle yemek kültürü konusunda Yahudi kültürlerinin etkisi de barizdir. Aynı şekilde, mutfağı gibi birçok şeyi getiren Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'ya gelişi de söz konusu kültür üzerinde önemli etkileri olmuştur. Berberi kültürüyle bütünleşen bu çeşitlilikten Berberi kültürünün barışçıl ve tüm kültürlere açık bir kültür olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Berberilerin ziynet ve süs olarak kullandıkları gümüş, Yahudilerden ve Yahudi kültüründen alınmıştır.”(M./ Erkek/ 46)

2.4.1. Kadın Ziynet Eşyaları

Berberi ziynet eşyaları zaman geçtikçe değeri artan parçalardan biridir. Bu ziynet eşyaların yapımında kimi zaman birbirine yakın kimi zaman ise farklı renk tonla-

rı kullanılmıştır. Ancak geleneksel eşyaların gerçek değeri, maddi değerlerinden ayrı bir nitelik arz eder. Zira bu eşyalar, Fas kültürünün Berberi asaletini ve tarihi derinliğini temsil eder (Ayt bahsin; 2021). Bu yüzden renk ve biçiminde taşıdığı çağrışımlar ve semboller nedeniyle esas olarak biçimsel ve kozmetik bir değere sahiptir. Mücevherler sadece bir süs için kullanılmazlar, bilakis bunlar geçmişin efsanelerini ve eski bir uygarlığın geleneklerini sembolik olarak anlatır. Bunlar, makinenin ulaşamadığı el sanatları olarak unutulmaz izler bırakır (Ayt bahsin; 2021). Bu takıların her birinin kendine özgü ve farklı özelliği vardır. Bu ziynet eşyalarının çoğu gümüşten yapılmakta olup Faslılar buna “el-Naqra” derler. Bu Berberice bir kelimedir. Güney bölgeleri, gümüş madenlerinin bulunması nedeniyle gümüş takı üretimiyle meşhur bölgelerdir (Ayt bahsin; 2021).

- 1) **Khemissa:** *“Farklı ve benzersiz bir tarzı olan ziynet eşyasıdır. "broş" denilen biçiminde tasarlanmış açık el şeklindedir. Uğru getirmesi için yeni evli kadınlar, yeni doğmuş bebekler içindir, aynı zamanda hasetten korunmak için de kullanılır. Ayrıca nazardan korunmak için mücevherlerine mavi taşlar işleyen Berberi kadınlarının olduğunu da görüyoruz. Bunun da ötesinde, misk ve ut kokan kehribarla doldurulmuş mücevherler de vardır. Güneyde bu ziyeti bu kadar önemli kılan şey belki de budur. Zira kadınlar bunu altına bile tercih etmektedir.” (M./ Kadın/ 31)*

Figure 7: Khemissa.

Kaynak: www.pinterest.fr

- 2) **Alın Ziynet Eşyaları:** *“Başı örtmek ve alını süslemek için kullanılır. Farklı şekilleri vardır. Bazıları ince gümüş plakalardan ve zincirlerden yapılır ve adına “taounza” denir. Kırmızı ve yeşil sırça taşlarla süslenmiştir. Bazıları*

ise yün veya deri şeridinden yapılır. Aşağı doğru “Asni” “Mashbouh” “Taz-
ra” “Tasfift” denilen geometrik şekilli madeni paralar ve gümüş elementler
sarkar.” (Z./ Kadın/ 46)

- 3) **Kolyeler:** “Berberiler arasından “Tiflet” şeklinde ifade edilen kolyelerin
üzerinde sarı buhur veya içi oyuk gümüşten taşlar olur. Her iki tarafta küçük
kırmızı mercan merdane ve farklı renklerde taşlar vardır. Eski İspanyol para
parçalarından gümüş halkalar, buhur boncukları ve çeşitli gümüş şekilleri
yer alır.” (H./ Kadın/ 27)
- 4) **Bilezikler:** “Üç tür bilezik vardır. Birincisi kalın ve kapalı olup adına “Ab-
zek” denilmektedir. İkincisi yandan açılmakta olup adına “Ebzek Bo Emei”
deniliyor. Diğeri ise emaye şeklinde tasarlanmış bileziktir. Gerektiğinde açıl-
ıp kapanabilen kilit yeri de vardır.” (H./ kadın/ 27)
- 5) **Küpeler:** “Kulağa takılmakta olup Berberilerce “Tikhrisin” denilmektedir.
Kırmızı ve yeşil taşlarla işlenmiştir.” (F./ Kadın/ 52)
- 6) **Gümüş Tokalar:** “Berberiler arasında “tazarzit” denilen bu tokaların, ka-
dının vücuduna sardığı giysiyi sabitlemek gibi işlevsel bir role sahiptir. Bu
tokalar aynı zamanda kadınlık ve doğurganlığın sembolüdür. Yine Berberler
için ayırt edici bir sembol olarak kabul edilir. Kıyafet ve ayakkabıların süs-
lenmesi için de kullanılır. Yine kızların kına olarak kullandıkları semboller-
den biridir.” (F./ Kadın/ 52)

Figure 8: Tazarzit gümüş kemer.

Kaynak: www.pinterest.fr

Berberi kadınlarının kullandıkları ziynet eşyalarının birden çok anlam ve çağrışımları vardır. Örneğin güzellik, doğurganlık ve zenginliğin yanı sıra sosyal statü ve kimlik özgünlüğü gibi çağrışımlar bunlardan bazılarıdır. Gelinin kocasının evine getirdiği gümüş miktarı, bir övünç kaynağı olup özellikle kocasının ailesi tarafından ona çok değer veren ve onu kabul edilebilir bir konuma getirir. Ayrıca düğünler ve grup etkinlikleri, kadınların takılar takıp güzel giyinerek sosyal statülerini gösterme ve sergileme alanıdır. Diğer taraftan Berberi kadın takıları, kabile bağı ve sosyal seviyeyi simgeler.

Bu takılar kırsal bölgelerde genellikle gümüşten olurken şehirlerde altındandır. Arapların ziynet eşyalarından farklı olarak, fitil şeklinde yazı ve süslemelerin giyildiği üçgen, daire, eğik kareler ve elmas gibi büyük boyutlar ve belirgin geometrik şekilleri vardır (Ayt bahsin; 2021). Ayrıca bazı binaları ve türbeler bu takılarla süslenmekte, kaç yaşında olursa olsun güzel görünmesini sağlamaktadır. Çünkü bu takıyı takmak, kişinin başkalarının dikkatini çekmesini ve sosyal statüsünü yükseltmesini sağlar. Bu nedenle günümüzde takılar düğünlerin ve etkinliklerin vazgeçilmez sembolü, Ya da insanların gözünde kişiyi daha parlak ve güzel kılan, sanatsal ve estetik değerini artıran büyük bir saygınlık ürünü haline gelmiştir.

Figure 9: Bazı berberi kadın takıları.

Kaynak: www.pinterest.fr

Çağlar boyunca ve Kuzey Afrika başta olmak üzere buldukları çeşitli bölgelerde ziynet eşyalarının içinde altın üzeri gümüş eklemişler, bu noktada onlara bir özellik ve üstünlük kazanmışlardır. Bu üstünlük dinle ya da altının yoğunluğu ile alakalı değildir. Konuyla ilgilenen herkes, altının Berberiler için hem maddi hem de

ticari değeri taşıdığını bilir. Ama gümüş, mali ve ticari değerinin yanında kültürel ve sembolik olarak da değerler taşır.

2.4.2. Erkek Ziyet Eşyaları

Hançer: *“Yerel dilde “Kumayt” adı verilir. Berberi ve Endülüs kökenli dekoratif şekilleri olan bir süs eşyasıdır. Halk günlerinde ve kutlamalarda giyilir. Yakut, zümrüt ve mücevher gibi değerli taşlar ve camla süslenmiş çiçeksi ve geometrik şekiller hâkimdir. Bu, süslemeler, ona diğerlerinden ayırt eden bir özellik katar. Erkek için gururun, erkekliğin, yüce gönüllülüğün ve sosyal statünün simgesidir. Kabile reislerinin övünç kaynağıdır. Şu anda erkekler “Aħwash” tarzı danslarında bunu takarlar. Hançer imalatı, ancak ücretli ve kısmi olarak başkalarını öğretilmektedir. Diğer medeniyetlerden miras kalan etkilere rağmen, kenditarzlarını korumak ve özel olmak için bunu yapıyorlar.”(İ./Erkek/ 31)*

Berberi takıları yüzde yüz saf gümüşten yapılmakta olup, şimdiye kadar hep el işçiliğini ürünü olarak ortaya çıkmıştır. İşlemlerinde hiçbir makine kullanılmamıştır. Bu nedenle gümüş üzerinde elle işlendiğinin kanıtı olarak küçük siyah noktalar vardır. Tüm Fas gümüş eşyalarında bu özellik vardır (Ayt bahsin, 2021).

Çağlar boyunca ve Kuzey Afrika başta olmak üzere buldukları çeşitli bölgelerde ziyet eşyalarının içinde altın üzeri gümüş eklemişler, bu noktada onlara bir özellik ve üstünlük kazanmışlardır. Bu üstünlük dinle ya da altının yoğunluğu ile alakalı değildir. Konuyla ilgilenen herkes, altının Berberiler için hem maddi hem de ticari değeri taşıdığını bilir. Ama gümüş, mali ve ticari değerinin yanında kültürel ve sembolik olarak da değerler taşır.

2.5. Berberi Kültüründe Renklerin Anlamları

Renklerin Berberi kültüründe ne anlama geldiğini bulmakta zorlansak da insan düşüncesinde bazı ortak noktalar bulmamız mümkündür. Bu anlam ve çağrışımlar, fark edeceğimiz gibi kendi içlerinde bir kültürden diğerine farklılık gösterir. Berberi kültüründe renklerin derin anlamları vardır. Örne-

ğın Berberi modasının bazıları birbirine yakın, bazıları birbirinden farklı olan birkaç renkten oluştuğunu görüyoruz.

- **Kırmızı:** Birçok kültürde yaşamın, cesaretin ve gücün sembolüdür.
- **Turuncu:** her türden aşkı ve onun en yüksek tezahürlerini, özellikle ilahi aşkı ifade eder.
- **Sarı:** Güneş renginde olduğu için ışığı sembolize eder. Bu nedenle birçok insan güneşle ilgili inançlarını ifade etmek için bu rengi kullanmıştır. Berberlerde ise bu çölü sembolize eder.
- **Yeşil:** Birçok kültürde bu rengin manevi bir boyutu vardır. İslam'ın rengidir. Faslılar için de kelimenin tam anlamıyla dini boyutun bir simgesidir. Cami ve türbelerinin kubbelerinde, bazı tarikatların elbiselerinin bu renk kullanılır. Aynı zamanda sakinliğin, doğanın ve yaşamın sembolüdür. (Ayt bahsin, 2021).

“Berberi kültüründe, renkler çok önem verilmiş ve değer verilmiştir. Örneğin, Berberi bayrağında birçok renk vardır. Şöyle ki Yeşil, yeşillik ve doğayı, sarı çölü, mavi, denizi ve gökyüzünü simgeler. Kırmızı, cesareti ve şehitlerin kanını ifade eder. Aynı zamanda Berberi harfleri Tifinagi ifade eden Zai harfi kırmızı ile gösterilir.”(A./ erkek/ 32)

Berberiler için renkler, bir dizi sınırın belirlenmesinde ve toplum ve sosyal ilişkilerin düzenlenmesinde önem roller oynamıştır. Araştırmada yer alan birçok katılımcı ile yaptığımız görüşmeler sayesinde renkler ve anlamlarının önemi ile ilgili bu sonuçlara ulaşılmış bulunmaktayız.

Figure 10: Berberi Bayrağı.

Kaynak: www.pinterest.fr

2.6. Sembollerin ve Şekillerin Anlamları

Berberi ziynet eşyaları sadece folklor veya süs eşyası olarak kabul edilemez. Bilakis bunlar hafızada oluşan, şekilleri ve sembolleri ateşleyen masallar, efsaneler ve inançlardır. Yuvarlak şekiller kutsallık anlamı taşır. Çünkü kadın güneş ve ay gibi kutsal şekillerle ilişkilendirilir (Ayt bahsin, 2021). Ayrıca üretimi, bolluğu, refahı, rahatlığı ve doğurganlığı gösteren bir sembol olan palmiye yapraklarının süslerini de böyledir. Hurma ağacı, Araplar arasında bile akan suyu simgeleyen hayat ağacını sembolize etmektedir. Hilal şekline gelince, bunun efsane ve teberrük gibi popüler inançları içeren İslami bir özelliği vardır (Ayt bahsin, 2021).

Belki de bu sembollerin tamamı, Berberilerin kültürlerini bir şekilde zenginleştiren birçok kültür ve medeniyetle kaynaştığı, karıştığı ve dâhil olduğu gerçeğine tanıklık etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. Sosyal İlişkiler

3.1. Berberi Aile Yapısının Analizi

Berberi gruplarının kabile özelliklerine ve sosyal ilişkilerine ve unsurlarının okumasına erişim sağlayan bir giriş niteliği taşıması nedeniyle bunların sosyal yapılarına eğilmek gerekli hale gelmiştir. Söz konusu yapılar, bu insan gruplarının gizli kalmış yönlerini ortaya çıkarmaya ve tarihsel gelişimlerini incelemeye çalışan bir dizi çalışmanın temel veri unsurları olarak öne çıkmaktadır. Peki, bu toplumsal oluşumların en önemlileri, oynadığı en önemli roller nelerdir? Robert Montagne, Yukarı Atlaslar'da bulunan sosyal guruplarla ilgili çalışmasında, birçok küçük köyden oluşan yerler arasında (El Madani, 1986: 10) yirmi ila otuz kanondan (aileden) oluşan küçük bir köy bölgesini başlangıç noktası kabul etmiştir (El Madani, 1986: 107).

Ardından çalışmanın kapsamını daha geniş bir birime ulaştırmak için adına "Takbilt" denilen ve bileşiminde iç içe üç ila beş yer bulunun bir kategorize işlemi geliştirmiştir (El-Madani, 198: 107). Böylece özellikleri üç ila on iki "Takbilt" arasında değişen "kabile" tanımını tamamlamayı amaçlamıştır (El-Madani, 1986: 108). Maliye Hamdani de en küçük sosyal birim olarak aileden gelen kabilesel ve sosyal morfolojinin en önemli unsurlarını gözlemlemeyerek bu formülü takip etmiştir (Hamdani, 2009.2010:52).

Daha sonra ailenin kurucu unsurları olan ve ata ile başlayan aile şemasının içerisinde en zirvedeki kişiyi temsilen "Takhroubet" gelmektedir (Hamdani, 2009.2010:52). Bundan sonra ise birkaç "Takhroubet"tan oluşan bireylerin birbirleriyle olan sembolik bağlarını birbirine ulayan "Adhroum" gelmektedir (Akli, 97-96: 11). Bunu, aşiret topluluğunun yapısal ve temel birimi olan "tajmeat" (cemaatler) takip eder (Hamdani, 2009-2010: 53). Bunun ardından ise farklı soylardan insan topluluklarını içeren ve "tethert" (tedret) denilen köyler gelmektedir. Bundan sonra ise Berberilerin sosyal ve politik yönlerini daha belirgin bir düzeyde ortaya çıkaran (Hamdani, 2009-2010: 5), iç içe geçmiş gelenek ve görenekler etrafında toplanan ve ortak bir geçmişe sahip birkaç köyden oluşan "arş" gelmektedir (Hamdani, 2009-2010: 54).

Bir örgüt olarak kabileye, onu oluşturan etnik gruplar tarafından çok fazla önem verilmemektedir. Çünkü ikincisinde, alanı sınırlı olmasına rağmen, bireyin tarihsel ve coğrafi aidiyetini hissettiği gerçek bir çerçeve olarak kalan “kantonlar” gibi küçük kurumsal birimlere öncelik verilir. Söz konusu kantonlar, aşiretleri ve birlikleri sosyal dengelerinden ayırıştıran, onları müstakil ve kopuk çerçevelere dönüştüren bir birimdir. İfade edildiğine göre (Astito, 2011: 109), aşiret, sosyal hiyerarşinin tepesindeki varlığı hiçbir şekilde gerçeği yansıtmamasına rağmen farklı derecelerde de olsa toplumsal oluşumların tepesinde olabilir. Zira varlığı, diğerlerinin olmadığı bölgelerle sınırlı kaldığı, yapısal olarak rekabetçi olmayan bir organizasyon niteliği taşımadığı ve dağılma faktörlerine karşı dayanıklı olmadığı izlenimini vermektedir (Hamdani, 2010-2009: 45).

Robert Montani, kabile kavramını coğrafi boyuta dayandırırken (Astito, 2011: 110) Robert Espinon, bu örgütsel oluşumun tek bir atadan meydana gelmiş tabakaların bir konfederasyonu olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre bu tabakaları, kan ve akrabalık bağları bir araya getirmektedir (Aspinion, 1946). Pierre Bourdieu ise “arş kurumu” tanımında, ikincisini, yani akrabalık bağlarını, hayali atalardan birinin unvanını taşıyan bir konsey olarak gördüğü için başka bir yaklaşım benimsemiştir (Bourdieu, 1971: 12). Letourneux Hanoteau ise, “taht”ı dağılmaya müsait salt bir siyasi birlik olarak görmüştür (Masqueray, 1896: 94).

Fas kabilelerinin doğasına dair derin bir anlayış ortaya koymak için, yalnızca onun sosyal dokusunu oluşturan unsurları üzerinde durmak yetmez, bilakis bununla beraber bu yapıların söz konusu toplumların bağlarını güçlendirmede oynadığı roller de bakmak gerekir. Nitekim bu bağlamda *Les Berbères et le Makhzen* (Berberiler ve Mahzen) adlı kitabının yazarı Robert Montagne, öncelikle bu kurumların oynadığı roller etrafında dönen bir dizi sonuca atıfta bulunmuştur. Diğer taraftan toplumlar, dış tehlikelerin ortaya çıkması durumunda daha büyük bir örgütsel biçimde kristalleşebilir (El-Madani, 1986: 108). Böylesi durumlarda kabilenin sosyal birimlerinin birliğe sadık kalmasındaki mantık budur. Çünkü söz konusu birimler “Thedret” müessesesi çerçevesinde, zekât ve öşür vecibelerini yerine getirme yükümlülüğü ile dayanışma değerlerini bağlı kalmaları ve bunları yerine getirmeye hevesli olmaları, bunun bir göstergesidir (El-Rami, 2021: 16).

Bir örgüt olarak “kabile”, insan grupları içinde dikkate değer bir varlık kaydetmiştir. Yeryüzünde, bu sosyal birimi es geçip de kendi toplumunu yapılandırarak varlığını sürdürmüş bir medeniyet bulmak güçtür. Bu kaideden tabii ki, Faslı insan grupları da istisna değildir. Fas, aşiret mirası açısından en zengin toplumlardan biri olarak kabul edilir (Astito, 2011: 110). Bu kabilevi yapının esasını ortaya çıkarmak ve bileşenleri ile birlikte keşfetmek amacıyla yapılan pek çok sayıda çalışma, bunu açıklamaktadır. Bir toplum bileşeni olarak kabile, bir dizi gelenek etrafında toplanır ve ortak bir isme ve belirli bir ülkeye sahip olmasıyla ayırt edilir (El-Madani, 1986: 108). Mekânsal adlandırma koşulu ise, “aşiret” ile “arş” arasındaki yapısal farkın eksenlerinden birini oluşturmaktadır.

İkincisini yani taht, ortak bir tarihin birbirine bağladığı köylerden oluşmakta; gelenek ve görenekleri kabileler halinde alış veriş eden bir biçimde bir araya getirmektedir. Bunun net sınırları yoktur (Hamdani, 2009-2010: 54).

Bunlardan çıkan sonuç şudur ki farklı öncüllerine ve her ikisini de ortaya çıkaran farklı koşullara rağmen, incelenen iki alandaki toplumsal yapıların, bunları karşılaştırmanın doğru olup olmadığına bakılmaksızın, bir dizi buluşma noktası vardır. Bunlardan birincisi, bir dizi örf etrafında birleşmeye vararak düzenlemeye yönelik eğilimde somutlaşmıştır. İkincisi alanı koruma hevesinde kendisini göstermiştir. Üçüncüsü ise, kabile ve arşa ait temellerinin kazandığı zamanın derinliklerine inen tarihi hamule ile bağlantılıdır (El-Rami, 2021: 17). Ancak bu unsurlar, ortak paydaların varlığını ifade ettikleri kadar, Orta Atlas'taki kabilenin arş ile benzerlik gösterdiğini hiçbir şekilde ifade etmemektedir (El-Rami, 2021: 17). Her bir bireysel yapının davranışını kristalize etmeye katkıda bulunan tarihsel, kültürel, sosyal ve ekonomik farklılıklara göz önüne alınmaksızın ifade edilebilir ki bu yapılar, Berberi ailenin içyapısının kristalleşmesine büyük katkıda bulunmuştur. Ayrıca aile gibi küçük yapılar içindeki işlevleri ve konumları tanımlamada da büyük fayda sağlamıştır.

3.1.1. Berberi Ailesi: Bir Sosyal Kurum Mu Yoksa Bir Üretim Birimi Mi?

Berberilerin toplumsal yapılarını ele alan eserler, aileyi tüm toplumların yapısal kavramlarının dayandığı en önemli birim olarak görme konusunda hemfikirdir. Bu açıdan bakıldığında, “zadrouga” gibi her şeyin ortak sayıldığı bir aile yapısını itibara

alan Friedrich Engels ile başlamakta herhangi bir sakınca görmüyoruz. Zadrouga, aynı ataerkil hanedana mensup birkaç nesli içine alır ve eşleriyle tek bir köyde yaşarlar (El-Rami, 2021: 17). Bunlar, dışarıda kendilerini temsil eden reisin emirlerine uyarak müşterek tarlalarda çalışırlar. Parayı yönetme ve evin işlerini sevk ve idare etme yetkisine, söz konusu reis sahiptir, kendisi bir anlamda seçilmiş bir başkandır. Kadınlar ise, genellikle evin reisinin karısı olan hanım tarafından koordine edilir. Ancak yine de son söz aile meclisi liderine aittir, tüm hesapları o yapmak zorundadır. Cemaat üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları çözen ve başta gayrimenkul olmak üzere önemli alım ve satımlara karar veren kişi de yine aile reisidir (El-Madani, 1986: 113). Bu aile topluluğu sadece Sırp ve Bulgarlarla sınırlı kalmamış, Rusya'yı da içine alacak şekilde genişlemiştir. Bunlar Engels'in ifadesiyle birkaç kuşaktan veya birkaç evli aileden oluşan "aile şirketleri" olarak biliniyorlardı. Çoğunlukla kölelerden oluşan bu aile şirketleri yapısı, Romalılar, Hintliler ve Cezayir kabilelerinde hâkim idi (El-Madani, 1986: 114).

Aît oukham ailesi, "Ekhas" yapısındaki ailelerden farklıdır. Aît oukham; aynı hane içinde yaşayan ebeveynler, çocuklar, eşler, torunlar ve kardeşlerden oluşur (Hamdani, 2009-2010: 52). Entegre ve bütünleşik bir ekonomik çevre oluşturan kabile bölgelerindeki gibi işbirliği ve rol dağılımı şeklindeki günlük faaliyetlerini topluca yerine getirirler. Bu bölgelerdeki ailelerde; en büyük kişi tarafından idare edilir ve Axxam adı verilir, tek çatı altında yaşayan büyükbaba, baba, anne ve oğullardan oluşur (Hamdani, 2009-2010: 52).

Tüm toplumsal dinamiklerde bir ailevi çağrışıma ya da özelliğe rastlarız. Sadece kültürel bir bileşen olarak değil. Aksine, ister tarım alanı ister zanaat sektörü olsun, isterse de ticaretle ilgili olsun bunlar, ekonomik kalıpların yaratılmasına katkıda bulunacak bir aktör niteliği taşır (El-Madani, 1986: 105). Bu nedenle, ailenin sosyal yapılar için bir temel olarak işgal ettiği konum, onu, Mağrip aşiret sisteminde etkileşim halindeki çatışmaları, rekabetleri ve dayanışmayı görmemizi sağlayan önemli bir çıkış noktası yapar. Bunun sayesinde içinde bina, yenilenme ve geri dönüşüm mekanizmaları kurulur. İster Orta Atlas bölgesinde isterse kabileye dayalı ülkelerde olsun, örgütsel bir unsur olarak ailenin büyüklük bakımından farklılık gösterebileceği muhakkaktır, çünkü geniş bir aile olarak kabul edilmesi için belirli sayıda bireyin bir

araya gelişini şart koşmak mümkün değildir (El-Madani, 1986: 117). Zira geniş aile, birkaç nesli kapsayacak şekilde genişletilebilirken aynı zamanda sadece iki evli bireyi kapsayacak şekilde azaltılabilir (El-Madani, 1986: 117). Ancak bu yapısal farklılık, aile kurumunun oynadığı önemli roller söz konusu olduğunda hızla belirginlik kazanmaktadır. Ayrıca bir üretim ve tüketici birimi olarak ekonomik konumunun yanı sıra içinde kaynaşan ve kolektif mülkiyeti teşvik ederek üyeleri arasında eşitlik ve dayanışma değerlerinin pekiştirilmesine yarayan örgütlerin siyasi haritasının oluşturulmasına da katkı sağlamaktadır (Ceratte, 1942).

Üç tür berberi kabileden bahsetmek mümkündür: asli Berberi kimliğini koruyan Berberi kabileleri, Berberleşen Arap kabileleri ve Araplaşan Berberi kabileleri. “Batr” gibi Araplarla temasa geçen Berberi kabileleri aynı değerlere, örf ve âdetlere sahip olmaları nedeniyle Araplaşmışlardır (Hamdaoui, 2014).

Berberi aşiretlerine yakınlıkları ve onlarla bütünleşmeleri nedeniyle birbirine karıştırılan Arap aşiretleri vardır. Bu nedenle soyların karışması, çok sayıda göçün olması ve halklar, kabileler ve aileler arasındaki evlilikler nedeniyle bugün Berberileri Arap, Afrika, Acem ve Asyalılardan ayırmak zordur. Bu konuda El-arabi Akninh’in de belirttiği gibi Berberi olarak adlandırılan kabileler, Arap kökenli bütün boyları içeriyordu. Örneğin Beni Mutayr’de, bu kabile için bir sorumluluk haline gelen “Ait Ali ve Ali” olarak adlandırılır. Ait Atta’da, kökenleri Beni Muhammed gibi Arap kabilelerine kadar uzanan bu birlikler içinde bütün gruplar yaşıyordu. “Tafilale”, “Ait Alwan”, “Ait Shuaib” ve “Ait Shaker” gibi hepsi birer Arap kabilesidir. Bu kabileler, büyük bir Berberi aşiret konfederasyonu olan Ait Atta tarafından da tanınmıştır. Arap kabilesi kabul edilen Şaraka kabilesinin ise aslen kabilelerin karışımlarından oluştuğunu görüyoruz. Bunlardan Al-Shaja’ ve Bani Amer gibi bazıları Arap kökenli, bazıları ise Mediouna, Hawara ve Bani Sanus gibi Berberi kökenlidir. İnsanların geneli, kökenlerini bilmemektedir; Çünkü bir potada erimiş durumda olup kimin Arap kimin Berberi olduğu bilinmemektedir. Bu kanıtlara ek olarak, Kuzey Afrika’da genetik temelde yapılan ve popülasyonun genlerinin karşılaştırılmasına dayanan bilimsel çalışmalar, Berberilerin homojen bir insan birimi oluşturmadığını doğrulamaktadır. Diğer taraftan Mağrip ülkelerinde Arapça konuşanlar arasında genetik sınırları tayin etmek zordur (Aknin, 2003: 36-37).

Asıl Berberi kabilelerinin çoğunun, diğer dilsel bloklarla birleşmeden Berberi dillerini olduğu gibi nispeten korudukları görülmektedir (Hamdaoui, 2014). Ancak komşu Arap kabileleri ile temasları nedeniyle Araplaşan Berberi kabileleri de vardır. Bu yüzden bir şekilde Arapların örf, adet ve geleneklerini özümsemişlerdir. Öte yandan, komşu Berberi kabileleriyle doğrudan temasları nedeniyle karışmış başka Arap kabilelerinin de var bulunduğunu görüyoruz. Duygusal ve bilinçaltında onların ahlaki değerlerini temsil etmiş, daha sonra sosyal hayatının çeşitli yönlerinden etkilenmiştir (Hamdaoui, 2014).

Araştırmamız boyunca bu konu üzerinde durmuş bulunmaktayız. Çalışmaya katılan bir grup araştırmacı bu konuda karar kılmıştır.

Araştırmada gözlemlediğimiz konu da budur. Bu bağlamda bir grup katılımcı da aynı şeyi ifade etmiştir. Örneğin, Souss bölgesinden araştırmaya katılan ve Berberi dili öğretmeni olan katılımcılardan biri şunu söylemektedir:

“Faslıların Arap veya Berberi olarak sınıflandırmak, saf ırktan olduklarını kesin olarak ifade etmek, ya da bölgeleri Arap ve melez bölgesi olarak tayin etmek çok güçtür. Örneğin, Araplaşmış bölgelerden birinde yüksek lisans öğrenciyken, Berberi dilini konuşmasalar da o bölgede kaldığım sürenin boyunca bunların Berberi adet ve geleneklerini uyguladıklarına şahit oldum. Bunu Basra Körfezi'nde veya diğer Arap ülkelerinde Boujloud gibi kutlamaları görmemiz mümkün değildir. Boujloud, koyun postlarının giyilip sokağa inildiği bir kutlamadır. Berberiler için sembolik boyutları olan bir kutlamadır. Dolayısıyla kabileler arasındaki bu kaynaşma yoluyla, ister Araplaştırılmış aşiretlerden Berberi aşiretlerine doğru ister tam tersi olsun, pek çok gelenek ve görenek yayılmıştır.”(H./ Erkek./31)

Kim Arap veya kim Berberi bu konuda bir yargıya varmak için Fas kültürüne ve sözlü birikime bakmak gerekir, ancak şuur altını ve Berberi Arap ilişkilerini şekillendiren derin bir tarihsel ilişki göz önüne alındığında bunu kesin çizgilerle tanımlamak zordur. Bu nedenle bir yandan kültürel ve sosyal zenginliği oluşturan tezahürlerinin ve bileşenlerinin çeşitliliği ve fazlalığı nedeniyle kimin Faslı olduğundan bah-

setmek daha doğrudur. Buradan hareketle Arapları Berberilerle buluşturan kan bağı ve evlilik ilişkilerini dikkate almak gerekmektedir.

3.2.Araplar ve Berberiler Arasındaki İlişkinin Tarihsel Doğası

Fas devletinin İdrîsîler tarafından kurulmasıyla birlikte Fas siyasi ve sosyal kimliğinin ilk özellikleri şekillenmeye başladı (Nasrallah, 1987: 66). Arapların Fas da dâhil olmak üzere Kuzey Afrika'yı sömürgeleştirmesi yönünde bazı sömürge kalemelerinin öne sürdüğünün aksine tarih, Araplar ve Berberiler arasında kurulan ortaklığın doğruluğunu teyit ediyor (Jandari, 2011). Zira bu işbirliği ve dayanışma, Fas devletinin kurulmasına net bir şekilde katkıda bulunmuştur (Jandari, 2011). İdrîsî hanedanının kurucusu I. İdris, Fas'a girdiğinde on dokuzuncu yüzyıldaki Fransız ve İspanyol sömürge ordularına gibi yok edici, biçerdöğür orduları yoktu (Nasrallah, 1987: 66). O; Yaşlılara, çocuklara, kadınlara yönelik katliamlar yapmadı; ülkenin kaynaklarını kurutup Doğu'ya ihraç etmedi. Arap kanı, Fas devletinin kuruluşunun başlangıcından beri Berberi kanıyla karışmıştır. İdrîsî devletinin lideri baba tarafından Arap, anne tarafından Berberi idi (Nasrallah, 1987: 67). Bu tarihten itibaren Arap-Berberi ortaklığı güçlü ve sağlam temeller üzerinde kurulmuştur. Yüzyıllar boyunca uluslararası zorluklara karşı omuz omuza olmuştur. Böylece bir imparatorluk kurulmuş, Akdeniz bölgesinde denge ve barışın sağlanmasına kararlı bir şekilde katkıda bulunmuştur (Jandari, 2011).

Yüzyıllar boyunca ardı ardına egemenlik kurmuş rejimlerin hiçbirinde etnik karakter, hükümetin veya muhalefetin temelini teşkil etmiyordu. Fas siyasi tarihinin birçok döneminde Murabıtlar, Muvahhidler, Merînîler ve Vatasiler gibi birçok Berberi hanedanı iktidara geldi (Jandari, 2011). Tarih bize bu ülkelerin Fransız sömürgeciliği gibi barbarca bir politika uyguladıklarını nakletmemektedir. Aksine bunlar, Arapları Berberilerle bir araya getiren etnik, kültürel, sosyal ve dini kaynaşmasıyla oluşan Faslı kimlikleriyle gurur duyan ülkelerdi (Jandari, 2011).

Öte yandan Fas, İdrîsîler, Sa'dîler ve Aleviler olmak üzere üç Arap hanedanı tarafından idare edilmek idi(Nasrallah, 1987: 70). Tarih bize bu ülkelerin Doğu'ya tabi bir politika izlediğini de söylememektedir (El-alaoui: 2009, 90). Fas devleti tari-

hi boyunca Fas padişahlarının ister Abbasi Halifeliği ile ister Osmanlı Halifeliği ile olan ilişkisinde olsun, Fas'ın bağımsızlığını ve karakteristik özelliklerini savunduklarını biliyoruz (Jandari, 2011). Tarihin seyri içerisinde meydana gelen olaylar arasında bizim için önemli olan şey, anlam bakımından zengin olan sembolik değeridir. İnsan, doğası gereği, eşyayı uygulanmadan önce hayal eden sembolik bir varlıktır. Bu hayal etme yeteneği sayesinde, kimi medeniyetler yükselirken kimisi yok düşmüştür. Faslılar, parçalayıcı virüslerin sızmadığı tutarlı ve güçlü bir devlet inşa etmek için tarih boyunca bu sembolik değerlere yatırım yapmışlardır.

3.3. Fas'ın Sosyal Çeşitliliği

On dokuzuncu yüzyılda sömürge hesaplarına dâhil edilmesiyle beraber Fas toplumunun sosyal dengesi bozuldu (Boutaleb, 2002: 91). Bu nokta, Fas'ın siyasi ve sosyal bütünlüğünün dağılmasının başlangıcını oluşturdu. Emperyalizmin ilk hedefi, Fas'ın birliğini ve bağımsızlığını büyük uluslararası zorluklar karşısında tarihsel olarak oluşturan ve de koruyan Araplar ve Berberiler arasındaki bu birlik ve uyumu yok etmektir (Jandari,2011).

Sömürgecinin Fas üzerindeki tahakkümünü genişletmenin temel başlangıç noktası, Araplar ve Berberiler arasında anlaşmazlık tohumları ekmek, bu birliğin temellerini sallantıya uğratmak girişiminden ibaret idi. Böylece sömürge planlarını gerçekleştirmeye zemin bulacaklardı. Emperyalistlerin odak noktası, sosyolojik ve etnografik çalışmalara dayalı olarak Fas toplumunun sosyal ve kültürel yapısını anlamak ve analiz etmektir (Boutaleb, 2002: 31). Bununla söz konusu yapının içine sızmak, toplumun dayandığı yapıyı yok edecek kolonyal virüsleri ekmek amaçlanıyordu (Jandari, 2011). Belki de kolonici sosyolojinin kolonijik planlarla bağlantılı bir disiplin olarak somutlaştırdığı şey de budur. Bu disiplinin sahipleri, Avrupa-merkezci bakış açısını benimseyerek Avrupa dışı toplumların yapısını erken bir aşamada anlamaya ve analiz etmeye çalışan Oryantalist çalışmalardan büyük ölçüde yararlandı (Jandari, 2011).

Bu toplumlar arasında özellikle etnografik araştırmalarda büyük bir yer edinen Fas da bulunuyordu (Boutaleb, 2002: 34). Bunun nedeni, Oryantalist bakış açısının baştan itibaren Avrupalı olmayan toplumlarla ilgilenmesidir. Nitekim Lévi-

Strauss'un ünlü kitabı “*La Pens Sauvage*” “*Vahşi Düşünce*” adlı eserinde analiz ettiği modern öncesi toplumlar veya daha doğrusu ilkel grupların yapısını somutlaştıran toplumlar olarak ilgilenmişlerdir ki Fas da bu guruba dâhildir (Lévi-Strauss, 1990). Böylece sömürgeci sosyolojinin tezlerini sağlamlaştıran bir sosyolog ordusu meydana geldi. Özellikle Fas'ı Makhzen, Arap toprakları, Siba ve Berberi toprakları olarak taksim eden tez bunların başında gelmektedir (Boutaleb, 2002: 35). Bu nedenle bu çalışmalarda Berberi kabilelerin; bileşenleri arasındaki ilişkilerin, siyasi liderliğin ve özellikle dini / İslami bileşenle ilgili kendisini çerçeveleyen değerler sisteminin doğası açısından yapısı incelenmeye odaklanılmıştır. Bunların yanında bir dizi çok ince sosyolojik konu da söz konusu çalışmaların temel meseleleri olmuştur. Bunlar elbette, saha üzerinde askeri kontrol işinin kolaylaştırılmasıyla doğrudan ilgilidir (Jandari, 2011).

Dolayısıyla Fas'taki sömürge projesinin ağırlıklı olarak sosyolojik ve etnografik araştırmalara dayandığı vurgulanabilir (Boutaleb, 2002: 36). Amaç, sosyal yapıyı tahakküm altına alarak ve onu bir engel faktöründen yardımcı bir faktöre dönüştürerek askeri süpürme görevini kolaylaştırmaktır (Jandari, 2011). Böylece Fas sosyal yapısındaki iki ana bileşeni, yani Arapları ve Berberileri ayırma girişimleriyle, en az çaba ve en az maliyetle, sahadaki sömürge tahakkümü genişletilmiş olacaktır (Boutaleb, 2002: 36). Araştırmacı Muhammed Mesbah'a göre Fas'taki Berberi sorununun kökleri, Fransız sömürgeciliğinin akademisyenleri ve Paris ve Rabat'taki Berberi Araştırmaları Enstitüsü'nün çabalarıyla birlikte geçen yüzyılın başlarına kadar uzanıyor. Bu enstitü, 1915-1918 yılları arasında *Berber Arşivi* adlı bir dergisi yayınlamıştır. Daha sonra Fransız subaylar ve şarkiyatçılar tarafından hazırlanan ve 1921'den yayınlanan *Hespress* dergisini de yine bu enstitü çıkarmıştır. Fransız antropologlar ve sosyologlar da bu çalışmalara katılmıştır. Araştırmacı, Berberi meselesinin aslında Arap-Berber ikiliğinin alan haline getirilmesi çağrısında bulunan ilk kişi sayılabilecek Micho Blair ile başladığını ifade etmiştir. Bu daha sonra Fas'taki tüm sömürge çalışmaları için bir çerçeve oluşturmuştur (Mesbah, 2011: 2).

Ondan sonra Deniz Kuvvetleri'nin siyasi istihbaratında görevli olan Robert Montagni ile devam etti. Kendisi, Ünlü kitabı *The Berber and the Makhzen* [Berberiler ve Mahzen] adlı eserinde Berberi kabileleri arasındaki liderlik olgusunu inceledi

(Mesbah, 2011: 2). Fas'ta sömürgeci sosyolojinin bu ünlü dualiteye odaklandığı bilinmektedir. Bu dualite, Berber / Mahzen olup sömürge tezine hizmet eden entegre bir ideolojik sistem inşa etmenin ana girişi olarak kabul edilebilir (Boutaleb, 2002: 34).

Sömürge anlayışına göre Mahzen, etkisini ve otoritesini, şehirler ve başkentleri çevreleyen ovalar üzerinde genişletebilmeyi başarmıştır. Fakat bunu, dağlarda bulunan Siba kabileleriyle olan ilişkisinde büyük ölçüde başaramadı (Boutaleb, 2002: 35). Zira Fas devletinin birliğini sağlamayı başaramadan muharebeler ve mücadele yüzyıllar boyu devam etmiştir (Jandari, 2011).

Bu nedenle sömürge sosyolojisinin teması, çok çabuk ve basit bir şekilde Fas'ın hiçbir zaman egemenliğini tüm topraklara yayan merkezi bir devlet olmadığı şeklinde özetlenebilir. Bilakis bu sosyolojiye göre çatışma ve rekabetin bir araya getirdiği iki siyasi bileşen bulunmakta idi. Bu iki bileşen; Mahzenler ülkesi ve Siba ülkesi, ovalar ülkesi ve dağlar ülkesi, yani Araplar ve Berberiler var, göçmen ve yerleşimci Araplardır (Jandari, 2011). Berberiler ülkenin asıl sakinleridir. Özgürlükler ve aydınlanmalar ülkesi olarak Fransa'ya, tarihsel sorumluluğunu yüklenerek Berberileri, Arapların pençesinden kurtarma ve onları doğrudan Fransız metropolüne bağlama görevi düşmektedir. Böylece onlar bu projeye karşı çıkacakları kesinleştikten sonra sömürge projesinin hizmetine girmiş olacaktırlar. Bu, Fas'a sömürge tahakkümünü dayatmak üzere uygulanan projelerin temel başlangıcını teşkil eder (Jandari, 2011). Böylece Ülkeyi etnik olarak bölmeye çalışmışlardır (Boutaleb, 2002: 40). Bununla üzerinde kapsamlı kontrolü kolaylaştırmak için bölgesel olarak bölmeye hazırlanmayı amaçlamışlardır. Sosyolojik / etnografik araştırma, bu görevi başarılı kılmak için askeri planlamayla iç içeydi, öyle ki araştırmacılar ve bilim adamları askeri generallerle ortak sahada iş görüyorlardı. Zira sömürge sosyolojisinin bir gereği idi bu (Boutaleb, 2002: 42).

Okul, Araplar ile Berberiler arasında kimlik ve ayrılık çıkarma işlevi görmektedir. Okul, Araplar ve Berberiler arasında uçurum ve ayırım yaratmak için bir mekanizma haline gelmiştir. Fas'taki Berberi politikası, Arap-Berber, Mahzen-Siba ikiliğini belirginleştirmeye sürdürmeye dayanıyordu (El-Jabiri, 1973: 29). Temel olarak

Fas, sosyal ve kültürel düzeyde iki ayrı alana bölündü. Bölgesel düzeyde olduğu kadar etnik aidiyet de bu politikanın uygulanmasında belirleyici bir faktör olarak kullanıldı. Sömürgeci oyunun iplerini gevşetmemek için askeri yaklaşım eğitici bir ruhla aşılandı. Bu, sömürge sistemini kültürel ve sosyal olarak yeniden üretmeye yardımcı olan yumuşak bir güç niteliği taşıyordu (Jandari, 2011).

Bu nedenle Berberi politikası, başlangıçta, sömürge baharatlarıyla dolu Fransız müfredatını benimseyerek Berberi çocuklarını Fransız-Berberi okulları projesini göre eğitmiş ve skolastik bir karakter kazanmıştır (El-Jabiri, 1973: 29). Çünkü amaç, Berberi bölgelerinde modern bir eğitim/öğretim deneyimi oluşturmak değildir. Bilakis amaç, Berberi kimliğini korumak bahanesiyle onları Araplardan koparmaktır. Bu nedenle söz konusu okullar, sadece geçiş köprüsünü temsil ediyordu. Öte yandan, İslami değer modeline alternatif olarak, Hıristiyan-pagan değer üzerine odaklanan Fransızları ve Berberileri birleştiren bir eğitim modeli benimsendi. Paul Marty'ye göre Fransız-Berberi Okulu, öğretmenleri itibariyle bir Fransız okulu, öğrencileri itibariyle ise Berberidir. Herhangi bir yabancı aracıya, herhangi bir Arapça öğrenimine veya hukukçu tarafından herhangi bir müdahaleye yer yoktur (El-jabiri, 1973: 30-31).

Bu tarihsel veriden hareketle Berberilerin başka Arapların başka bir birim olduğunu dayatan ayrılık fikrinin nereden ve nasıl ortaya çıktığını anlamış olacağız. Emperyalizm, ülke üzerindeki tahakküm ve nüfuzunu tesis etmek için, toplumun temelini ve birliği oluşturan iki unsur arasında çatışma meydana getirmeye çalıştığı bir politika izledi.

Bu zorlu tarihsel mücadelenin ardından Fas, emperyalizmin pençesinden kurtularak bağımsızlığını kazandı (El-Amimi, 2017). Fas kabileleri için sosyal istikrar sorunu artık Fransızların doğrudan varlığıyla ilgili değildi. Artık sorun, bu insanların geride bıraktıkları ve Fas topraklarında buldukları yıllar boyunca Faslıların kalplerine ektikleri ve yerleştirdikleri fikirleriyle ilgiliydi (El-Alawi, 2009: 71). Bunlar neticesinde Araplar ve Berberiler arasındaki mesafe ve düşmanlık uçurumu genişledi. Hatta bazı Berberi eylemcilerin sesleri uzayda dalgalanacak şekilde "Araplar Fas'ı işgal etti." diye haykırmaya başladı. Onları, tarihin tozlanmış raflarına koyarak,

Berberi kimlik ve karakterini Araplardan tamamen kopardılar. Eski zamanlardan beri Berberiler, sözde bu işgale direnmeye devam etmişlerdi (El-Amimi, 2017).

Ancak, bu Berberi aktivistlerin Araplar hakkında oluşturduğu algının doğruluk değeri nedir? Fas gerçekliğinde, Faslılar arasında, Araplar ve Berberiler olarak üç ayır kesim mevcut muydu? Katılımcılar üzerinden bu meseleye açıklık getireceğiz.

“Bunlar karşısında bugünkü Fas gerçeğimiz bunun tam tersini söylüyor. Zira toplumda entegrasyon gerçekleşmiş olup iki taraf da birbirine kız alıp vermiş, evlilikler yapılmıştır. Berberi kökenli kadınlarla evli olan çok sayıda Arap kökenli Faslı vardır. Arap kökenli kadınlarla evli olan aynı sayıda veya daha fazla sayıda Berberi kökenli Faslı da aynı şekilde mevcuttur. Bunların kökleri karışmış olan çocukları olup yarısı Berberidir. İkinci yarısı ise Araptır. Aileler düğünlerde, cenazelerde ve dini günlerde ziyaret yapar ve bir araya gelir, sevinç ve üzüntülerini paylaşırlar. Pazarlarda, sokakta, okulda, hükümet dairelerinde, hastanede, camide, parti binalarında, meclislerde, dernek vb. yerlerde Arap asıllı Faslı ile Berberi asıllı Faslı arasında bir fark olduğunu görmüyoruz.” (A. /Erkek / 31)

“Abdurrahman, kuzey bölgesinde kırsalda yaşayan bulunan Berberilerin, geleneklerini koruyan Berberilerden olduklarını ifade etmiştir. Bunlar şimdiye kadar sadece kırsal kesimden insanlarla evlenmişler ve kendi kırsal lehçelerini konuşmaktadırlar.

Shluh Atlas bölgesi Berberileri ise, Araplarla birlikte yaşayan ve onlarla evlenen Arap Berberileridir, Doğu Berberileri için de böyledir.

Sus-Massa bölgesinin Berberileri ise bakkal ticareti ve zenginlikleriyle meşhurdurlar. Ayrıca kendi sosyal grupları dışındaki kimselerle evlenmezler ve kendi yerel dillerini konuşurlar.” (A. / erkek / 30)

Ebu Bekir’e göre “Arap kültürü ile Berberi kültürü arasında, her birinin kendine has özellikleri ve nitelikleri olan iki bileşen olarak bir takım farklılıklar vardır. Ama Faslıların Arap-Berberi ikiliği temelinde bölündüklerini ne kabul ediyorum ne de beğeniyorum. Zira görüyorum ki tek bir ülkedeyiz ve birçok şe-

yi paylaşıyoruz. Bunun çok uzun bir geçmişi vardır. Biz evlendik, çoğaldık ve damarlarımızda akan kan artık bir oldu. Evlilik ilişkileri düzeyinde genç bir erkek olarak Orta Atlas bölgesine ait olabilirim. Ancak Berberi dilini konuşmayan veya Araplaşmış bir bölgede yaşayan bir kızla evlenirsem, bu beni bir başkası yapmaz. Temel olarak, hepimiz aynı ülkeye aitiz ve her şeyden önce Faslıyız. Burada Cenâb-ı Hakk'ın şu buyruğunu hatırlıyorum: “Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınmanızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır” (Hucurât Suresi 13. ayet). Bu âyet-i kerîme bana, İslam'ın ayrılıkları gidermek, gönülleri uzlaştırmak ve bir arada yaşamayı sağlamak için geldiğini düşündürüyor. Bu, arkadaşlık, evlilik veya diğer değerli insani bağlar olsun, ilişkilerin ve bağların temelini teşkil ediyor.” (E. / erkek / 24).

Meryem ise ifade etmektedir ki “bugün Fas toplumuna yakından bakarsak, toplum yapısında çeşitli gelişmeler olduğunu görürüz. Toplum hala gelişme yönünde ilerlemektedir. Fas toplumundaki ilişkilerle ilgili olarak, Berberilerin toplumun en zayıf halkası olduğu yönündeki önyargıyı ve benzeri fikir ve kanaatleri kınayanların olduğunu görüyoruz. Ama ben tek bir toprak üzerinde tek bir toplum olduğunu görüyorum. Bu toplumda örfüne ve diline bağlı kalanlar da var Araplaşmış kendilerine yeni bir yol çizenler de. Ama ister örf ve adetler düzeyinde, isterse yaşayış ve düşünce biçimleri düzeyinde olsun bunlar ortak paydadan yoksun gruplar değildir. Bir Berberi-Arap meselesi var, bunu konuşalım. Ama devletin veya Fas Krallığı'nın kuruluşundan bu yana çok uzun zaman geçti ve bugün ayrılık mümkün değil. Çünkü Fas halkını, çeşitlilikleri ve farklılıklarıyla anlamak ve anlatmak bizim için daha doğrudur.” (M. / kadın / 31).

Bu göstergeler ve somut kanıtlar, Arapların ve Berberilerin birbirleriyle uyum içinde olup kardeş olduklarını, aynı haklara sahip olduklarını ve ayırım gözetilmeksizin hukuka önünde eşit olduklarını göstermektedir. Öyleyse söz konusu aktivistler neden bir mağdur portresi uydurarak Berberileri haksızlığa uğramış gibi gösteriyorlar. Neden Berberiler, sanki Arapların Fas'ı işgalinden kaynaklanan baskı ve zulmün kur-

banlarıymış gibi bir algı yaratılıyor? Oysa gerçek görülen gerçek şudur ki Faslılar, etnik kökenleri ne olursa olsun hepsi bir arada, karşılıklı anlayış ve işbirliği içinde bir arada yaşamaktadırlar (Elamimi, 2017). Mütecanis kanlar, herkesi içinde toplayan toprak ve ortak inanç İslam, bunların tümü, bu iki insan grubu arasındaki anlayış ve işbirliğinin güçlü temelleridir.

Evet, her iki etnik grup arasında dil, bazı sosyal ritüeller, adetler, gelenekler, sanatlar vb. çeşitli düzeylerde entelektüel ve kültürel bir fark olduğu doğrudur. Ancak aralarında ortak paydalar ve dostane ve uyumlu bir kültürel alışverişi inkâr etmek mümkün değildir. Ortaya çıkan farklılık, anlaşmazlık anlamına gelmediği ve kopmaya da yol açmadığı gibi aksine genel kimliğin zenginleşmesine ve temellerin sağlamlaşmasına katkıda bulunur. Faslıların ulusal kimliği konusunu detaylı şekilde ileriki mihverde ele alacağız.

3.4. Kimlik

Bağımsızlıktan, geçen yüzyılın seksenli yıllarına kadar Fas'ın tek "Arap" kimliği olduğu söylenebilir (Albazaz, 2019: 11). Bu kimlik, özellikle siyasi ve resmi düzeyde tartışma ve sorgulamaya konu olmayan bir aksiyom olarak kabul edilir. Fas'ın kimliğinin bir parçası olarak kaldığı dönemde İslam bile böyledir (Boudhan, 2013: 8). Bu, İslam itibarıyla bu ülkenin Arap olduğunu vurgulayan bir unsurdur. İslam, kimliğini oluşturduğu ve Fas'ta siyasi olarak uygulandığı için, Fas ile eşanlamlı ve bunun tamamlayıcısı olan Araplığın bir parçasıdır. Bu yüzden Fas için çok bileşenli bir kimlikten bahsetmek kabul edilmemiştir. Çünkü bu, parçalanmaya ve bölünmeye davet olarak anlaşılabilir ve yorumlanmıştır (Boudhan, 2013: 8).

Geçen yüzyılın doksanlarından itibaren ve Berberi meselesinin birçok aksiyomu sallayan bir konu olarak ortaya çıkmasından sonra, hiç kimse Fas'ın saf ve halis "Araplığını" savunmaya devam edememiştir (Albazaz, 2019: 13). Bundan sonra Berberi, Yahudi, Arap, Endülüs, Afrika ve Zenci gibi nüfusunun çok etnikli bileşenlerine dayalı olarak Fas'ın "çoklu kimliğinden" bahsedilmeye başlandığını duymaya başladık (Boudhan, 2013: 8). Berberi hareketi, "Çeşitlilik içinde birlik" sloganını yükselterek Fas'ta çoğul kimlik sorununu gündeme getiren ilk harekettir. Bununla amaç,

Berberi bileşenini, ulusal kimliğin kurucu unsurları arasında tanımak idi. Bugün Fas'ın çoklu kimlik söylemini destekleyenlerin, dün Berberilerin, Fas kimliğinin bir parçası olarak tanınmasını reddedenler olması dikkat çekici ve aynı zamanda paradoksaldır. Bunlar dün tek bir kimliği savunuyorlardı, o da Arap kimliği idi. Berberileri ise sadece bir sömürge kalıntısı ve ulusal birliği tehdit eden ayrılıkçı bir eğilim olarak görüyorlardı (Boudhan, 2013: 8)

Böylece, çoklu kimlik kavramı, tartışmaya veya itiraza mahal bırakmayan bir tür aksiyom haline geldi (Boudhan, 2013: 9). Çünkü çoğulculuğun, demokrasinin özelliklerinden biri olduğu düşünüldüğünde bu kavrama itiraz etmek, demokratik gerçeğe itiraz etmek demektir. Düpedüz diğerini reddetmek ve onu tanımamak anlamına gelir ve farklılığa ve çeşitliliğe düşman olan kapalı ve hoşgörüsüz bir konumu ifade eder (Mesbah, 2011: 8). Böylece, Fas kimliğinin Arap olduğunu belirten ve çoğulculuğu kabul etmeyen aksiyomdan, Fas'ın kimliğinin çoklu ve çeşitli olduğunu belirten bir başka çelişkili aksiyoma geçiş yapıldı (Boudhan, 2013: 9). Bu husus, Fas Krallığı tarafından tamamen egemen bir İslam devleti olarak çıkarılan 1 Temmuz 2011 tarihli anayasada onaylandı ve yer aldı. Bu, ulusal ve toprak birliğine bağlı kalmak ve ulusal kimliğinin unsurlarının bütünlüğünü korumak girişimini ifade ediyordu (Boudhan, 2013: 10). 1 Temmuz 2011 tarihli yeni anayasada ise Fas'ın çoklu kimliğine vurgu yapılmıştır (Anayasa, 2011: 4). Çünkü bu kavram, bahsettiğimiz gibi, tartışılmayacak, sorgulanamayacak, aksine reddedilecek bir aksiyom olarak kendini dayatmıştır. Çünkü böyle bir inkâr, aşağıdaki durumlarda net bir şekilde sezgisel bir gerçeğin inkârı anlamına gelir:

Bireysel düzeyde: Her Faslı kendini Faslı, Müslüman, Afrikalı, Arap, Berberi, Susi, Fassi, Naduri, Rabati veya Beydavi vs. hisseder (Boudhan, 2013: 9). Bu, her Faslıya ait olmanın "gerçek" çeşitliliğini vurgular.

Toplumsal düzeyde: Fas halkı, İslami aidiyetlerine ek olarak, Berberi, Arap, Endülüs, Afrika, İbrani ve Akdeniz gibi birçok etnik kökene sahiptir.

Dolayısıyla çoklu kimlik kavramı, kendisini belirli bir aksiyom, sabit bir gerçek ve somut, mevcut, açık ve belirgin bir veri olarak dayatır (Boudhan, 2013: 9).

3.4.1. Berberi Hareketinde Kimlik

Berberi hareketinde dilin, Fas'ın Berberi kimliğini tanıması tarihini yeniden yazmak gibi diğer tüm çağrılara dikkat çekici bir şekilde hâkim olduğunu not ediyoruz (Blilit, 2020: 6). Hatta dil Berberi örf ve adetlerini yaşamanın kaynağı olarak benimsemek, onların arazilerin kamulaştırmayı durdurmak, Berberi bölgelerini geliştirmek gibi isteklerin bile önündedir. Esasında Berberilerin taleplerinin çoğu dilsel gereksinimle ilgili olup diğer bütün talepler bundan dallanıp budaklanır. Zira bu dilsel talebin yerine getirilmesi demek, Berberiler eğitime, medyaya, yargıya ve idareye entegre olması anlamına gelir (Boudhan, 2013: 16). Bu entegrasyon Berberi dilinin eğitimde, medyada, yargıda ve yönetimde kullanılmasıyla sağlanır. Her ne kadar bunlar medya sektörü, idare veya yargı ile ilgili görünse de aslında dilseldir. Berberi hareketinde dile verilen bu öncelik, harekette kimlik kavramıyla dil kavramının neredeyse birbiri yerine geçtiği anlamı taşıyor. Zira Berberi kimliğinin tanınması talebi, Berberi dilinin tanınmasından başka bir şey ifade etmemektedir (Boudhan, 2013: 16).

Söz konusu hareket, Berberilik açısından kimliği belirleyici kılan dil unsuruna neden çok büyük bir rol biçmiştir? Bunun sebebi, kimliğin belirlenmesinde dilin en önemli unsur olması ya da birçoklarının düşündüğü gibi Berberi dilini dışlayan Araplaştırma politikası değildir (Boudhan, 2013: 17). Bilakis bunun sebebi, Berberilerin için asıl kimliklerinden geriye kalan tek şeyin kimliklerini oluşturan dil olmasıdır (Blilit, 2020: 4). Zira Fas bir Arap ülkesi ve Arap vatanın bir parçası haline geldikten sonra artık onlar için bir Berberi devleti veya Berberi toprakları (kimlik açısından en önemlisidir) kalmamıştır. Hatta Araplaştırma hareketinin Berberileri Arap halkına çevirmesinden sonra bir halkları bile kalmamıştır. Dahası bazı nüfus memurlarının Berberi isimlerini kimliklerine geçmeyi reddetmesinden sonra, Berberilere özel isimleri bile kaybetmişlerdir (Boudhan, 2013: 17). Dolayısıyla onları hala Berberi kimliğine bağlayan, onlara bunu hatırlatan tek şey, hala kullandıkları ve konuştukları Berberi dilidir (Mesbah, 2011: 7). Bu nedenle, Berberi hareketinin taleplerine baktığımızda Berberi dilinin neden Berberi kimliğiyle neredeyse eşanlamlı olarak geldiğini anlamış oluyoruz. Çünkü Berberilerin kimliklerinden geriye kalan tek şey dildir (Bodhan, 2013: 18).

3.4.2. Toprak ve Dil Arasındaki Kimlik

Toprak ve dil ilişkisini düşündüğümüzde dilin bir kimlik unsuru olarak önem kazanmadığını görürüz. Çünkü kendisi varlığını, kimliğini ve adını yetiştirildiği ve ait olduğu topraklardan almaktadır (Boudhan, 2013: 17). Örneğin, Japon dilinin Çin dili olmadığını ve ikincisinin Hintçe olmadığını biliyoruz. O halde bu diller arasında hangi temelde ayırım yapılır? Bunları dil olarak içsel özelliklerine göre değil, Çin, Hindistan, İran ya da Japonya topraklarına ait olmalarına göre ayırıyoruz. Çince, bir Çin dili olarak kendine has özelliklere sahip olan bir dil değildir, daha ziyade onu Çin dili olarak ayıran gramer, etimolojik ve sözlüksel özelliklerinden bağımsız olarak Çin topraklarının dilidir. Aynı durum, varlıklarını, kimliklerini ve adlarını aldıkları bölgesel bağlılıklarıyla birbirinden ayrılan tüm diller için de geçerlidir. Bu yüzden diller, doğduğu toprakların adlarıyla anılır. Zira kimliğinin kendisi, bu dillerin ortaya çıktığı toprağın kimliğine tabidir. Bu nedenle, toprak asıl olup dil, kimliği belirleyen bir şube niteliği taşır. Fakat dilin bu “alt” rolü, onun önemini azaltmaz veya onu küçük ve ikincil bir unsur haline getirmez (Boudhan, 2013: 18). Aksine, her zaman kimliğin başka bir yüzü olarak kalır, o dilin beşiği ve yuvası olan toprakla bağlantılı olması şartıyla. Kimliğin bir bileşeni olarak toprak bağımsız ve nesnel bir öğeyken, dil ikincil ve bağımlı bir öğedir (Boudhan, 2013: 17).

Öte yandan halklar ait oldukları ve kimliklerini aldıkları tek bir toprağa sahiptirler (Mesbah, 2011: 18). Ancak bu halklar kendi kimlik dillerinin yanı sıra başka dilleri de kullanabilirler. Hatta örneğin Hindistan ve Senegal gibi kendilerine yabancı dilleri devletin resmi dili olarak kullanan ülkeler bulunmakta, bu onların kimliklerini etkilemektedir. Geriye bu yabancı dilleri kullanan halkların ait olduğu toprakların kimliği kalıyor (Boudhan, 2013: 20). Bütün bunlar, toprağın, kimliğin bir bileşeni olarak istikrarlı ve sabit bir unsur olduğunu göstermektedir. Ya da en azından toprak dil kadar kolay değişmez. Böyleyken dil, bir değişim, çoğulluk ve tekâmüle uğrar, sürekli yenilenir (Bodhan, 2013: 21).

Kimlik sorunu, farklı insan gruplarının toplumsal yapısının temellerini oluşturan önemli konulardan biridir. Bu konu sebebiyle Fas'ta bir dizi tepkileşim meydana gelmiş, her bir tarafın belli bir yönü savunduğu ideolojik çatışmalar ortaya çıkmıştır.

Kimliğin belirleyicileri nelerdir ve toplumların kimliği neye göre belirlenir? Araştırmamızda, bu konuyla ilgili bir dizi tasavvur ve düşünceleri paylaşacağız.

Abdülvahid'e göre toprağın, "dil ve insanın 3 belirleyicisi vardır. Bunlar arasında en belirgin olanı topraktır. Mesela Senegalliler Fransızca konuşur. Senegalli birine "Fransızca konuşuyor musun?" diye sorduğunda "evet" der, "o halde sen Fransızsın" dersin, "hayır ben Senegalliyim" cevabını verir. Her ne kadar dil, kimliğin belirleyicilerinden biri olsa da en belirgin olanı topraktır. Aynı şekilde günümüzde Fas'ta Araplık iddiasında bulunan din adamları Berberi dilini mi konuşuyorlar? Hayır, Fas lehçesi konuşuyorlar. Fas lehçesini terkibi açısından tartıştığımızda onun bir Berberi terkibi olduğunu göreceğiz. Dil tek başına kimliğin belirleyicisi değildir. Bana göre toprak kimliğin ilk belirleyicisidir. Ayrıca Kuzey Afrika ülkesinde doğduğunuz sürece Arap değil Berberisinizdir ve Arapça değil Fas Arapçası konuşursunuz." (A./ Erkek / 31).

"Muhammed'e göre ise Berberi kimliğinin başlıca belirleyicileri sırasıyla toprak ve coğrafya, dil, gelenek ve göreneklerdir. Bir uygarlığın temelini ne teşkil ediyorsa, ona aslını ve özünü veren şey odur. Bu bağlamda yeryüzü, söz konusu medeniyeti ortaya çıkaran diğer unsurların kurucusu ve kuluçka merkezidir. Örneğin, Fransa'yı aklımıza getirelim. Fransa deyince akla ilk gelen şey, Fransızların ikamet ettiği toprak parçasıdır. Bunlar iletişimin önemli ve vazgeçilmez bir unsuru olan Fransızca'yı konuşurlar ama aklımıza ilk bu gelmez. Ama dil, kiminle muhatap olduğumuzu bilmemizi sağlar ve söz konusu toprak parçasında uygulanan gelenek ve göreneklerin doğası hakkında bir fikir verir. Berberiler, Kuzey Afrika'nın asıl sakinleri olarak üzerinde buldukları toprağın temel belirleyici unsur olduğunu düşünüyorum. Birinci ve diğer belirleyiciler, Berberilerin kimliğinin kendi topraklarında olduğu kimlik unsurunu kurmak için arka arkaya gelir" (M./ Erkek / 24).

Öte yandan diğer bir bağlamda kimliği tanımlama konusunda önemli ve temel unsurlardan biri olarak dile dayalı kanaat daha buluyoruz.

Hacer'e göre ise "Fas veya Berberi kimliği, temel ve önemli bir unsur olarak dil ile bariz hale gelen ve kapsanan bir kimliktir. Bu dil sayesinde bizler karşı-

mızdaki kişinin kimliğini tespit edebiliyoruz. Berberilerin kimliğini topraktan önce dil ön plana çıkarıyor. Dil, Berberi kimliğinin belirgin ve kesin bir unsuru olduğu için ilk sırada, ikinci sırada ise toprak ve tarihi eserler gelmektedir. Dil, yeryüzünde tarih boyunca yaşayan insanlara ve kurulan medeniyetlere dair önemli bir tarihsel kanıt olmaya devam ediyor. Son olarak ise dünyadaki her insan birimini karakterize eden kültürü, örf ve gelenekleri buluyoruz” (H. / kadın / 27).

Hişam'a göre gelince, kendisi bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: “Berberi meselesi konusunda 12 yılı aşan eğitim ve aynı zamanda öğrenim deneyimlerime dayanarak ifade edebilirim ki kimliğin ilk belirleyicisi dildir. Daha önce, toprağın ilk belirleyici unsur olduğunu düşünürdüm. Ancak zaman geçtikçe, derinlemesine araştırma ve okumayla, dilin kimliğin korunmasında önemli bir rol oynadığını gördüm. Dilin çözülmesi veya yok olmasıyla bir dizi kimlik bileşeni ortadan kalkar ve kimliğin tanımlanması zor bir hale gelir. Ne yazık ki Fas'taki Berberi dili yazılıdan çok konuşulan bir dildir. Bu söz konusu dili zayıf bir konuma getirmekte ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Benim bu düşüncelerimi, bir araştırmacının ‘Dilimiz biziz, dilimiz ölürse biz de ölürüz’ şeklindeki sözü teyit etmektedir. Toprak ise dil unsurunu pekiştiren ve tamamlayan, önemli ve temel bir bileşendir. Kültür unsuru ise takıların, kıyafetlerin doğası, mimari gibi maddi olarak tezahür edebileceği gibi dövme, kutlama yöntemleri ve ritüeller gibi hem maddi hem de sembolik olarak da tezahür edebilir”(H./Erkek/ 31).

Kimlik, insanların aynası ve insanların kendilerini tanımladıkları temel unsurdur. Aynı zamanda bir tarafın herhangi bir insanın özünü ve aslını tanımasını ve görmesini sağlayan bir bileşendir. Dolayısıyla dil, hakkında derin tartışmaları yaratan unsurlardan biridir. Fas toplumunda, daha önce de açıkladığımız gibi, kimlik ve köken ile ilgili çeşitli tartışmalar gündeme gelmiştir. Örneğin Fas'ın birden fazla kimliği mi var yoksa tek bir kimliğe mi sahip? Kimlik köken üzerinden mi belirleniyor, yoksa başka belirleyicileri var mı? Ciddi olarak tartışma konusu edilen başka sorular da olmuştur. Fas'ta kimlik, toprakla olan irtibatı üzerinden belirlenmektedir. Bu itibarla toprak, asıl ve net olarak Berberilere aittir. Zira uzun bir süre önce buraya yerleşmiş ve yüz-

yıllar boyunca da burada yaşamışlardır. Köken ve toprak, kimliğin temel ve tanımlayıcı unsurları olmaya devam ediyor. Öte yandan kökeni oluşturan şeyin dil olduğu temelinde kimliği dil üzerinden tanımlayanları olduğunu da görüyoruz. Bu nedenle dil, hem bireysel hem de kolektif kimliği belirler. Dilin yok olması ise kimliğin ölümüne neden olur.

Kimlik, bireyin varlığını ve aidiyet duygusunu bulmasını sağlayan bir gerçekliğin çeşitli bileşenlerden oluşur. Aynı zamanda kimlik bir kolektif uyum kaynağıdır. Bugünün Fas gerçeğinde, ister toprağın kimliğin ana belirleyicisi olduğu gerçeğinden isterse de dilin bu konuda merkez noktası olduğu gerçeğinden hareket edelim kimliğin topraktan başlayıp dilden geçerek örf, gelenek ve göreneklere kadar birçok boyutu olduğunu ifade edebiliriz. Bu bağlamda birçok Berberi gelenek ve göreneklerinin çeşitli Fas bölgelerinde yaygın olduğu dikkat çekicidir. Terkip ve kipleri itibariyle Berberi diline dayanan Fas lehçesinden bahsetmiyorum bile. Toprak konusunda gelince, Berberiler Kuzey Afrika topraklarına yerleşen ilk insanlardır. Bu topraklarda Berberiler, farklı ırk ve kültürlerle bir arada yaşamaya başlamış; ırkların farklı ve çeşitli olmasına rağmen kendi aralarında yerleşmiş ve bir arada var olan birçok sosyal ve kültürel yapı oluşturmuşlardır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. Fas Siyasi ve Hukuki Düzenlemede Berberiler

4.1. Fas'taki Berberi Siyaseti ve Berberi Dahir

Berberi Dahir, sosyolojik araştırmalara konu olmaya başlayan kolonyal şekillerin olgunlaşarak damga vurduğu bir dönemde yayınlandı ve (Jandari, 2011), bir okul karakterinde somutlaşmaya başladı (El-Jabiri, 1973: 92). Üçüncü aşamada, yasal mekanizmalar benimseyerek tutarlı sosyal ve kültürel yapıya nüfuz etmeye çalıştı. Araplar ve Berberiler arasındaki ayrılık tezini meşrulaştırmayı amaçlıyordu (Albazaz, 2019: 175).

Bugünkü Berberi etnik hareketleri, Berber Dahir'in yasal karakterine merkeze olarak sömürge dönemi lehine serbest temizlik uygulamaya çalışıyordu (Jandari, 2011). Bu husus, tamamen hukuki bir metin olarak 1914-1930 tarihli iki nüshasında başka bir yorumlama mümkün olmayacak şekilde net idi (Berberi Dahir'in, 1914). Berberi Dahir'in yayınlandığı bağlama bakıldığında özellikle yayınlandığı zamanki sömürge propagandasından sonra bu düşünceyi çürütüyor; Bu teknik yasal okumayı terviç ediyordu. İçinde sömürgeci eğilimi gizlemeye çalışırken Berberileri Araplardan ayırdı (Jandari, 2011).

Bu söz konusu sömürgeci eğilimi Faslı vatanseverler anladı ve buna karşı çıktılar (Albazaz, 2019: 174). Çünkü bir kararname olan Berberi Dahir, önceden sömürge planlarını doruk noktasına çıkarıyor ve aynı yönde devam ediyordu. Bu nedenle, yayınlanması Fas'ın modern tarihinin en önemli olayını oluşturdu. Çünkü sömürgeci planlara karşı milli mücadelede yeni bir aşamayı başlattı. Fas'ı bölgesel olarak bölme işini kolaylaştırmak için etnik olarak bölmeyi amaçlayan bir kararname idi Berberi Dahir (Jandari, 2011). Böylece toprak ve insanlar üzerinde tam bir kontrol sağlanacaktı (Albazaz, 2019: 174).

4.1.1. Kolonyal Sosyolojik Berberi Dahir'in Teoriden Pratiğe

Bir Fas modern tarih araştırmacısı, kolonyal sosyolojik araştırmalar ile kolonyal planlar arasındaki ilişkiyi görmezden gelemez (Jandari, 2011). Bu aşamada sos-

yoloji, bir devlet ve toplum olarak Fas üzerindeki kontrol mekanizmalarını ve araçlarını test etmek için verimli bir bilim alanı oluşturmuştur (Faoubar, 2016: 68). Bu husus sosyolojik ve etnografik araştırmalarla net bir biçimde doğrulanmıştır. Askeri misyonu kolaylaştırmak için Fas'ın sosyal ve kültürel yapısı analiz edilmiştir (Boutaleb, 2002: 5). Özellikle Edouard Michaux-Bellaire ve Robert Montagne'e ait akademik misyon tecrübesi bunun en net örneğini oluşturur (Jandari, 2011).

Faslı araştırmacı Mohamed Ghilani'ye göre Arap-Berberi ikiliğine ilk dikkat çeken ve bunu uygulamaya çağıran ilk kişi Edouard Michaux-Bellaire idi. Bu ikilik sayesinde sömürgeci kuvvetler, bölge üzerindeki nüfuzunu güçlendirecek ve koruyacaktı. Bu tez, 1930'da Berber Dahir'in (Berberi Kararnamesi) bir sömürge egemenliği aracı olarak yayınlanmasıyla kristalize oldu (El-Ghilani, 2008). Araştırmacı, etnik boyutla olan bu ikiliğin Edouard Michaux-Bellaire ve diğer sömürge araştırmacılarının çalışmalarında bunun başka boyutlar kazanacağını ifade etmiştir (El-ghilani, 2008). Bilad es-Siba ve Makhzen (sömürge öncesi Fas tarihinde, Fas Sultanlarının kontrolü dışında kalan kanunsuz alanlar) bölgeleri söz konusu olduğunda da mezkûr araştırmacılar, sömürge siyasetini korumak için bu ikiliğin korunması çağrısı yapmışlardı (Jandari, 2011). Bunun Fransızların toplumu kontrol etme, devleti zayıflatma ve güçlerini tüketme süreçlerinde derin ve etkili sonuçları olmuştu (El-Ghilani, 2008).

Fas'ta kolonyal sosyoloji geleneklerinin temellerini atmayı başaran ilk kişi her ne Edouard Michaux-Bellaire olsa da Robert Montaigne kelimenin tam anlamıyla sosyolojik araştırma alanında onu geride bırakmıştır. O teoriden daha fazlası olarak ağır bir kolonyal tezler ortaya koydu ve bunlar askeri planlara dönüştürüldü. Onun "The Berbers and the Makhzen in the South of Morocco" adlı kitabı sömürge çalışmaları arasında yer almaktadır. Fransız işgal politikasının arka planına oluşturan bu kitapta Fas, Berber Dahir olarak bilinen çerçeve içinde bölünmüştür (Montagne, 1930).

Belki de kitabı ile Fas Fransız Protektorası tarafından Dahir'in aynı zaman diliminde yayınlıyor olması bunu doğrulayan unsur olarak orada durmaktadır (Jandari, 2011). Kitapta Fas nüfusunun Araplar ve Berberiler olmak üzere keskin bir şekilde ikiye ayrılması gerektiği tezi de yer alıyordu ve bütün detaylarıyla konu ele alınmıştı

(Boutaleb, 2002: 55). Sömürge planlarının sahada somutlaştırmaya çalıştığı şey de tam olarak bu idi (Faoubar, 2016:70). Bunun bir hukuk felsefesi aracılığıyla yapmayı planlıyorlardı. Buna göre din esaslı bir yaşam sürenle ile (Araplar) geleneklere bağlı yaşam sürenlerin (Berberiler) arası ayrılacaktı (El-Ghilani, 2008). Dolayısıyla amaç iki farklı dünyayı ayırmak idi. Biri sömürgeciliğin elemanı diğeri (Dahir) onun için savaşan tarafın ürünü olarak ortaya çıktı (Jandari, 2011) .

Robert Montagni, teziyle Fas'ta devlete ve topluma nüfuz etmek için stratejiler geliştirmeye çalıştı (Boutaleb, 2002: 56). Berberiler-Siba ve Araplar-Makhzen arasında bir ayrışma hipotezi geliştirerek bunu yaptı. Berber Dahir de bir sömürge ideolojisi olarak formüle etmeye çalıştığı şey budur, çatışma ve ayrışma... Bu Fas Kararnamesi ile Araplar ve Berberiler arasında sosyal, ırksal ve medeni bir çatışma meydana getiriliyor (El-Ghilani, 2008). Bu, kolonyal proje için güvenli ve tabii bir ortam yaratmak amacıyla çıkmıştır. Bu kararname sayesinde söz konusu kolonyal yani sömürgeci düzen teminat altına alınacak, onu yok etmeye çalışan düşmanca bir ortam ortadan kaldırılacaktır (Jandari, 2011).

Montagni, tezini merkezi bir fikirden formüle etmeye başlamıştır. Bu tezinde kendisi, Berberi kabilelerinin (Susi) kendi politik ve sosyal özelliklerine sahip olduğunu, fakat Makhzen (asillerin) tahakkümü altında özgünlüğünü yitirdiğini vurgular (Boutaleb, 2002: 57). Bu fikri açıklamak için Montagni, Susi Berberi kabilelerinin siyasi sisteminin doğasını alıp analiz etti. Bunu, zamanla özgünlüğünü kaybeden bir sistem olarak tasvir etti. Resmi daha net tamamlamak için “Makhzen’in Tahakkümü” aşamasına geçti. Temelde bu kabileleri bir sömürge varlığı olarak kabul edildi (Boutaleb, 2002: 57).

Montagne'ye göre Berberi kabilelerinin siyasi sistemi dört temel aşamadan geçmiştir (Jandari, 2011):

- 1) Demokratik ve oligarşik cumhuriyet yönetimi
- 2) Imghrane veya Gerontokratik yönetim
- 3) Kıdemli Komuta yönetimi
- 4) Asiller yönetimi

Montagni, ilk üç aşamanın Berberi politik özgünlüğünü temsil ettiğini düşünürken asiller yönetimiyle ilişkili dördüncü aşamanın, Berberi demokrasisinin yıkımı olduğunu kabul etmiştir (Jandari, 2011). Diğer taraftan Berberilerin kabile kişiliğinin bağımsızlığı gerçeğinin de altını oyduğunu düşünmüştür. Sömürge araştırmacısı, asillerle ilgili bu karanlık tabloyu açıklığa kavuşturmak için Berberi kabilelerinin söz konusu asillerin istilasına maruz kalmadan önceki sosyal ve politik yapısının en önemli bileşenlerinin çok ayrıntılı bir şekilde analiz etmiştir (Jandari, 2011) .

İncelenen Berberi kabileleri, ona göre Berberi cumhuriyeti niteliğinde olup temelde (El-Ghilani, 2008), askeri demokratik karakterdeki cumhuriyetlere benzemektedir (Boutaleb, 2002: 57). Bu cumhuriyetlerin siyasi durumunun idaresi, demokratik olarak seçilmiş bir siyasi organ olan "cemaate" emanet edilmiştir (Jandari, 2011) . Başına ise bir şeyh (Amghar) atanır (El-Ghilani, 2008). Montani kitabında, bu "Berberi cumhuriyetlerinin" siyasi yapısının en önemli bileşenlerini, en küçüğünden başlayarak en büyüğüne doğru mercek altına almıştır (Ouhsin, 2017).

- 1) Devvar: 20-30 kişiden oluşur.
- 2) Fahz: üç ila dört devvar içerir.
- 3) Fırka veya khams: üç ila beş Fahz içerir. Siyasi bir birim olma özelliğine sahiptir.
- 4) Kabile: Üç ila on iki firkadan oluşur. Ataları ortak olan bu grubun kendine has adı vardır. Aynı zamanda özel bir coğrafi alana yayılmıştır. Kendi gelenekleri, görenekleri ve siyasi kurumları vardır. Kendi pazarları ve mevsimleri vardır.
- 5) Lif: Esasen birkaç kabileyi Karşılıklı Savunma Anlaşması çerçevesinde bir araya getiren savaşçı bir ittifak grubudur (Ouhsin, 2017).

Bu şekilde Robert Montaigne, bütün toplumları içine alan antropolojik olgulara dayalı politik boyutları olan tarihsel sonuçlar çıkarmaya çalışır (Ouhsin, 2017). Ancak bu, siyasi özelliklerin formüle edildiği anlamına gelmez (Ouhsin, 2017). Çünkü dünyada tüm ülkeler, kültürel, etnik ve dilsel çeşitliliği hesaba katarsak, birden fazla cumhuriyetten oluşur (El-Ghilani, 2008).

Dilsel çoğulculuk sorunu 1930'da Berberi Dahir ile Fas'ta ortaya çıkmış (Jandari, 2011), bir meseledir. Bu, içinde Faslılar, Araplar ve Berberilerin bölünmesinin siyasi bir boyutunu taşımasına rağmen Berberilerin kaderini ve Fas kültürel hayatındaki konumunu yükseltti (Jandari, 2011). Böylece dillerin çeşitli ve çok sayıda olduğu ülkelerde kimliğin bir bileşeni olarak konumunu öne çıkardı.

Berberi dilinin 2011 anayasasının beşinci bölümünde Fas devletinin resmi dili haline getirilmesi ön görüldü. Dördüncü maddede Arapçanın devletin resmi dili olarak kalacağı ve devletin söz konusu dili korumak, geliştirmek ve kullanımını geliştirmek çalışacağı belirtildi. Berberi dili, istisnasız tüm Faslıların ortak bir pusulası olduğu için devletin resmi dili kabul edilmiştir. Örgütsel kanunda, ileride resmi dil olarak işlevini yerine getirebilmesi için Berberi dilinin resmi karakterini etkinleştirme aşamaları, eğitim ve kamusal yaşamın öncelikli alanlarına dâhil edilme biçimlerini tanımlandı (Anayasa, 2011: 7-8). Bu, Parlamento tarafından onaylandıktan sonra Temmuz 2019'da yürürlüğe girdi (Ashhlafl , 2019).

4.2. Çeşitli Fas Yasalarının Bir Kaynağı Olarak Berberi Gelenekleri

Anayasada, Berberi dilinin tüm Faslılar için ortak bir varlık olarak kabul edilmesi son derece haklı ve doğru bir yaklaşımdı. Çünkü günümüzdeki yasaların çoğu Berberi kökenlidir ve kökleri tarihe dayanmaktadır (Adnani, 2015). Bu özellik diğer Arap ülkelerinde yoktur. Bu bağlamda eşlerin diğerinden bağımsız bir mali sorumluluğa sahip olduğunu belirten Medeni kanunun 49. bölümü buna örnek olarak verilebilir. Buna göre eşler, evli oldukları müddet zarfında elde edilecek malların yönetimi çerçevesinde yatırım ve dağıtım konusunda ortak bir girişimde bulunabilirler ve anlaşabilirler. Anlaşma yoksa eşlerden her birinin çalışması, gösterdikleri çabalar ve ailenin geçimini sağlamak için üstlendikleri masraflar dikkate alınarak genel delil kurallara başvurulur. İşte bu, Fas Medeni Kanunu'nun 49. Bölümü (Kişisel Durum Blogu, 2004: 13), Berberilerin "Tamazalat" dediği Berberi geleneğine dayanmaktadır. Bu gelenek, Berberi toplumunda sömürgecilik ve Fas Fransız Protektorası'ndan önce uygulanmakta idi (Adnani, 2015). Kadının, kocasının servetini büyütmede ortağı olduğu için, kocasının parasının bir kısmını alma hakkı vardı. Bu esasa göre, kocasının maddi ve manevi emeğine karşılık, boşanma veya ölüm halinde, kocasının pa-

rasından bir yüzde kadını verilirdi. Bu gelenek, bugün Fas'ta tatbik edilen bir yasa haline geldi (Adnani, 2015).

Bugün hala uygulanan olan birçok Berberi geleneği Fas yasalarına temel oluşturmuştur. Meslek kuruluşlarının başına bir temsilci atama veya Berberilerce (Anflos) bilinen uygulama buna örnek olarak verilebilir (Adnani, 2015). Bu temsilci, zanaatkârların çıkarlarını korumak ve sorunlarını gündeme getirmek görevini icra ederdi. Bugün Fas'ta toplumdaki birçok sorunla mücadelede aktif rol olan sivil toplum hareketlerini bu gelenek açıklamaktadır (Adnani, 2015).

Öte yandan, Berberilerin özel işlerinin yürütülmesi konularını bir grup toplantısında bir heyetin gözetimi altında rapor sunarak görüşüklerini görüyoruz. Bu toplantılarda kabile veya grubun işlerinin ne şekilde yürütüleceği konusunda ortak fikirler üzerine birleşilir ve bu yönde kararlar alınır (Boutaleb, 2002: 58). Yani günümüzde uygulandığı şekliyle tanımlaması yapılmamış hiçbir suç ve ceza yoktu (Adnani, 2015).

İster Berberiler olsun isterse de ırksal, etnik veya dini her hangi bir grup, toplum içinde kabul görmüş bir mevzuata bağlı bulunmak zorundadır (El-Ghilani, 2008). Fakat ülke içindeki herhangi bir kalkınma projesinin bu kültürel çeşitliliği dikkate alması (Jandari, 2011), herhangi bir tarafı diğerinin pahasına dışlamaması gerektiğini kabul etmeliyiz. Öte yandan, kimliğe sahip çıkmanın Berberi hareketlerini diğer her şeyi reddeden kapalı, aşırılıkçı hareketler haline getirmemesi ya da meseleyi Arap-Berberi çatışmasına dönüştürmemesi gerekir.

Berberi dilinin kültürel ve siyasi açıdan geliştirilmesi ve etkinleştirilmesi çerçevesinde alınan tedbirler çerçevesinde Kraliyet Berberi Kültür Enstitüsü'nün kurulması, Fas'ta Berberi dili ve kültürü için ilerleme yolunda önemli bir kazanım ve dönüm noktasıdır. Bu kurum Fas'ta çoğulculuk ve farklılık yönetiminde köklü bir dönüşüm yarattı. Berberilerin yaşamın çeşitli yönlerine, özellikle eğitim, medya ve kültür alanlarına adaptesi konusunda umutları yeşertti.

Aşağıda Berberi dilinin Fas ulusal kamu politikalarına adaptesini güçlendirecek olan hususlar ve bu hususta elde edilen başarıları ele alınmıştır. Bu noktalar üzerinden sosyolojik bir okuma sağlamaya çalışacak, Berberi dilini Fas siyasi örgütlenme-

sine dâhil eden sosyal değişimin yolu veya sürecine genel bir bakış sunmaya çalışacağız

4.3. Eğitim

4.3.1. Sömürge Döneminde Fas Eğitim Politikası ve Berberi-Arap İkiliği Kuruluşunun Başlangıcına Kısa Bir Bakış

Fas izlenen Berberi politikası, Arap-Berberi ikiliğinin sürdürülmesi ve yerleştirilmesine dayanıyordu (Faoubar, 2016: 9). Fas'ın sosyal, kültürel ve bölgesel düzeyde iki ayrı alana bölünmesi yolunda başlangıç noktasıydı bu. Bu politikanın uygulanması için kritik bir faktör olarak etnik köken kullanıldı (El-Jabiri, 1973: 29). Sömürgeci oyunun iplerini gevşetmemek için askeri yaklaşıma eğitici bir ruh aşılandı. Sömürge sisteminin yeniden tertiplenmesine yardımcı olan bir yumuşak güç, kültürel ve sosyal bir tezgâh idi. Bu nedenle Berberi politikası başlangıçta Fransız-Berberi okul projesinin uygulanmasıyla skolastik bir karakter kazandı(El-Jabiri, 1973: 29).

4.3.2. Fransız-Berberi Okulları - Sembolik Alan

Fransız-Berberi okul modeli, sadece Berberi bölgelerinde deneyimlendi. Çünkü asıl amacı, Berberi çocuklarını dar bir etno-sömürge çatısı altında eğitmek ve onları Berberi olmayan Faslı yurttaşlarından ayırma amacını gerçekleştirmektir. Bu bağlamda Paul Marty Fransız-Berberi okullarının Fas kırsallarında, özellikle dağlık bölgelerde askeri unsurlar tarafından, Fransız ordusunun genel komutanlığındaki subay ve yazarlar, psikolojik savaş yaratmakla görevli olan kimselerin gözetiminde inşa edildiğini ifade etmiştir (Paul Marty, 1925).

Profesör Jabiri, bu okulların yayılımının tam kapsamını belirlemeye çalışmıştır. Bu bağlamda Fransız-Berberi okulları, ilk olarak Atlas Dağları bölgelerinde 1923 yılının Ekim ayında inşa edildi. Imouzzer, Fes bölgesindeki Ain Cheggag, Meknes taraflarında bulunan Azrou ve Ain Leuh kasaları, Khenifra, el-Kbab, Taza şehrinde bulunan Ahermoumou bölgesi söz konusu okulların açıldığı başlıca yerler idi (El-Jabri, 1973: 31).

Bu okulların açıldığı bölgeler, Fransız sömürgesinin hedeflediği ve Araplarla Berberilerin ayrılmasını istediği Berberi politikasıyla ilgili olarak büyük bir sembo-

lizm taşımaktadır. Bu nedenle söz konusu amaç, bu okulların yayıldığı Berberi dağlık bölgeler doğasında net bir şekilde somutlaşmış, kültürel ve coğrafi uzantısı ile birbirinden kopuk bir nesil yaratmak için çalıştıklarını ortaya koymuştur (Jandari, 2011).

Prof. Muhammed Abed Al-Jabri'ye göre bu okulların açılmasındaki amaç, bir yandan Arap-İslam mirasından tamamen kopuk bir nesil yaratmak, öte yandan Fransız mirasını ve Batı Hıristiyan kültürel değerlerini mümkün olduğunca bu nesle empoze etmektir. Bu, geniş çaplı bir sürecin önünü açıyordu. Fas halkının asimilasyon sürecinin ve onları siyasi ve sivil olarak sonsuza dek Fransa'ya bağımlı hale getirmek. Batı Hıristiyan medeniyetinin bir kuyruğu olarak onları kendi köklerinden koparmak (El-Jabiri, 1973: 29).

4.3.3. Fransız-Berberi Okulları/Sembolik Eğitim İçeriği

Arapları ve Berberileri ayırmak için sömürge planıyla uyumlu coğrafi plana ek olarak söz konusu okullardaki eğitimin içeriği de bu anlamda tam bir sembolik değer ifade etmektedir. Özelde öğrenim görenler genelde ise Fas toplumunun bir kısmını Fas topraklarından koparmaya çalışmak üzerine odaklı bir eğitim projesi tatbik edilmiştir (Faoubar, 2016: 76).

Arapça ve İslam ile ilgili her şeye savaş açan onaylı eğitim müfredatının doğası bunu açıkça ortaya koymaktadır. Eğitimde İslami değerler modeline alternatif olarak Hıristiyan-pagan değerleri merkeze alınmış, Fransızca ve Berberi dilini birleştiren bir eğitim modeline benimsenmiştir (El-Jabiri, 1973: 31).

Paul Marty'ye göre Fransız-Berber Okulu, öğretmenleri itibariyle Fransız Öğrencileri itibariyle Berberidir ve herhangi bir yabancı aracıya kesinlikle yer yoktur. Arapça öğreniminin herhangi bir şekli, İslam âlimlerinin herhangi bir müdahalesi veya İslam'ın herhangi bir sembolü bu okullarda yer bulamaz. Aksine, hepsini kesinlikle okulun dışında atılacaktır (Paul Marty, 1925).

Belki de bu eğitim modeli, sömürge politikasını Fas toplumuyla ilişkilerinde başından beri takip ettiği yöntemin aynısı idi. Nitekim Fransızlar, Fas nüfusunu Araplar ve Berberiler olmak üzere ikiye bölmekten başlayarak dağ nüfusunun sosyal

ve kültürel yapısını sömürge ölçeğinde oluşturmaya odaklanmış ve Arap-İslam medeniyetinin uzantısı ile bütün bağlarını koparmaya girişmişti (El-Jabiri, 1973: 31).

Fas'ta görev alan Fransız Generali General Lyautey, Fransız-Berberi okulları deneyimini başlatmadan önce Berberi nüfusuyla olan ilişkilerinde bu sömürgeci yaklaşımı takip etmişti. Fas'ta eğitim dili ile ilgili 16.6.1921 tarihinde aylık bir dergi çıkardı. Bu dergide şunları ifade ediyordu: "Dil olarak Berbericeden Fransızcaya geçiş üzerinde doğrudan çalışmalıyız. Arapçayı öğrenmekten her zaman kaçınan insanlara Arapça öğretmek zorunda değiliz. Zira Arapça İslam'ın yayılmasında etken bir rol oynamaktadır. Çünkü bu dil Kuran üzerinden öğrenilmektedir. Bu nedenle Berberileri İslami çerçevenin dışında geliştirmek bizim menfaatimizdir." (Madi, 1999: 22).

4.3.4. Eğitim Düzeyinde Meydana Gelen Değişiklikler

Kraliyet Berberi Kültürü Enstitüsü, Milli Eğitim Bakanlığı ile koordineli olarak ve Kraliyet Enstitüsü'nü Bakanlık ile buluşturan ve 2003 yılında imzalanan ortaklık anlaşmasının gereklerine dayanarak, çeşitli düzeylerde çalışmalar ve programlar yürütmüştür. Berberi dilinin ulusal eğitim ve öğretim sistemine entegrasyonu ve dâhil edilmesi için eğitim araçlarının uygulanması bu programlardan birini oluşturmuştur (<http://chaabpress.com/news6444.html>)

Bu bağlamda Enstitü, ilköğretim düzeyinde Berberi dilini öğretmek için ders kitapları hazırlamıştır. Profesörler, müfettişler ve öğretmenler için temel ve sürekli eğitim bileşenlerinin hazırlandı ve eğitim çerçeveleri oluşturuldu. Bazı ulusal üniversitelerde Berberi çalışmaları dersleri tahsis etmek için de çalışmalar yapıldı. Dil düzeyinde Enstitü "Tifinag" yazısını kabul etti ve kademeli bir bilimsel metodolojiye dayalı birleşik Berberi dilini hazırlamaya başladı (Kraliyet Berberi Kültür Enstitüsü, 2001).

Enstitü, Tamazight dilinin öğretimini pekiştirmek için kendi görev ve yetki alanına giren bu işleri gerçekleştirirken Berberi öğretimini genelleştirme sürecinde kısıtlamalarla karşı karşıya kalındı. Eğitim bakanlığı, yükümlülüklerinin tamamını sahada yerine getiremedi. 2011-2012 yılında Berberi dilini yatay ve dikey olarak yayma görevini üstlenmesine rağmen programına sadece %15'ini gerçekleştirebildi.

Bu, ilköğretimdeki toplam öğrencinin Berberi dili öğretimine dâhil olan öğrenci sayısını yansıtan bir rakamdır. Berberi dili dersi veren öğretmen sayısı ise 2009/2010 eğitim öğretim yılında toplam ilköğretim öğretmenlerinin %4'ünü geçmemekteydi. Aynı eksiklik, devlet üniversitelerindeki Berberi dili çalışmalarından da görülmektedir (Kraliyet Berberi Kültür Enstitüsü, 2001).

Araştırmaya katılan bir grup katılımcı da bu hususu dile getirmiştir. Örneğin Abdülvahid bu konudaki görüşünü şu şekilde dile getirmiştir:

“Berberice, Fas'ta Arapça ile Berberi dilinin birleştirilmesi ve birlikte verilmesine karar verilen 2003 yılından beri öğretilmektedir. Adına “Bilenk”denilen ve İki dil bilen hocalar, aynı anda Arapça ve Fransızca öğreteceklerdi. Berberi Kültür Kraliyet Enstitüsü ise 2001'den önce kuruldu. Dili geliştirmek ve yaymak bu kurumun sorumluluğunda idi. Zira dünyada dili organize etmek görevinde bir kurumu olmayan hiçbir dil yoktur. Örneğin Fransız Akademisi, Fransız dilinin standartlarını belirlemekten sorumludur.

Takvimler 2003 yılını gösterirken Fas'ta Berberi dili azar azar gösterilmeye başlandı. Hem Arapça hem de Fransızca dili dersi veren bir öğretim kadrosu kurulduktan yaklaşık on beş gün sonra Berberi dersleri verilmeye başlandı.

Sene 2012'de sözde uzmanlaşma aşaması başladı. Yani Fas üniversiteleri Berberi dilinde lisans ve yüksek lisans mezunu öğrencileri eğitmeye başladı. Bununla eğitimde Berberi dilinde uzmanlaşmış, Berberi edebiyatını, Berberi dilbilimini inceleyen hocalar yetiştirildi. Bu bağlamda 15 gün veya daha kısa bir süre içinde hazırlanan hocaların aksine alanında uzman hocaların istihdam edilmesi, eğitime bir nevi kalite kazandırdı. Ama devletin eğitimi hala yatay ya da dikey olarak genelleştirme arzusu yok gibi duruyor. Yatay genelleme, Berberi dilinin tüm ilkokul, ortaokul ve liselerde öğretildiği anlamına gelir. Dikey ise köylerde ve şehirlerde verilecek eğitim anlamına gelmektedir. (A./ Erkek/ 30)

“2012 yılı boyunca, Fas'taki Berberi dil hocalarının toplam sayısı 80 idi. Araştırmanın bu ortak çerçevesinde, içler acısı bir soru ortaya çıkıyor: Berberi

dili Fas'ta sadece 80 hocayla mı yayılacak? Cevap elbette mümkün değil. Fas'ta çok dillilik bağlamında Berberi dili bir dil olarak görülmektedir. Aslında gizli bir maksatla bu dil genelleştirilmeye çalışılırken Berberi hareketi mensupları susturmak amaçlanmaktadır. Yani, dilsel çeşitliliğe saygı yok. Berberi dilinin öğretiminde 80 öğretmenle iktifa edilirken Arapça-Fransızca öğretimi için 2.000 öğretmen teklif etmeniz anamı nedir?

Şimdiye kadar sadece 800 veya 900 hoca bu alanda istihdam edilmiştir. Yani çok büyük bir eksiklik var. Ayrıyeten hala Berberi dilini öğretilmediği okullar bulunmaktadır. Fas'taki dil piyasasının durumunu anlamak için bu küçük bir resim sadece.” (H./Erkek/ 31)

Bu bağlamda araştırmaya katılanlardan birinin görüşünü burada aktaracağız. Kendisi bu konuyla ilgili görüşünü şu şekilde ifade etmiştir.

“Bana göre Fas'ta Berberi diline hak ettiği değer verilmiyor. Yasal mevzuatta bile bu dile yönelik bir nevi dışlama söz konusudur. Örneğin Berberi dilinin öğretimi sadece birinci sınıflarla sınırlı olduğu için eğitim alanında bir genelleme yoktur. Yatay veya dikey bir genelleme yoktur. Yani, ilköğretim düzeyinde olduğu gibi Berberi dili tüm eğitim seviyelerinde bulunmamaktadır. Yalnızca ilk, orta ve liselerde vardır. Ayrıca tüm bölgelerde öğretilmiyor, örneğin benim bulunduğum Taroudant bölgesinde Berberi dili öğretimi yoktur. Tüm bölgede Berberi dilini öğreten sadece dört okul olduğunu söyleyebilirim. Berberi diline karşı bir tür önyargı var. Devlet Berberi diline hak ettiği şeyi vermiyor.

Berberi dilinin öğretimi alanı geniş değişim ve dönüşümlere sahne olmuştur. Tanınma arayışında olduğu bir alandan artık okullarda öğretildiği bir çerçeveye dönüşmüştür. Berberi kültür hareketi tarafından yürütülen geniş bir direniş neticesinde dil, devlet tarafından tanınmıştır. Bu tanınma, Kuzey Afrika ülkelerinin resmi ve ana dili olduktan sonra aşamalı ve farklı derecelerde olmuştur. Berberi dili bugün, başlangıçtan bu yana Kuzey Afrika ülkelerinde büyük bir geçiş dönemi yaşamaktadır.” (H./kadın/ 27)

4.4. Medya Düzeyinde Berberi Dili

Enstitü, kamu medyası ve Berberi dilinin bu alandaki durumu hakkında algılar oluşturmuştur. Enstitü, genel olarak medyanın kültürel ve dilsel çeşitlilik düşüncesini desteklemek, halkın eğitime katkıda bulunmak ve Fas ulusal kimliğini karakterize eden çeşitliliği vurgulamak için güçlü bir araç olduğunu kabul etmiştir. Buna göre Enstitü, kamu medyasının ulusal politikalar çerçevesinde Berberi boyutunun öne çıkarılmasına ve geliştirilmesine katkıda bulunacağına düşünmektedir (Kraliyet Amazigh Kültür Enstitüsü, 2001).

Enstitü buradan hareketle 2004 yılından bu yana ortaklık anlaşması yaptığı eğitim bakanlığı ile birlikte Berberi dilinin ulusal kamu medyasına entegrasyonu konusunda katkı sağlamıştır. Berberi dilinin kamuoyundaki durumunu ve sonucuna ışık tutmak amacıyla bilimsel etkinlikler, ulusal toplantılar ve sempozyumlar düzenlemiştir. Bu faaliyetlerden, Enstitü'nün ortaklarıyla birlikte gerçekleştirmeye istekli olduğu tavsiyeleri ortaya çıktı. Berberi halkının sıkıntıları ne ise anlatmaya çalıştı ve Berberi dilinin kamu medyasında kademeli olarak entegrasyonunun ve konsolidasyonunun başlamasına yardımcı olan çeşitli girişimler ve çabalar gösterdi.

Ayrıca Enstitü ve İletişim Bakanlığı'nın ortak çalışması sonucu bir Berberi kanalı kuruldu. Enstitü, program ağı ve yayın süresi ile ilgili önerilerde bulunarak sürece katkıda bulunmuş ve kanalın sürekli olarak yürütmekte olduğu bir dizi program ve raporun hazırlanmasına yardımcı olmuştur. Enstitü uzmanlık alanları açarak Berberi meselesiyle ilgilenen ulusal medya alanında çalışanlara yardım ve nitelik kazandırmaya yönelik faaliyetler gerçekleştirdi. Berberi dili ve kültürünün Berberi yayını yapan özel kanallar açarak Fas medyasında yer alması Berberi dilinin statüsünün bir nebze değişmesine yardımcı oldu (Kraliyet Amazigh Kültür Enstitüsü, 2001).

4.5. Kültür Düzeyinde Berberi Dili

Bu bağlamda Enstitü, Berberi kültür mirasının sözlüden yazıya aktarılması süreci ile yakından ilgilenmiştir. Çeşitli edebî metinleri, bazı araştırmacıları tarafından yürütülen çalışmalarla veya alanında uzman araştırmacılarla sözleşme imzalayarak bir araya getirmiştir. Enstitünün uzmanlık alanına giren bu misyon, kültürün tahrip ve

yok olmasına yönelik tehdit göz önüne alındığında, önceliklerinden birini oluşturmuştur.

Öte yandan Enstitü, Berberi dilinde yazma ve telif eser verme gibi çeşitli alanlarında iyi işler çıkaran kimseleri eserlerini yayınlamaya ve tanıtmaya teşvik etti. Yazar ve şairleri; yazı, çeviri, tiyatro ve film üretmenin yanı sıra öğretim ve medya alanlarında daha fazla çalışmaya teşvik etmek için Berberi Kültür Ödülü oluşturuldu.

Ayrıca Enstitü, Berberi dili ve kültürünün tanıtılması alanında çalışan kültür dernekleri tarafından düzenlenen kültürel etkinliklerin desteklenmesine katkıda bulunmuştur. Onun desteği ve teşviki sayesinde bu kültürel çerçeveler, ister kalkınma alanında, isterse çeşitli Berberi sanatlarını tanıtmaya ve yayma alanında olsun, halkın yararına çalışmalar yürütebildi (Kraliyet Berberi Kültür Enstitüsü, 2001).

Enstitü'nün bu alanlarda Berberi unsurunu yeniden canlandırma ve Berberi dilini bir dizi alana entegre etme çabaları olsa da ulusal kimliğin temel bir boyutu olarak dilin pekiştirilmesi ve kamu politikalarına etkin entegrasyonu için bir dizi önlem gerekmektedir. Bu bağlamda, Hassan Bey'e göre:

“Berberi kültürü birikime ulaşma yolundadır. Şu anda Kazablanka Kitap Fuarı gibi uluslararası sergilerde sözlü olarak bu dilde yayınlanmış ve sergilenmiş eserler bulunmaktadır. Bu nedenle, Berberi dilinin uzun süre yaşadığı sözlü atmosferden daha fazla çaba sarf ederek edebi alana çıkması gerekir. Ne yazık ki Berberi eserleri insanlar şu anda pek okumuyorlar. Burada Berberi kültürünün korunması, yaşatılması ve bireyler tarafından daha fazla kabul edilmesi için medyanın daha çok çalışması gerekli olabilir, zira bizler okuma alandan çok görsel-işitsel çağda yaşamaktayız.

Berberi dili uzun süredir kendini korumuştur. Berberiler uyum sağlayıp diğer unsurlarla bütünleşirken sömürgecilerin ve diğer dalgaların önünde dik durmuş, kendinden bir şey kaybetmemiştir. Bununla birlikte, sürekliliğini ve devamlılığını sağlayabilmemiz için birey ve toplum olarak çabalar yoğunlaştırılmalıdır.” (M./erkek/46)

“Kültür, bir medeniyetin devamlılığını sağlayabilecek en önemli unsurlardan biridir. Berberi kültürü, onca zamana ve değişimlere rağmen özellikleri günü-

müze kadar kaybetmemiş Berberi uygarlığının kültürel unsurlarının varlığını hep korumuştur. Berberilik, devamlılığının önünü açan ve sürekliliğini garanti eden kültürel unsurlar ve tarihsel geçmişi ile varlığını sağlayacaktır. Katılımcının da belirttiği gibi Berberi dili ve kültürü her zaman birtakım mekanizma ve yöntemlerle kendini korumaya çalışmıştır. Birçok kültürle içi içe olması ve tepesinden dikili duran sömürge tehlikesine rağmen kendinden bir şey kaybetmemiş olması bunun en büyük kanıtıdır. Bütün bu faktörler, Berberilerin kültürel temelini etkilememiş ve bu güne kadar direnmeye devam etmiştir. Fas tarihinin bütün dilimlerinde saygın bir varlığa sahip olmuştur. Yaşadığı onca şeye rağmen bugüne kadar kararlı olması sahip olduğu gücünün kanıtından başka bir şey değildir.” (M./Erkek, 46)

4.6. Berberi Hareketi

4.6.1. Berberi Hareketinin Tanımı

Berberi hareketi, modern bilince bağlı olarak bireysel veya toplu, doğrudan veya dolaylı olarak Berberiliği savunmaya katkı sağlayan faaliyetlerin bütünüdür. Ya da Berberliğin bileşenlerinden olan medeniyet, kimlik dilini geliştirmek için çalışan, toplumun tüm bileşenlerini sırayla bu gelişim sürecine dâhil etme mücadelesinin ifadesidir. Berberi hareketi, bu işlevi, bir tür süreklilik ile karakterize edilen sembolik veya maddi nitelikteki bir dizi durum veya eylem aracılığıyla gerçekleştirir. Tarihsel ve toplumsal bir hareket olarak entelektüel ve mücadeleci birikimleriyle karakterizedir. Çeşitli çerçevelerden, kurumsal ve dernek organizasyonlarından, toplumsal bileşenlerden, bir öğrenci bileşeninden, hareketinden ve diğerlerinden oluşur (El-Misawi, 2010).

Berberi hareketinin zemine inişin başlangıcı hakkında keskin tartışmalar söz konusudur. Bazıları bu başlangıcın ünlü Agadir Sözleşmesi'nin (1991) ilanından önce kaydedildiğini söylerken, diğerleri bunu 1967'de ilk Berberi derneğinin kurulmasından önce olduğunu ifade etmişlerdir (Masin, 2007). Ancak, bu sözleşmeden sonra Berberi hareketinin güçlü bir canlanma yaşadığı göz önüne alındığında, tercihe sayan görüşün ilki olduğu görülmektedir (Blilt, 2011: 251). Bu canlanma, bu aşama-

dan önce dile getirilir getirilmez, en büyük talep olan Berberi anayasası gibi tüm devletin varlığına zarar veren çeşitli taleplerle sonuçlandı (Albazaz, 2019: 176).

Berberi hareketi ideolojik olarak bir kimlik hareketi olarak kimlik seferberliği yöntemlerini kullanır. Bunu yöntemler ile Fas'ın kimliği ve farklı kişiliği ile ilgili temel bir devrim yaratmayı amaçlar. Bu dönüşüm (inkılap), Berberilerin aşına olduğu şey yerine, benliğe dengesiz dengeyi geri getirmede içsel yönelime öncelik verilmesine bağlıdır (Masin, 2007). Yani, benlik ve ortam arasında bir denge arayışına odaklanan dış yönelime öncelik verilir. Bu dönüşüm isteğe bağlı değil, zorunluydu. Bu, 1912'de Koruma Sözleşmesi ile Fas'ta modern devletin kurulmasından bu yana Berberi kimliğini rahatsız eden kargaşaya verilen cevaplardan biridir. Bunlar, bağımsızlık durumunu parçalanma kimliğini tehdit edecek noktaya kadar hızlandıran rahatsızlıklardır (Masin, 2007).

Bunlar, Berberi entelektüel hareketinin resmi veya gayri resmi ortaya çıkışından önce ortaya çıkmasının ardındaki felsefi temellerdir. Bu art arda gelen dönüşümler, ideolojik ve entelektüel bileşenleri ve evrensel felsefi ilkeleri içeren bir Berberi söyleminin ortaya çıkmasına da meydan vermiştir.

4.6.2. Berberi Kültürel Hareketi

Berberi kültürel hareketi, “Kültürel” özünü korumaya yönelik bir oluşumdur. Ulusal Fas Öğrenciler Birliği dâhilinde çalışan bir öğrenci bileşenidir (Mesbah, 2011:7). Berberi söyleminin aşladığı fikir ve ilkeleri kullanarak, üniversite arenasında Berberi meselesinin totaliter kültürel biçimiyle mücadele eder (Blilt, 2011: 253). Farklı ve bütün biçimleriyle güçlü bir mücadele örgütlenmesi yoluyla üniversitede hüküm süren kültürel-politik sahneyi devirmektir amacı (Ortamlarda keskin tartışmalar açmak, kültür günleri düzenlemek gibi). Bu örgüt, tüm üniversite alanlarını entelektüel, örgütsel, ilkeli ve kavramsal bir bütünlükle birleştiren ulusal bir koordinasyonla meydana getirmiştir (Masin, 2007).

4.6.2.1. Üniversitede Berberi Kültürel Hareketi ve Doğuşu

Berberi Kültür Hareketi (MCA), doksanların başında çeşitli Fas üniversitelerinde kuruldu (Masin, 2007). Hiçbir parti ile irtibatı yoktur, Berberi derneklerinden

de bağımsız bir harekettir. Ulusal Faslı Öğrenciler Birliği bünyesinde çalışmakta olup doksanların ortalarında ulusal toplantılar gerçekleştirme imkânı bulmuştur (Mesbah, 2011: 7). Bu toplantılar sonucunda Ulusal Koordinasyon Komitesi kurulmuş, fakat daha sonra adı değişmiş ve Berberi Kültür Hareketi'nin yürütme organı olarak Berberi Kültür Hareketi Ulusal Koordinasyonu olarak adlandırılmıştır. Yürütmenin yapısını yenilemek için her yıl ulusal toplantı veya konferanslar düzenlenmektedir. MCA, gerek Berberi derneklerindeki çalışmalarıyla gerekse de “Tawada” denilen yürüyüşün organize edilmesine katkı sağlamasıyla doksanların ortasından beri Berberi hareketi sürecine esas olarak katkıda bulunmuştur (Masin, 2007).

Üniversitelerde öğrenci merkezli olarak başlayan Berberi kültürel hareketi, o zamandan bu yana söylem inşa etmenin ilk adımı olarak benlik sorusuna yoğunlaşmaya yönelik bir yol inşa etme peşindedir. Temel olarak Berberi meselesini yatay ve dikey temele oturtmanın ve bunun mücadelesi vermenin bir bölümünü kültürel varlıkla ilişkili olduğunu konusunu tartışmaktadır (El-mnasra, 1999: 86). Hareket, Berberi meselesine “pragmatik” bir yöntemle yaklaşmakta, Berberi mücadelesinin krize dönüşmesinden çıkışın yollarını aramaktadır (Blilt, 2020: 251). Daha önce birçok bölgesel örgüt ve kuruluş ortaya çıkmış, sonra yok olup gitmiştir. Kuzey Fas'taki Berberi dernekleri konfederasyonu 1998 yazında ortaya çıktı (Masin, 2007). Okumalara inandırıcılık kazandıran ulusal koordinasyonun başarısız oluşundan önce bu örgütün planları hazırды. Ta o zaman bu oluşum, Ulusal Koordinasyon Konseyi'ni gömme girişimi olarak kabul edildi. Kuzey Konfederasyonu, kuruluşundan bugüne kadar tek bir sempozyum düzenlemiştir. Ancak, Berberi dilinin okutulması konusunda büyük önem taşımaktadır. Fakat konfederasyon, 1998'deki kuruluşundan bu yana yedi yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen hala ilk konferansını gerçekleştirememiştir (Masin, 2007).

Tamont İfos konfederasyonu, güney Fas'taki Berberi dernekleri ve şubeleri arasında bir koordinasyon sağlamak amacıyla güneyde de kuruldu. Bu konfederasyon bazı seminerler ve kültürel etkinlikler düzenledi. Güneyde birleştirici eylem çerçevesinin başlangıcına katkıda bulundu. Bununla birlikte, son zamanlarda, güvenilirliğini etkileyen birçok çatlak ve geri çekilmeler yaşadı. Yine Fas'ın merkezinde, Berberi dernekleri arasındaki koordinasyon sağlanması amacıyla geleneksel bir çerçeveye

olarak Amiava Koordinasyonu kuruldu. Bu Koordinasyon örgütü, Atlas ve Güneydoğu bölgesindeki ortak çabaların birleştirilmesine nispeten katkıda bulundu (El-Misawi, 2010).

Kırsal bölgede ise Konfederasyona paralel olarak özellikle Berberi geleneklerinin örgütlenmesi ve yaşatılması ve Kuzeydeki dernekler arasında koordinasyonun çerçevesini oluşturmak üzere “Kadi Kaddour Heyeti” kurulmuştur. Bu bağlamda bazı seminerler düzenlendi. Fakat inisiyatif almak isteyen dernek faaliyetleri arasındaki farklılıklar ve yanlış anlamalar, komitenin zayıflamasına ve dağılmasına zemin hazırladı (El-Misawi, 2010).

1997'den beri Ulusal düzeyde bir koordinasyon birimi mevcut değildir (Antara, 2004). Aralık 2003'te Rabat'ta düzenlenen Euro-Tamazgha sempozyumuna katılan derneklerde, ulusal düzeyde bir koordinasyon birimi olması gerektiği fikri doğdu (Antara, 2004). Seminerde ulusal koordinasyon dosyasının takibi için bir komite oluşturuldu. Bu birimin görevi, Avrupa-Berberi sempozyumunda bulunmayan Berberi dernekleri ile iletişim sağlamaktır. Bunun yanı sıra Ulusal toplantılarda tartışılmak üzere taslak entelektüel ve örgütsel belgeler hazırlayacaktı. Bunun için bir yıl sonra tarih ayarandı ve ulusal toplantı Ocak 2005'te Temara'da yapıldı (Masin, 2007). Ancak, izleme komitesi, derneklerle iletişim kurma ve örgütsel ve entelektüel vizyonları birleştirme temel görevlerini yerine getiremedi. Toplantının sonunda herhangi bir örgüt veya entelektüel belge onaylanmadan ulusal koordinasyon “Amiawai Imazighen”in kurulduğu ilan edildi (Masin, 2007). Örgütsel ve entelektüel zemin hazırlamak ve derneklerle irtibat kurmak, kavramları ve algıları tetkik etmek için bölgesel seminerler düzenlemekle görevli bir ulusal sekreterlik oluşturuldu. Ardından sekreterliğe, “Amiaway Imazighen” ulusal konferansına hazırlamak üzere bir yıllık süre verildi (Antara, 2004).

Uluslararası düzeyde olmak üzere 1994 yazında Viyana İnsan Hakları Konferansı'ndan sonra Berberi hareketinin saflarını uluslararası düzeyde bir araya getiren ve birleştiren bir dinamik ortaya çıktı (Masin, 2007). Doarnez'in Amazigh sineması için yapılan oturumda, Imazighen'i Kuzey Afrika ve azınlıklar düzeyinde bir araya getiren uluslararası bir organizasyon veya örgüt kurma fikri ortaya çıktı. Bu toplantıda Uluslararası Berberi Kongresi hazırlık konferansına hazırlanmak üzere bir hazırlık

komitesi oluşturuldu (Masin, 2007). Kuruluş konferansına dönüşen hazırlık konferansı, 1995 yılının Eylül ayının başında Imazighen'in birleştiğini duyurmak için konferans düzenledi (Antara, 2004). İlk konferans 1997 yazında Kanarya Adaları'nda, ikinci konferans 1999 yazında Fransa'nın Lyon kentinde, üçüncü konferans 2002 yazında Probes (Mesbah, 2011: 9), dördüncü konferans ise ilk kez 2005 yazında kırsal kesimdeki Berberi topraklarındaki Nador şehrinde yapıldı (Mesbah, 2011: 9). Imazighen'i bir araya getiren Bu uluslararası organizasyonun önemi her ne kadar büyük olsa da Sembolik seviyenin ötesine geçmemiş, başarıları sınırlı ve mütevazı kalmıştır. Bunun temelinde elbette, finansal kaynakların yokluğunda özetlenebilecek nesnel ve öznel nedenler yatmaktadır (Misawi, 2010).

Öte yandan, anayasa konusuna ilişkin olarak 2004 yılında Amazigh dili ve anayasa ile ilgili iki belge yayınlanmıştır. İlk Berberi aktivistleri tarafından, ikincisi ise kırsaldaki Berberi dernekleri tarafından imzalandı. Bu belgelerde anayasa meselesi yeniden gündeme getirildi ve onu Berberi mücadelesinin öncelikleri arasına kattı (Misawi, 2010). Bu sefer mesele sadece dil ve kültürle ilgili değildi. Aksine, Berberi hareketinin devletin ve toplumun demokratikleşmesi için mücadele sürecine katılımı göz önüne alındığında kapsamlı siyasi taleplerle dil ve kültürün ötesine geçti (Antara, 2004). İki belgede, Berberi kimliğinin ve dilinin ulusal ve resmi bir dil olarak kabul edilmesi, şekil ve içerik bakımından demokratik bir anayasa talebi yer alıyordu. Laik, federal bir devletin gerçekleştirilmesi isteniyor, uluslararası anlaşmaların ve sözleşmelerin ulusal hukuka üstünlüğünün kabul edilmesi talep ediliyor ve Berberi geleneklerinin bir yasama kaynağı olarak değerlendirilmesi çağrısında bulunuluyordu (Antara, 2004).

Bu bağlamda, Berberi Anayasası için Kırsal Sözleşmesi'ni imzalayan Berberi derneklerinin toplantısı 12.09.2005 tarihinde Tafsut Kültür ve Kalkınma Derneği'nin ev sahipliğinde İmzouren'de gerçekleşti (Misawi, 2010).

Berberi meselesinde, ilk oluşumundan bugüne kadar elde ettiği ve başından beri ulaşmaya çalıştığı taleplere kadar büyük bir değişim meydana gelmiştir. Kültürel ve sosyal sermayeyi savunmaya devam etmek için sıkıntı ve yeni organizasyonların yeniden yapılandırılmasıyla dolu bir serüvenden geçmiştir. Berberiler buldukları çevrelerinin ortasında bir azınlık olarak görülmüş, tarihin muhtelif dilimlerinde yok

olmaya ve gerilemeye maruz kalmıştı. Bu, Berberi davasının birçok savunucusu tarafından hoşgörü gösterilemeyecek bir durumdu elbette.

Bugün Berberi mesele veya davası, gelenek ve ilkelerinin tanınmasını talep eden bir dava olma aşamasından Berberi dilinin anayasada yer alması ve tanınması, Berberi yazısının resmi yazı olması talebi aşamasına geçmiştir. Berberi meselesi ilgilenen derneklerde ve birçok kadın kuruluşlarından aktif rol alan katılımcılardan birinin de ifade ettiği gibidir:

“Daha önce Berberi dili bir sorun teşkil ediyordu. Ancak bugün anayasa, Berberi Kraliyet Enstitüsü ve Ulusal Tüzük’ün onu resmen tanımasıyla bu durum değişti. Bu birikim ve aşamalar bizi dil meselesinden meselenin dili aşısına geçirdi.

Mesele şu ki şimdi Berberi dilini nasıl yazacağımızı bilmek istiyoruz. Dolayısıyla bu dilin de diğer resmi diller gibi olması için statüsünün nasıl geliştirileceği ve yükseltileceği sorunu ile karşı karşıyayız. Biz birey olarak bu dille nasıl ilerleyebiliriz? Bu, siyasi arenada kendini güçlü bir şekilde dayatan meşru bir sorudur. Belki de Fas devletinin Berberi kültürünü, dilini ve yazısını yeniden canlandırmak için yanıt aradığı şey de budur. Kısaca Fas toplumunda Berberi yapısını yeniden inşa etmek için daha yapılacak çok şey vardır.” (M./ Erkek/ 46)

4.7. Berberiler ve Ulusal Zorluklar

Berberi meselesinin ilk başlangıcında Fransız sömürge projesiyle ilişkilendirilmesine rağmen, ulusal seçkinler bu projeye karşı mücadele etmiştir. Berberi Dahir, örgütlü milli mücadelenin başlangıcıydı ve aynı zamanda sömürge projesinin sonunun başlangıcıydı (Blit, 2020: 251). Ulusal Berberi seçkinleri bu mücadeleye ulusal ve üniter bir perspektiften katıldı. Fas'ın kontrolünü en az çaba ve en az maliyetle kolaylaştırmak için sömürgeci planlarla yüzleşmenin gerekliliği konusunda derin bir farkındalıkla doluydu (El-Mnasra, 1999: 89). Sous'tan Atlas'a ve kırsal kesimlere kadar Berberi milliyetçileri, Berberi siyasetin iplerini örmek için etnik aidiyetlerini kullanmayı şiddetle reddettiler. Bu reddin gerçek ifadesi, Fas'ın her yerinden kendi yurttaşlarıyla uyum içinde olmalarıydı (Jandari, 2011).

Sömürgeci projeye karşı Berberilik davasını etnik temelde ele aldığımız vakit bütün unsurları tek sepete koymuş olmuyoruz. Çünkü yurtsever Faslı Berberilerin bu etnik temel de ilk karşı çıkan ve isyan eden kişiler olduğunu kesinlikle biliyoruz. Bu Berberi kültürüne ve diline hizmet etmediği gibi müstakil bir unsur olarak dar bir alanda onu ayaklar altına alıyor. İşin aslı Berberilik, tıpkı Araplık, İslam, Afrika mensubiyeti ve Akdeniz-Endülüs mensubiyeti gibi tüm Faslıları ilgilendiren bir milli meseledir (Jandari, 2011).

Fas'ta yüzyıllardır ırklar, kültürler ve diller birbirine karışmıştır. Bu nedenle etnik, dilsel veya kültürel safiyetten bahsetmek- bilimsel olarak - doğru değildir (Boudhan, 2013: 9). Ayrıca bu safiyet tezi, sadece dini/mezhepsel bir biçim olarak değil, bilakis bunun ötesinde etnik, dilsel ve kültürel aşırılığın temel sebebidir (Jandari, 2011).

Geçmişte Fas, bir ılımlılık yöntemi formüle etmek için içtihadı dayalı Fas entelektüel başarısına yatırım yaparak Selefi/Vahhabi aşırılıkçılığına karşı koymayı başarmıştı (Jandari, 2011). Bugünkü meselede ise, geçerli kültürel ve dilsel denklemi tersine çevirmek için uluslararası dengelerden yararlanmakta olan yaklaşan etnik aşırıcılıkla yüzleşmek için hazırlık gerektiriyor (Boudhan, 2013: 10).

Bizler verdiğimiz mücadelede fiziksel veya sembolik şiddete başvurmayı desteklemiyoruz. Orta yolu tutmanın bu konuya en uygun yaklaşım olacağına inanıyoruz (Jandari, 2011). Orta yolu tutmak, çeşitli konulara yaklaşmanın doğru yaklaşımı olup belirli bir konu ile sınırlı bir içerik değildir. Bu nedenle, bugün olası herhangi bir etnik sapmayla yüzleşmek için ortak değerlerimize yatırım yapmak durumundayız. Böylece modern sivil/demokratik devletin garanti ettiği çoğulculuk ve farklılık değerleri galip gelecektir. Bu değerler, farklılığı ve çeşitliliği rasyonelleştirme ve onu siyasi, sosyal ve kültürel bir zenginleşme kaynağına dönüştürme işlevini yerine getirir (Jandari, 2011).

4.8. Fas'ta Araplaştırma Sorunu

Fas'ın Araplaştırılması ve bölgede İslam'ın ortaya çıkışından bu yana Arapçayı evrensel kültürünün dili haline getirilmesi, araştırılması gereken başlıca konular ara-

sındadır. Bu konu, özellikle bölgede bilinen ve kültüründe ve dilinde herhangi bir değişikliğe yol açmayan önemli bir tarihi olayla karşılaştırıldığında şaşkınlık vericidir. Bu olay, Fas'ın birkaç yüzyıl boyunca Roma egemenliğine tabi olması olayıdır (El-athmani, 2015). Araştırmacılar, İslam'ın bölgeye girmesiyle Latin kültürünün ve dilinin hızla aşındığını belirtmişlerdir. Hicri ikinci yüzyıldan itibaren ise kendisinden hiçbir eser kalmamıştır (Omer, 1992: 242).

Bölgenin Araplaştırılmasına yönelik uzun süreli kabulün yanı sıra bunun küresel kültürü hedef aldığına dair bir kanaat meydana geldi ve Berberi dillerinin, Fas lehçesinin kademeli gelişimi ile günlük iletişimdeki rollerini koruduğu ifade edildi (El-athmani, 2015). Fas'ın Araplaştırılması konusunda araştırmacılar arasındaki bu ittifaka rağmen, açıklayıcı faktörlerin belirlenmesinde ihtilaf olmuştur. Fas tarihinin derinlemesine incelenmesi ve üzerinde yapılan araştırmalar beni birkaç faktör üzerinde durmamı sağlamıştır:

- a) Tarihsel araştırmalar, bölgenin birleşik bir dil bilmediği ve dünya kültürüne özgü bir dil geliştirmediği konusunda hemfikirdir. Nitekim Arap-İslam fetihleri döneminde yazı dili Latince idi (Omer, 1992: 242). Aynı zamanda, sayılı elitler dışında kullanılmayan izole bir dildi. Dillerini, küresel kültürün dili haline getirecek şekilde geliştirmeden kullanan genel nüfusun duyarlılığını kazanamadı (El-athmani, 2015). İslam Fas'a girdiğinde durum bundan ibaretti. Bu, Berberilerin İslam'ın dili olarak kabul ettikleri ve öğrenilmesi ve hâkim olunması gerektiğini düşündükleri Arap dilinin yaygınlaştırılması misyonunu kolaylaştırdı (Omer, 1992: 242).
- b) Araplaşmanın temeli, Arap-İslam fetihleri oluşturmaktadır. Yoğun çabalardan sonra fatihler Mağrip'i fethetmeyi ve sakinlerini İslam'a ve kültürel değerlerine ikna etmeyi başardılar. Özellikle bölgeye medeni bir kimlik kazandıran Kairouan şehrinin kurulmasından sonra bölge halkı, gruplar halinde İslam'a girdiler. Burası Müslümanlığı ilan eden pek çok kişi için bir hac merkezi haline geldi (İbnKhalidoun, 2000: 13). Diğer tarafından fetih komutanları, fethettikleri yerlere insanlara dinlerini öğreten vaizleri bıraktılar. Mesela Ukbe b. Nafi Uzak Mağrip bölgelerinden birinde arkadaşını bırakmıştı (Taha, 2004: 104). Ayrıca, Hasan b. Numan ve Musa bin Nasir, Arap dilini ve İslam'ın öğ-

retilerini oğulları arasında yaymak için Müslüman olan kabilelerle birlikte bir grup vaiz göndermişti (Shanaa, 2011: 34). Berberi kabilelerinin oğulları da fetih sürecine katkıda bulunmak için fetih ordusuna entegre edildi. Bu, Hasan b. Numan ve Musa bin Nasir ile liderliği devralacak seviyeye ulaşmasının başlangıcını teşkil etti (İbn Abdelhakam, 1964: 228). Bu bütünleşme, onları hem teorik hem de pratikte islami değerler ve Arap dili hakkındaki bilgilerini derinleştirmenin yanı sıra cihat erdemine dâhil etmeyi amaçlıyordu. Böylece kabilelerine döndüklerinde öğretmen, rehber ve vaiz olarak çalışacaklardı. Başlangıcından bu yana fetihlere bu aktif katılım, Fashlıların İslam'ı doğru bir şekilde anlamak, yorumlamak ve kendi gerçeklerine uygulamak ve ardından yükselen İslam dünyasında olumlu eylemde bulunmak için Arapça öğrenmenin gerekli olduğunu anlamalarını sağladı (Taha, 2004: 104-105).

- c) Şehirler inşa etmek ve var olanları yeniden restore etmek, tüm komşu kabileler için merkez yeri haline geldi (Taha, 2004: 106). Özellikle, daha önce de söylediğimiz gibi bölgenin tamamı üzerinde büyük bir etkisi olan Kairouan şehri böyleydi. Buna entegre olmanın yolu da Arapça öğrenmekti. Tunus, Tahert, Sijilmasa ve Fes şehirleri bunlara dâhil oldu (Gordo, 2011: 68).
- d) Bölgeye özellikle Kayruan bölgesindeki fetihlerle birlikte Arap kabilelerinin göçü, gelenek ve göreneklerdeki ve de yaşam tarzlarındaki büyük benzerlik nedeniyle buna eşlik eden bölgedeki kabilelerin kız alıp vermesi, bütünleşme ve kültürleşme misyonunu kolaylaştı (Taha, 2004: 106). Bu durum, Baladiyeen veya Mevlid neslini bilen yeni bir neslin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Htamla, 2003: 75). Kusaila'nın bölgeye girdikten sonra Kairouan sakinlerine karşı hiçbir şey yapamaması, bu kaynaşma ve birleşmenin etkisini çok çabuk ortaya koydu. Zira Kusaila, Araplar ve Berberiler arasındaki ilişkilerin artık kan bağına dönüştüğünü ve onlara kötü bir şey yapmanın çok zor olduğunu keşfetti (Taha, 2004: 111-113).
- e) **Kartacalılar:** Çoğu araştırmacının da ifade ettiği gibi bölgede yüzyıllardır var olan Pön medeniyetinin bölge sakinleri üzerinde etkiye sahip olmuştur (Émile-Félix, 1927: 104). Roma uygarlığı büyük çabalarına rağmen bu etkiyi ortadan kaldıramamıştır. Pön dili şehirlerde ve bazı köylerde, başta Masinissa olmak üzere Berberi prenslerinin saraylarında varlığını sürdürdü (Émile-

Félix, 1927: 104). Hatta mektuplarında bölgedeki Pön nüfuzunun kapsamını doğrulayan St. Augustine döneminde bile bu etki kendini göstermiştir. Bu, altıncı yüzyılda tarihçi Prokop tarafından da doğrulanmıştır. Pön dilinin bölgeye üzerindeki bu etkisi, Arap dilinin kolaylıkla yayılmasının önünü açmıştır. Bunun üzerinden Berberilerin Arapçaya yönelimini ve bu dil üzerinden yaratıcılığın ortaya koymasını kolaylaştırmıştır (Émile-Félix, 1927: 104).

- f) **Cami ve Medreseler:** Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre fetihler ile birlikte bölgeye cami ve kütüphaneler inşa edilmiş ve kısa sürede cazibe noktası haline gelen Kayravan Camii ile başlayarak bölgenin İslamlaşmasından sonra derinleşmiştir (Shanaa, 2011: 34). Bu durum, Kairouan şehrinde ibadet ve eğitim için yeni camilerin inşa etmeyi zorunlu hale getirdi. Hatta Ömer bin Abdülaziz'in gönderdiği bütün tabiiler, Medine halkına ve hacca gidenlere ilim öğrenmek için kendi camilerini ve okullarını açtılar. Bu yapılaşma hareketi, bölgelerin geri kalanında aynı şekilde sürdü. Örneğin Nafis Camii ve diğerleri gibi Uzak Mağrip üzerine seferi sırasında bir grup cami inşa edildi (Al-Bakri, 2002: 346). Tunus'taki Zeytuna Camii'nin rolü gelişti ve bölgedeki en önemli bilim merkezi haline geldi. Ardından küresel ve ilmi bir meşale haline gelen Karaviyyin Camii geldi. Bu yapılaşma hareketi hiç durmadı ve bölgede beliren tüm ülkelerle aktif olmaya devam etti. Ağlebîler, Tiaret Emirliği, Midrarid hanedanı, İdrisliler, Murabıtlar, Muvahhidler ve Merînîlerle beraber Fas'ın kültürel ve ilmi yaşamında önemli bir rol oynayan düzenli medreselerin inşası daha da gelişti (Al-Bakri, 2002: 346).
- g) Araştırmacılardan bazıları özellikle Fransızlar, Mağrip ülkelerindeki Araplaştırmanın, Arapçanın empoze edilmesinde büyük rolü olan Beni Hilal ve Beni Salim'in göçüyle güçlü bir bağlantısı olduğunu ifade etmektedirler (Camps, 2007: 135.)
- h) Bölgede hüküm süren çok dillilik durumunu aşmak için birleşik bir dil ihtiyacı vardı. Bu çok dillilik, kabilelerin tek bir siyasi sistemin bayrağı altında birleşmesine yardımcı olmuyor, her biri kendi dilinin orijinal olduğuna inanıyor ve diğerinin tahakkümünü reddediyordu. Bu nedenle, söz konusu hedefe ulaşmak için Arap dili bir çözüm unsuru olarak görüldü. Fas halkının da ka-

bul ettiği gibi Arap dili, özellikle kabile boyutunu aşan dildi, Allah, insanlığa son mesajını iletmek için bu dili seçmişti (El-athmani, 2015).

- i) Fetihlerin başlamasıyla bölgeye giren veya daha sonra gelen davetçileri rolü de söz konusu faktörlerden biridir. Bunların arasında aşağı Sous'ta bölgesindeki Ukba'yı bırakıp günümüz Sidi Shiker bölgesinde gelen Şakir de vardır (İbn Abdelhalim, 1954: 228). Kendisinin bu alanda önemli bir rol oynadığı muhakkaktır. Ayrıca Hasan bin Numan ve Musa bin Nasir tarafından Berberi kabilelerine onları öğretmek ve rehberlik etmek için gönderilen davetçiler de öyledir. Ömer bin Abdülaziz'in bölge sakinlerini eğitmek ve irşat etmek için gönderdiği on talebeyi de bunlar arasında sayabiliriz. Kimi kaynaklarda da belirtildiği gibi bunlar, görevlerinde büyük başarı elde etti. Berberiler arasında gerçek dinin öğretilerini yayma başarısı gösterdiler. Öyle ki Karaviyyin camiinin kapasitesi, söz konusu davetçilerin faaliyetlerini kaldıramamış, bu yüzden her biri kendine mescit edinmiştir, bu onların bu konudaki başarısını göstermesi açısından önemlidir (El-malki, 1983: 100).

Fas'ın Araplaştırılması, çeşitli faktörlerin birleşiminin bir sonucudur. Ancak belirleyici ve resmi faktör, Berberilerin Arap-İslam medeniyeti içinden İslam'ı ve yaratıcılığı anlamak için Arapçanın gerekli olduğuna dair inançlarıdır. Öyle ki bu kanaat, sömürge döneminde gösterilen çabaların onu kökünden sökemeceğine dair ezici bir genel duyguya dönüşmüştür. Öyle ki bunun psikolojide "kolektif bilinçdışı" olarak bilinen şeye dâhil olduğu bile ifade edilebilir.

Bu, diğer faktörlerin başarısının yolunu açan ana dayanak noktasıdır. Bu, İslam'ı kabul eden, ancak dili güçlü olmayan bölgelerde olanlarla arasındaki temel farktır. Zira onlar Müslüman olmuş, ama Arapça dışarıda tutmuşlardır. Bu da onu her zaman Arapça konusunda yetenekli bazı bilginler tarafından temsil edilen çeviri ve arabuluculuk denetimine tabi kılmıştır.

Araplaştırmadan maksat, Arap dilini iletişim ve bilgi araştırması için bir araç olarak kullanan dünya kültürünün Araplaştırılmasıdır. Faslılar, bu dil üzerinden hicri ikinci yüzyıldan beri Arap-İslam medeniyetinin inşasına başarılı ve aktif olarak katılmışlardır (Omer, 1992: 242). İşte tüm Faslıların çağrıda bulunduğu Araplaştırma meselesine bazılarının itirazını anlamsız ve açık bir aldatmacaya dayalı kılan da bu-

dur. Bu şey, Araplaştırmanın Fas'ın sosyal ve kültürel gerçekliğinden ayrılan üstün bir siyasi kararın sonucu olduğu iddiasıdır (El-athmani, 2015). Bunun amaçlanan şey, Berberi kimliğini silip yok etmek ve onun temel direği olan Berberi dilini öldürmektir. Bununla birlikte Fransız dilinin baskın konumunda tutulmasına hiçbir itiraz yoktur (El-athmani, 2015). Ancak tarihsel araştırmalar bunu reddeder ve Araplaştırma meselesinin bölgenin tarihi ve kültürel verisiyle tutarlı, tarihsel olarak çözülmüş bir mesele olduğunu kanıtlar ve Arap dilinin, fetihlerden bu yana Fas sakinleri tarafından dünya kültürünün tartışmasız dili olarak kabul edildiğini ortaya koyar. Asıl şaşırtıcı olan ve akla soru işareti getiren şey bu verileri atlamaktır.

Böylece Fas devletinin bağımsızlıktan hemen sonra eğitimin, yönetimi ve genel olarak dünya kültürünü Araplaştırmadan arındırmaya yönelik karar, ideolojik içerikli üstün bir karar değil, kendisini ulusal harekete dayatan nesnel ve tarihsel bir gerçeğe tabi bir karardır. Bu nedenle, bugüne kadar hala var olan Araplaştırma çağrısı, Fas toplumunun tarihi ile uyumlu doğal bir durumdur. Aksi çağrı, halkın tarihi ve mevcut iradesinin fiilen inkârıdır. Araplaştırma konusundaki mevcut çatışma, ulusal şahsiyet ve onun kültürel aidiyetinden gurur duymak isteyenler ile zalimler arasındaki bir mücadeleden başka bir şey değildir. Bunlar, iyiliğin ancak, yönü toplumun siyasi, ekonomik, tarihi ve sosyal özelliklerine uygun olmasa bile, diğerini taklit etmek ve takip etmek olduğuna inanırlar.

Araplaştırma, Fas toplumuna tarihsel olarak dayatılan bir konu olarak kabul edilebilir. Araplaştırmayı iki kutuplu bir mesele olarak da değerlendirebiliriz, bu bağlamda söz konusu hareket, Fas halkı tarafından kabul görmüştür. Zira Arap dili, İslam dininin anlaşılması ve İslam kültürüne yakınlaşma için bir araç görülmekte idi. Aynı zamanda bir varoluş ve kendini ispatlama meselesiydi. Arapçayı öğrenmek ve bu konuda iyi olmak, gerek eğitimsel gerekse politik olmak üzere kişiye çeşitli seviyelerde idari roller sağlamakta idi. Bu inanç, Arap dilinin yaygınlaşmasının ve öğrenilmesinin bireyler tarafından bilinçsizce kabul edilmesini sağlamıştır. Sömürge döneminde ise Arapça öğrenmek, devletin Fransızlara ve ülkenin Fransız sömürgeciliğine direnmek için gördüğü bir gereklilik niteliği taşıyordu. Nitekim devlet, Fransız sömürgeciliğine karşı koymak için Arap dilini idari, eğitim ve sosyal hayatın çeşitli alanlarına yaygınlaştırma politikası üzerinde çalışmış ve sömürgeciliğe karşı bir tür

savunma mekanizması olarak kullanmıştır. Arap dilinin kalkan olarak kullanılması, başlangıçta devlet tarafından sömürge döneminde ülkeye dengenin yeniden sağlanması için bir araç olarak kabul edildi. Diğer taraftan bu halk tarafından da kabul görmüş ve toplu bir katılım bulan bir ortak nokta olmuştur. Buna bazı tarihsel aşamaların ve durumların eseri İslami fetihleri ve evlilik ilişkileri de bunda önemli bir rol oynamıştır.

Araştırmamızda bugün Fas toplumundaki Araplaştırma konusuna genel bir bakış sağlayan görüşmeler yaparak Araplaştırma konusunu el almış olduk. Araştırmaya katılanların çoğunluğu, Araplaştırmaya dil ve kültür olarak karşı olumsuz bir tutumun olmadığı konusunda hemfikirdir. Ama mesele ülkenin özgün kültürünü silip yok etmeye çalışan bir ideolojiye dönüşürse iş değişir. Katılımcılardan biri olan Muhammed'in de vurguladığı gibi;

“Araplaştırmaya karşı bir duruşumuz yok. Ama bu, uluslararası düzeyde, yani ideolojik düzeyde bir sorun yaratıyor. Araplaştırmanın yüzde yüz iyi olduğu söylenemez. Nitekim ideoloji ve siyaset olarak Faslıların ve Faslıların özgün kültürünü ve dilini yok etmek mevzu olduğunda Araplaştırma ile ilgili bir sorumuz olabilir. Ayrıca Berberilerin Arap dilinin korunmasına ve sürdürülmesine büyük katkı sağladığını söyleyebilirim.” (M./E rkek/46)

Çoğu Faslı, bir kültürü diğerine tercih etme fikrine katılmıyor. Nitekim kültürel ve sosyal yabancılaşmanın ve kimliğin dağılmasına karşılar. Katılımcılardan biri olan Hacer önemli bir konuya değinerek şunları ifade etmiştir:

"Herkesin kendine ait bir dili olduğuna inanıyorum, ancak hiçbir dil kendini başka bir dile dayatmamalı. Aksine, hepsi bir arada yaşamalı. Ayrıca isimlerin değiştirilmesi de bana göre suçtur. Zira Berberi isimleri, kültürel sermaye olarak Araplaştırılarak veya Fransızcaya çevrilerek çarpıtılmış isimlere dönüştürülmektedir. Herhangi bir yerdeki bölge veya şehir isimleri, bölgenin kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğu için bu konu oldukça önemlidir. Bunlar belirli bir tarihe ve süreçle irtibatlı olup bu tarihi aşamalara tanıklık eder, bölgenin ve insanın hafızasını ve kimliğini taşır. Öte yandan Araplaştırmanın oynadığı rol Fas'taki aktivistlerin de beğenisini kazanmadı. Özellikle bölge, mahalle veya

şehir adlarının Araplaştırılması konusunda Berberi meselesini savunan bazı bireyler bunu hiç hoş karşılamadı. Çünkü Araplaştırılmış isimler hiçbir anlam ifade etmemekte ya da gerçeklikten çok uzaktır.” (H./ Kadın/ 27)

“Arap dili, İslam fetihleriyle bize gelen diğer diller gibi bir dildir. Kuran Arapça yazılmıştır ve Kuran'ı okumak ve anlamak için Arapça gereklidir. Ancak bir ideoloji olarak Araplaştırma çok tehlikelidir. Örneğin Baas Partisi, özellikle 20. yüzyılın sonlarında Fas'ta ortaya çıkan tehlikeli bir partidir. Bu parti, Berberi unsurunu tamamen hariç tutmakta, es geçmekte ve nazarı itibara almamaktadır. Arap milliyetçiliği ideolojisini taşıyan birçok parti ve hareket de yine böyledir. Yine Arap Baharı gibi açıkça Berberi bileşeninin dışlandığı söylemler de söz konusudur. Bu hareket de adı üstünde Arap Baharı olduğu için Berberi olan her şeye karşı ve düşmandır.” (H./ Erkek/ 30)

“Siyasi bir ideoloji olarak Araplaştırma, Berberi kültürü ve kimliği için bir tehdit oluşturuyordu. Berberiler, kendilerini geçmişin günahlarından kurtaracak yol olduğu için Arap dilini benimsemişlerdi. Onları İslam'a ve Kuran'a yaklaştıracak olan sebep budur, ancak bazıları gafletleri yüzünden dillerini ve kültürlerini unuttular. Her durumda, etkileyen bir taraf ve etkilenen bir taraf vardır. Berberilerin Doğu'dan gelen her şeyi kristalize etme ve kabul etmedeki rolünü inkâr etmek mümkün değildir; bu, Berberi kültürel yapısı ve kimliği için kolay sonuçları olmayan bir şeydi. Arapların ve Arapçanın Berberiler üzerindeki üstünlüğünü belirli tarihsel dönemlerde inkâr etmek mümkün değildir. Ama Berberi olarak bizler, Berberi olan her şeyin ulusal veya uluslararası denetime tabi yasalar ve faaliyetlerle kimlik ve kültürel olarak yabancılaştırmaya ve marjinalleştirilmeye maruz bırakılmasını kabul etmiyoruz.” (A./ Erkek/ 40)

Araştırma sonucunda, Berberilerin genel olarak reddettikleri şeyin haddi zatında bir dil olarak Arapçayı değil, bilakis kendi kültürleri ve dilleri üzerinde uygulanabilecek bir yabancılaşma ideolojisi olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu, Berberi ulusal hareketinin başlangıç noktasıdır. Bu hareketle ilga edilen ve belirli bir süre dışlanan asıl şeyin geri getirilmesi talebinde bulunmaktadır.

SONUÇ

Aldığımız sonuçları elde etmek için, başladığımız temel araştırma problemini ve alt soruları hatırlatmaya çalışacağız. Bundan sonra en önemli sonuçları sunacağız.

Amazighler veya Berberiler, kültürel ve sosyal unsurlarını ne ölçüde koruyabiliyorlar, bu kabilden kültürel çoğulculuk ilkesine dayalı bütünleşmiş bir Fas toplumu kurmak için önerilen politikalar nelerdir?

Bu genel problematiğin alt bölümü olarak şu alt araştırma sorularını soracağız:

- Fas toplumundaki Berberiler, kültürel olarak Arap, Endülüs ve Afrika gibi diğer kültürlerle bütünleşebilirler mi?
- Amazighler, Fas toplumu içerisinde kendilerine ait kültürlerini ve kendilerine özgü unsurlarını koruyabildiler mi?
- Fas toplumunu oluşturan Amazighler ve diğer etnik kökenler arasındaki sosyal ilişkilerin doğası nedir?
- Fas toplumu içinde dengeyi sağlamak için Berberi meselesini yönetme çerçevesinde Fas politikasının dayandığı yasal yapı nedir?

Topumlarda aslanan değişimdir, istikrar değildir. Aynı şey Fas toplumu için de geçerlidir. Zira başlangıçta tamamen Berberilerden oluşan Fas toplumu, daha sonra kimisi içsel, kimisi dışsal bir dizi kültürel, sosyal ve politik faktör nedeniyle çeşitli düzeylerde birçok toplumsal değişim geçirmiştir. Bugüne kadar Fas toplumu, birlik yerine çeşitlilik ile karakterize edilen mevcut biçimini almıştır.

Fas'taki Berberi halkının yaşamını ve bu toplumun bugün dayandığı temeli, daha iyi anlamamızı sağlayacak bir dizi unsura dayanan bu araştırma aracılığıyla incelemeye çalıştık. Ayrıca konunun özel doğası gereği konuyu antroposyolojik bir yaklaşımla ele aldık. Berberilerin dövme, giyim ve süsleme biçimlerini, dilini ve geleneklerinin kültürel bileşenlerini inceledik. Siyasi ve kimlik düzeyinde meydana gelen değişimi tespit etmeye veya izlemeye başlamadan önce, Fas toplumunda, daha doğrusu Berberi toplumunda meydana gelen sosyal ve kültürel değişimin doğasına dair bir ön değerlendirmede bulunduk. Bu konuda bütünleşik bir tablo sunmanın yanı

sıra, Berberi toplumunun mevcut haline dair bir tasavvur ve daha önce ne olduğuna dair bir bakış açısı oluşturduk. Buradan hareketle çalışmada, ulaştığımız toplumsal, kültürel ve genelde Fas, özelde ise Berberi toplumunun siyasi değişiminin doğasını belirlememizi kolaylaştıracak en önemli sonuçları sunacağız.

Dil, genel olarak Berberilerin önemli bir yanını oluşturmuş ve Berberi ulusal hareketi için temel bir odak noktası meydana getirmiştir. Tifinag alfabesi, tarihin en eski alfabelerinden biri olup yazısının zorluğu nedeniyle uzun süre sözlü dilin içinde hapsolmüştü. Ancak zamanla Berberi dilini yeniden ön plana çıkarmak için sözlüden yazı ve okuma alanına çıkabilmesi için harflerini canlandırıp yazmak gerektiği anlaşılmıştır. Fas'taki ilgili makamlar, Berberilerin nicelik ve nitelik olarak varlığını tespit etmek için bunun üzerinde çalışmıştır. Tüm bunlara rağmen Tifinagh harfleri, yazımı nedeniyle birçokları için zor olmaya devam ediyor. Zira Fransızca veya İngilizce gibi iyi bilinen Latin harflerinden tamamen farklıdır.

Fas toplumunun pek çok bireyinde yerleşmiş bulunan basmakalıp davranış ve imajlar, onlara kimisi olumlu, kimisi olumsuz, kimisi de şekil ve içerik olarak Berberi diline karşı ret nitelikli algılar aşılammıştır. Bu keyfi olmayıp daha çok tarihi, siyasi ve sosyal nedenlerle yerleşmiş bir algıdır, çünkü bazı kişilerin farkındalığı bir dizi algı ve söylenti ile damgalanmıştır.

Berberi Dövmeye gelince Berberi insanının medeniyet ve kültürel özelliklerini ifade eden, uyguladığı kutsallar ve gelenekler aracılığıyla Tamazgha ülkesindeki kadim varlığına işaret eden antropolojik bir olgudur. Dövme yaptırmak, Berberi erkeğinin eski zamanlardan beri bildiği ve hala günlük olarak uyguladığı antropolojik bir ayin ilgili niteliği taşır. Ayrıca dövme, Berberilerin kimliğini, varlığını, insanlığını, etnik kökenini ve çizgisini ifade eden sembolik bir semiyotik alamettir. Dövme, Berberi insanını diğerlerinden açıkça ayırır ve onlardan ne kadar farklı olduğunu ortaya koyar. Dövme aynı zamanda çocukluktan yetişkinliğe geçişi ve bir topluluğa veya kabileye ait olmayı ifade eder.

Dövme, Berberi insanı için semiyotik bir kimlik alameti ve varlığın ve asli Berberi insanının sembolü haline gelmiştir. Bu anlamda dövmeler, Berberi erkeğinin zaman ve mekândaki varlığının medeni ve kültürel bir göstergesidir. Bu nedenle bir-

çok Berberi toplulukları, Berberilerin alametifarikası ve varlık sembolü olduğu gerekçesiyle birçok sanatsal, edebi ve kültürel etkinlikte dövme kullanmakta ısrar etmiş, bundan hiç vazgeçmemişlerdir. İnsanın kültürel ve fiziki yapısını ve onun asırlar boyunca Büyük Tamazgha bölgesinde var olduğuna dair semiyotik bir işarettir.

Dolayısıyla ve kısaca dövme; doğadan kültüre, sözden yazıya veya merkezden sıra dışı ve farklı olana geçiş felsefesini ifade eder. Bu nedenle dövmeler, Berberi insanının kimliğinin, varlığının, medeniyetinin, insanlığının ve Büyük Tamazgha veya Kuzey Afrika ülkesi üzerindeki kesin mevcudiyetinin bir ifadesidir. Genellikle dövmeler, vücudunu belli başlı bölgelerini süslemek, güzelleştirmek ve kutlamak için bunu kullanan kadınlarla ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle Berberi kültüründe dövmeler Estetik, sihirselsel, tedavi olarak, cinsel, antropolojik, kimliksel, sosyal, psikolojik ve varoluşsal olmak üzere çeşitli işlevler kazanmıştır. İslam'ın gelişi ve ülkede yayılmasıyla Berberiler bu dine girdiler ancak Peygamberimizin hadislerinde dövmenin yasaklanmasına rağmen ilk başta bu uygulamadan vazgeçemediler. Aksine, özellikle kabile, Bedevi ve kırsal topluluklarda daha fazla yayıldı. Takriben yirminci yüzyılın ortalarına kadar bu miras nesilden nesile aktarıldı. Yirminci yüzyıla gelindiğinde dövmenin farklı anlamları ortaya çıkacaktı.

Geçen yüzyılın altmışlı yılları ve modern devletle birlikte dövmeler tamamen farklı amaçlar için yaptırılmaya başlandı. Dövmeler, temel özelliklerini kaybetmeye başladı ve artık asıl çağrışımlarını taşımaz oldu. Kadınlar için dövme yaptırmak ayıp sayıldı ve sadece erkeklerle ve popüler anlamda dinsizlerle veya işsizlerle ilişkilendirildi. Dövmenin şekilleri ve yerleri değişti, artık yüze dövme yapılmıyordu, esas olarak boyun, kol, omuz ve bacaklara yapılmıyordu. Dövmenin artık toplumsal bir bağ niteliği kalmadı ve her çizimin veya sembolün yalnızca sahibine ait bir anlamı oldu. Kartal, akrep, ejderha ve yılan gibi çizimler ve güç sembollerini yaygınlaştı, birinin veya sevgilinin adının ilk harfin yazdırmak popüler hale geldi.

Berberiler ve bu geleneği miras alan sonraki nesiller, özellikle kırsal topluluklar dövmede yeşili ve daha az ölçüde siyahı kullandılar. İnançlara göre siyah, büyü ve kötü ruhları uzaklaştırmak için kullanılmıştır. Yeni nesil ise dövmede tüm renkleri kullanır hale geldi. Dövmenin yeni yöntemlerle tekrar yaygınlaşması, bu konuda

uzmanlaşmış yerlerin veya salonların çoğalmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle yaz aylarında birçok kişinin ilgisini çeken bu süslemeler, gösteriş yapmak ve onları görünür kılmak için bir fırsat sunuyor. Dövmeye yönelik bu ilginin sebepleri ise çoktur ve bir gençten diğerine farklılık gösterir. Günümüz gençleri alışılmışın dışında dış görünüş bakımından farklılık peşindedir. Geleneğin de bunda büyük rolü vardır. Gençler, yaşam tarzlarında bile ünlü sanatçıları, oyuncularını ve sporcularını taklit etmeye başlamıştır.

İslam'ın gelişi ve Berberilerin bu dine girmesi dövme konusunda bir dönüm noktası ve önemli bir değişiklik oluşturdu. Berberiler, dövmeyi haram ve dinen caiz olmayan bir konu olarak gördükleri için dövme yapmaktan kaçınmışlardır. Hatta maddi imkânı olan kadınlar, kozmetik lazer operasyonları ile bu dövmeleri vücutlarından sildirirken ölene kadar o dövmeleri bu güne kadar koruyanlar da vardır. İslam, tarih kadar eski derin çağrışımları ve anlamları olan bu eski Berberi geleneğinin gidişatını değiştirmede önemli bir referanstı. Zira Fas'ın çoğu bölgesinde dövmeler önemli ölçüde azalmıştı. Ancak, Berberiler arasında bir gelenek olarak değerini kaybeden dövmeler, tüm insanlarda olmayan bir özellik olarak düşünüldüğünde, onlar için ayırt edici bir işaret olarak kalmaya devam etti. Zira Berberi dövmeleri emsalsiz semboller ve şekillerdir, tarihte derinliği olan bir şey olup günümüz gençliğinde yaygın olan çizimler ve dövmeler gibi anlamsız değildir.

Araştırmalarımız ve görüşmelerimiz üzerinden ifade edebiliriz ki dövme, Berberi kültürünün mükemmel bir olgusudur ve antik çağlardan beri Berberi insanıyla ilişkilendirilmiştir. Bu fenomen bugüne kadar basit ve çok nadir bir biçimde devam ediyor. Özellikle İslam'ın dövmeleri reddeden konumuna rağmen çağdaş Batı medeniyetinin etkilerinin nüfuz etmediği uzak vadilerde bu gelenek sürüyor.

Berberilerin Kıyafeti ve Ziyet Eşyaları konusunda, Fas'taki Berberi kadın kıyafetleri çok ve çeşitlidir. Bu çeşitlilik üzerinde, her bölgenin ve havanın durumuna göre iklimle ilgili olanlar da dâhil olmak üzere çeşitli faktörler belirleyici olmuştur. Örneğin, Güney Fas'taki Berberi kadınları “izar” adı verilen beyaz bir elbise giyerler. Sıcaktan ve güneş ışınlarından korunmak için kafaya takılan bu elbise kadınları güneş ışınlarından korur ve sıcağa karşı serin tutar. Yine Fas'ın kuzeyindeki veya kırsal

kesimdeki Berberler, dağlara yakın oldukları ve genellikle yüksekliklerle uğraştıkları için kısa, temiz giysiler giyerler. Elbisenin alt kısmı bölgenin genel özelliklerine uya- cak ve dağlar arasında hareketi kolaylaştıracak şekilde kısadır. Ayrıca bu alandaki araştırmamızla Berberi kıyafetlerinin, sosyal ilişkileri düzenlemede rol oynadığını, Berberi toplumunun yapı ve örgütlenmesinde önemli bir değeri olduğunu gördük. Mesela sadece evli kadınlar özgü bazı kıyafetler olduğu gibi Henüz evlenmemiş kız- lar için olan kıyafetler de vardır. Kısaca kıyafet, Berberi topluluğunun gelenek ve göreneklerine uyan belirli bir sistem ön görmektedir. Bu, edep ve haysiyet ilkelerine büyük ve temel bir değer kazandırmaktadır. Berberi erkek kıyafetleri, Fas'ın farklı bölgeleri arasında hemen hemen aynıdır.

Berberilerin kıyafetleri, kültürlerinin ortaya çıktığı ve eski çağlardan beri gele- nek ve göreneklerinin temsil edildiği temel bir unsur oluşturmuştur. Bugün Fas top- lumunda geleneksel Berberi elbisesi kırsal kesimde ve köylerde hala yaygındır. Şe- hirlerde ise teknolojik gelişim, Fas kültürel unsurlarını etkileyen kültürel ve sosyal değişimler ve Fas toplumunun çeşitli bileşenleri arasındaki bütünleşme nedeniyle çok mütevazı bir şekilde devam etmektedir.

Berberi kadınlarının kullandıkları ziynet eşyalarının birden çok anlam ve çağrı- şımları vardır. Örneğin güzellik, doğurganlık ve zenginliğin yanı sıra sosyal statü ve kimlik özgünlüğü gibi çağrışımlar bunlardan bazılarıdır. Gelinin kocasının evine getirdiği gümüş miktarı, bir övünç kaynağı olup özellikle kocasının ailesi tarafından ona çok değer veren ve onu kabul edilebilir bir konuma getirir. Ayrıca düğünler ve grup etkinlikleri, kadınların takılar takıp güzel giyinerek sosyal statülerini gösterme ve sergileme alanıdır. Diğer taraftan Berberi kadın takıları, kabile bağını ve sosyal seviyeyi simgeler. Bu takılar kırsal bölgelerde genellikle gümüşten olurken şehirler- de altındandır. Arapların ziynet eşyalarından farklı olarak, fitil şeklinde yazı ve süs- lemelerin giyildiği üçgen, daire, eğik kareler ve elmas gibi büyük boyutlar ve belir- gin geometrik şekilleri vardır. Ayrıca bazı binaları ve türbeler bu takılarla süslen- mekte, kaç yaşında olursa olsun güzel görünmesini sağlamaktadır. Çünkü bu takıyı takmak, kişinin başkalarının dikkatini çekmesini ve sosyal statüsünü yükseltmesini sağlar. Bu nedenle günümüzde takılar düğünlerin ve etkinliklerin vazgeçilmez sem-

bolü, Ya da insanların gözünde kişiyi daha parlak ve güzel kılan, sanatsal ve estetik değerini artıran büyük bir saygınlık ürünü haline gelmiştir.

Çağlar boyunca ve Kuzey Afrika başta olmak üzere buldukları çeşitli bölgelerde ziynet eşyalarının içinde altın üzeri gümüş eklemişler, bu noktada onlara bir özellik ve üstünlük kazanmışlardır. Bu üstünlük dinle ya da altının yoğunluğu ile alakalı değildir. Konuyla ilgilenen herkes, altının Berberiler için hem maddi hem de ticari değeri taşıdığını bilir. Ama gümüş, mali ve ticari değerinin yanında kültürel ve sembolik olarak da değerler taşır.

Berberi ziynet eşyaları sadece folklor veya süs eşyası olarak kabul edilemez. Bilakis bunlar hafızada oluşan, şekilleri ve sembolleri ateşleyen masallar, efsaneler ve inançlardır. Yuvarlak şekiller kutsallık anlamı taşır. Çünkü kadın güneş ve ay gibi kutsal şekillerle ilişkilendirilir. Ayrıca üretimi, bolluğu, refahı, rahatlığı ve doğurganlığı gösteren bir sembol olan palmye yapraklarının süslerini de böyledir. Hurma ağacı, Araplar arasında bile akan suyu simgeleyen hayat ağacını sembolize etmektedir.

Belki de bu sembollerin tamamı, Berberilerin kültürlerini bir şekilde zenginleştiren birçok kültür ve medeniyetle kaynaştığı, karıştığı ve dâhil olduğu gerçeğine tanıklık etmektedir. Hilal şekline gelince, bunun efsane ve teberrük gibi popüler inançları içeren İslami bir özelliği vardır.

Araştırmamız ve görüşmelerden elde ettiğimiz sonuçlarla ilk araştırma hipotezini doğrulamış bulunmaktayız. Bu hipoteze göre Fas toplumu, kültürel de dâhil olmak üzere çeşitli düzeylerde Berberiler ile onu oluşturan diğer gelenekler arasında bir tür birleşmeyi başarmıştır. Toplum, zamanla ve toplumsal everilmenin bir sonucu olarak bir dizi değişiklik ve gelişmeye meydan okumuştur. Fas toplumu; bir grup kültür, ırk ve medeniyetin bir arada yaşadığı ve bir arada yaşadığı bir toplumdur. Her kültür kendi izini bırakmış ve tüm unsurlar birleşerek mevcut formda bir Fas toplumu oluşturmuş ve aynı zamanda mevcut çoklu ve homojen kültürel unsurlarla Fas toplumunu oluşturmuştur. Böylece Berberi, Arap, Endülüs ve Afrika dokusuyla benzenmiş bir yapı; zaman zaman gerekli değişikliklerle yönetilen bütünleşmiş, bir arada var olan bir vücut meydana gelmiştir.

Araştırmada Berberiler ve Araplar arasındaki sosyal ilişkiler konusunu ele aldık. Fas'ta üç tür kabileden bahsedebiliriz: Asıl Berberi kimliğini koruyan Berberi kabileleri, Berberileşmiş Arap kabileleri ve Araplaşmış Berberi kabileleri. Araplarla teması geçen Berberi kabileleri, ortak değerlere, geleneklere, göreneklere ve normlara sahip olmaları nedeniyle Araplaşmıştır.

Berberi aşiretlerine yakınlıkları ve onlarla bütünleşmeleri nedeniyle Berberileşmiş Arap kabileleri vardır. Bu nedenle, soyların karışması, çok sayıda göçün olması ve halklar, kabileler, aileler arasındaki evlilikler nedeniyle bugün Berberileri Arap, Afrika, Acemi ve Asyalılardan ayırmak zordur.

Asıl Berberi kabilelerinin çoğunun, diğer dilsel bloklarla birleşmeden Berberi dillerini olduğu gibi nispeten koruduğu belirtilmektedir. Ancak komşu Arap kabileleriyle temasları nedeniyle Araplaştırılan Berberi kabileleri de vardır. Bir örf ve adetlerini bir nevi özümsemişlerdir. Komşu Berberi kabileleriyle doğrudan temasları nedeniyle Berberileşmiş başka Arap kabileleri de vardır. Duygusal ve bilinçaltı ahlaki değerlerini temsil etmiş, daha sonra sosyal hayatının çeşitli yönlerinden etkilenmiştir.

Araştırmamızda değindiğimiz gibi bir grup araştırma katılımcısı, Faslıların Arap mı yoksa Berberi mi olduğunu, etnik kökenlerini belirlemenin zor olduğunu ifade etmişlerdir. Arap veya Berberi hakkında konuşmak ve bunları birbirinden ayırmak zordur. Zira bilinci ve Berberi Arap ilişkilerini şekillendiren tarihten önce gelen derin bir tarihsel ilişki vardır. Bir yandan kültürel ve sosyal zenginliği oluşturan tezahürlerinin ve bileşenlerinin çeşitliliği ile Faslı olandan bahsetmek daha doğru hale geldi. Öte yandan Arapları Berberilerle buluşturan kan ve evlilik bağlarını da dikkate almalıyız.

Böylece muhatabın zihninde Berberi ile Arap arasında sözde bir çatışma yaratan dedikodu ve önermeleri, bu iki tarihsel ve medeni bileşen arasında bir çatışma yaratmaktan başka bir şey olmadığı için reddedebiliriz. Bu önermelerde Berberi dilinin, Fas İslam tarihini dokuyan birleştirici bir unsur olup Arapçanın bir antitezi veya Arapçanın karşısında bir nitelik arz etmediği gözden kaçırılıyor. Dolayısıyla Berberice ve Arapça, Prof. Mohammed Jasous'un da ifadesiyle "insanın sağ ile sol ayağı gibidir. İkisinden biri gittiğinde normal bir şekilde yürüyemeyecek, en fazla çağdaş

tarihin iniş çıkışlarının gerektirdiği hız ve tempoda yürüyebilecektir (El-mnasra, 1999: 115).

Bugünkü Fas gerçeğimiz, toplumda bütünleşmenin gerçekleştiğini ve iki taraf arasında evliliğin var olduğunu gösteriyor. Berberi kökenli kadınlarla evli olan çok sayıda Arap kökenli Faslımız vardır. Arap kökenli kadınlarla evli aynı veya daha fazla sayıda Berberi kökenli Faslımız da vardır. Yarı Berberi, ikinci yarı Arap olan karma çocukları vardır. Aileler düğünlerde, cenazelerde ve dini günlerde ziyaretler gerçekleştirir ve bir araya gelirler. Sevinçleri ve üzüntüleri paylaşırlar. Ne çarşıda, ne sokakta, ne okulda, ne devlet dairelerinde, ne hastanede, ne camide, ne de parti, birlik, dernek merkezlerinde farklılık ve ayrılık hissetmeyiz.

Bu göstergeler, somut kanıtlar olup Arapların ve Berberilerin kendi aralarında uyumlu ve kardeş olduklarını göstermektedir. Bunlar aynı haklara sahiptirler ve birlikte ayırım gözetilmeksizin eşit olarak yasalara tabidirler. Homojen kan bağı, birleşik toprak ve ortak din, bu iki insan grubu arasındaki anlayış ve işbirliğinin güçlü temelidir.

Bu ikisi arasında dil, bazı sosyal ritüeller, adetler, gelenekler ve sanatlar gibi çeşitli düzeylerde entelektüel ve kültürel bir fark olduğu doğrudur. Ancak aralarında ortak paydalar ve dostane ve uyumlu bir kültürel alışveriş vardır. Ortaya çıkan bu farklılıklar, Genel kimliğin zenginleşmesine ve sütunlarının sağlamlaşmasına katkıda bulunduğu kadar. Anlaşmazlık anlamına gelmez ve kırılmaya yol açmaz. Tüm bu unsurlar ve görüşmelerin sonuçları aracılığıyla, Berberiler ile Fas toplumunun diğer bileşenleri, özellikle Araplar arasındaki ilişkinin, bir yandan uyum ve bütünleşme arz ederken diğer yandan çatışma veya farklılık ile karakterize edildiğini varsaydığımız hipotezini teyit etmiş oluyoruz. Bağımsızlıktan geçen yüzyılın seksenli yıllarına kadar Fas'ın "Arap" kimliği, özellikle siyasi ve resmi düzeyde tüm açıklığıyla hiçbir şekilde tartışma konusu değildi. Bu nedenle Fas için çok bileşenli bir kimlikten söz edilmesi, bölünmeye davet olarak anlaşıldığı ve yorumlandığı için reddedildi.

Kimlik sorunu, farklı insan gruplarının toplumsal yapısının temellerini oluşturan önemli konulardan biridir. Fas'ta bir dizi tepkilere yol açan ve her bir tarafın belirli bir yönü savunduğu ideolojik çatışmaların ortaya çıktığı bir konudur. Kimliğin

belirleyicileri nelerdir ve toplumların kimliği neye göre belirlenir? Araştırmamız aracılığıyla, bu konuyla ilgili bir dizi tasavvur sunduk. Kimlik, insanların aynası ve insanların kendilerini tanımladıkları temel unsurdur. Aynı zamanda bir tarafın herhangi bir insanın özünü ve aslını tanımasını ve görmesini sağlayan bir bileşendir. Dolayısıyla dil, hakkında derin tartışmaları yaratan unsurlardan biridir. Fas toplumunda, daha önce de açıkladığımız gibi, kimlik ve köken ile ilgili çeşitli tartışmalar gündeme gelmiştir. Örneğin Fas'ın birden fazla kimliği mi var yoksa tek bir kimliğe mi sahip? Kimlik köken üzerinden mi belirleniyor, yoksa başka belirleyicileri var mı? Ciddi olarak tartışma konusu edilen başka sorular da olmuştur. Fas'ta kimlik, toprakla olan irtibatı üzerinden belirlenmektedir. Bu itibarla toprak, asıl ve net olarak Berberilere aittir. Zira uzun bir süre önce buraya yerleşmiş ve yüzyıllar boyunca da burada yaşamışlardır. Köken ve toprak, kimliğin temel ve tanımlayıcı unsurları olmaya devam ediyor. Öte yandan kökeni oluşturan şeyin dil olduğu temelinde kimliği dil üzerinden tanımlayanları olduğunu da görüyoruz. Bu nedenle dil, hem bireysel hem de kolektif kimliği belirler. Dilin yok olması ise kimliğin ölümüne neden olur.

Kimlik, bireyin varlığını ve aidiyet duygusunu bulmasını sağlayan bir gerçekliğin çeşitli bileşenlerden oluşur. Aynı zamanda kimlik bir kolektif uyum kaynağıdır. Bugünün Fas gerçeğinde, ister toprağın kimliğin ana belirleyicisi olduğu gerçeğinden isterse de dilin bu konuda merkez noktası olduğu gerçeğinden hareket edelim kimliğin topraktan başlayıp dilden geçerek örf, gelenek ve göreneklere kadar birçok boyutu olduğunu ifade edebiliriz. Bu bağlamda birçok Berberi gelenek ve göreneklerinin çeşitli Fas bölgelerinde yaygın olduğu dikkat çekicidir. Terkip ve kipleri itibariyle Berberi diline dayanan Fas lehçesinden bahsetmiyorum bile. Toprak konusunda gelince, Berberiler Kuzey Afrika topraklarına yerleşen ilk insanlardır. Bu topraklarda Berberiler, farklı ırk ve kültürlerle bir arada yaşamaya başlamış; ırkların farklı ve çeşitli olmasına rağmen kendi aralarında yerleşmiş ve bir arada var olan birçok sosyal ve kültürel yapı oluşturmuşlardır. Buradan araştırmanın ikinci hipotezinin doğrulandığını söyleyebiliriz. Bu hipoteze göre Berberiler ile Fas toplumunun diğer bileşenleri arasındaki ilişki birbirine geçmiş, kimi zaman uyumlu kimi zaman ise uyumsuz bir nitelik arz etmektedir.

Dilsel çoğulculuk sorunu 1930'da Berberi Dahir ile Fas'ta ortaya çıkmış bir meseledir. Bu, içinde Faslılar, Araplar ve Berberilerin bölünmesinin siyasi bir boyutunu taşımasına rağmen Berberilerin kaderini ve Fas kültürel hayatındaki konumunu yükseltti. Böylece dillerin çeşitli ve çok sayıda olduğu ülkelerde kimliğin bir bileşeni olarak konumunu öne çıkardı.

Berberi dilinin 2011 anayasasının beşinci bölümünde Fas devletinin resmi dili haline getirilmesi ön görüldü. Dördüncü maddede Arapçanın devletin resmi dili olarak kalacağı ve devletin söz konusu dili korumak, geliştirmek ve kullanımını geliştirmek çalışacağı belirtildi. Berberi dili, istisnasız tüm Faslıların ortak bir pusulası olduğu için devletin resmi dili kabul edilmiştir. Örgütsel kanunda, ileride resmi dil olarak işlevini yerine getirebilmesi için Berberi dilinin resmi karakterini etkinleştirme aşamaları, eğitim ve kamusal yaşamın öncelikli alanlarına dâhil edilme biçimlerini tanımlandı. Bu, Parlamento tarafından onaylandıktan sonra Temmuz 2019'da yürürlüğe girdi.

Anayasada, Berberi dilinin tüm Faslılar için ortak bir varlık olarak kabul edilmesi son derece haklı ve doğru bir yaklaşımdı. Çünkü günümüzdeki yasaların çoğu Berberi kökenlidir ve kökleri tarihe dayanmaktadır. Devletin resmi dili olan Berberi dilinin tanınmasına ilişkin yasa, toplumun temel bileşenleri arasında yer alan Berberi unsurunu tanımak için Fas anayasası çerçevesinde öngörülen en önemli yasalar arasında yer alıyor.

Berberi meselesinin tarihinde, ilk oluşumundan, başından beri ulaşmaya çalıştığı, bugün elde ettiği taleplere kadar büyük bir değişiklik olmuştur. Tarihten itibaren aşama aşama yok olmaya ve gerilemeye maruz kalan kültürel ve sosyal sermayeyi savunmaya devam etmek için sindirme ve yeni örgütlerin yeniden yapılandırılmasıyla dolu bir yoldur. Öyle ki Berberiler çevrelerinin ortasında bir azınlık olarak görülür olmuştur. Bu, Berberi davasının birçok savunucusu tarafından pek hoş karşılanmamıştır.

Bugün Berberi mesele veya davası, gelenek ve ilkelerinin tanınmasını talep eden bir dava olma aşamasından Berberi dilinin anayasada yer alması ve tanınması, Berberi yazısının resmi yazı olması talebi aşamasına geçmiştir. Berberi meselesi ilgi-

lenen derneklerde ve birçok kadın kuruluşlarından aktif rol alan katılımcılardan birinin de ifade ettiği gibi “*daha önce Berberi dili bir sorun teşkil ediyordu. Ancak bugün anayasa, Berberi Kraliyet Enstitüsü ve Ulusal Tüzük’ün onu resmen tanımasıyla bu durum değişti. Bu birikim ve aşamalar bizi dil meselesinden meselenin dili aşmasına geçirdi.*”(M./Erkek./46)

Araplaştırmadan maksat, Arap dilini iletişim ve bilgi araştırması için bir araç olarak kullanan dünya kültürünün Araplaştırılmasıdır. Fashılar, bu dil üzerinden hicri ikinci yüzyıldan beri Arap-İslam medeniyetinin inşasına başarılı ve aktif olarak katılmışlardır. İşte tüm Fashıların çağrıda bulunduğu Araplaştırma meselesine bazılarının itirazını anlamsız ve açık bir aldatmacaya dayalı kılan da budur. Bu şey, Araplaştırmanın Fas’ın sosyal ve kültürel gerçekliğinden ayrılan üstün bir siyasi kararın sonucu olduğu iddiasıdır. Bunun amaçlanan şey, Berberi kimliğini silip yok etmek ve onun temel direği olan Berberi dilini öldürmektir. Bununla birlikte Fransız dilinin baskın konumunda tutulmasına hiçbir itiraz yoktur. Ancak tarihsel araştırmalar bunu reddeder ve Araplaştırma meselesinin bölgenin tarihi ve kültürel verisiyle tutarlı, tarihsel olarak çözülmüş bir mesele olduğunu kanıtlar ve Arap dilinin, fetihlerden bu yana Fas sakinleri tarafından dünya kültürünün tartışmasız dili olarak kabul edildiğini ortaya koyar. Asıl şaşırtıcı olan ve akla soru işareti getiren şey bu verileri atlamaktır. Araplaştırma, Fas toplumuna tarihsel olarak dayatılan bir konu olarak kabul edilebilir. Araplaştırmayı iki kutuplu bir mesele olarak da değerlendirebiliriz, bu bağlamda söz konusu hareket, Fas halkı tarafından kabul görmüştür. Zira Arap dili, İslam dininin anlaşılması ve İslam kültürüne yakınlaşma için bir araç görülmekte idi. Aynı zamanda bir varoluş ve kendini ispatlama meselesiydi. Arapçayı öğrenmek ve bu konuda iyi olmak, gerek eğitimsel gerekse politik olmak üzere kişiye çeşitli seviyelerde idari roller sağlamakta idi. Bu inanç, Arap dilinin yaygınlaşmasının ve öğrenilmesinin bireyler tarafından bilinçsizce kabul edilmesini sağlamıştır. Sömürge döneminde ise Arapça öğrenmek, devletin Fransızlara ve ülkenin Fransız sömürgeciliğine direnmek için gördüğü bir gereklilik niteliği taşıyordu. Nitekim devlet, Fransız sömürgeciliğine karşı koymak için Arap dilini idari, eğitim ve sosyal hayatın çeşitli alanlarına yaygınlaştırma politikası üzerinde çalışmış ve sömürgeciliğe karşı bir tür savunma mekanizması olarak kullanmıştır. Arap dilinin kalkan olarak kullanılması,

başlangıçta devlet tarafından sömürge döneminde ülkeye dengenin yeniden sağlanması için bir araç olarak kabul edildi. Diğer taraftan bu halk tarafından da kabul görmüş ve toplu bir katılım bulan bir ortak nokta olmuştur. Buna bazı tarihsel aşamaların ve durumların eseri İslami fetihleri ve evlilik ilişkileri de bunda önemli bir rol oynamıştır.

Araştırma sonucunda, Berberilerin genel olarak reddettikleri şeyin haddi zatında bir dil olarak Arapçayı değil, bilakis kendi kültürleri ve dilleri üzerinde uygulanabilecek bir yabancılaşma ideolojisi olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu, Berberi ulusal hareketinin başlangıç noktasıdır. Bu hareketle ilga edilen ve belirli bir süre dışlanan asıl şeyin geri getirilmesi talebinde bulunmaktadır.

Araştırmanın sonuçları aracılığıyla ve çeşitli unsurları inceleyerek sunarak hipotezin doğru olup olmadığından teyit etmeye çalıştık. Fas toplumunun, Berberi dilinin işleyişini düzenleyen bir dizi yasa ve yasal çerçeve geliştirdiğini; Berberilerin haklarını ve taleplerini savunan derneklerin varlığını da varsaymıştık. Böylece bu hipotezi doğrulamış olduk.

Araştırma yoluyla, daha önce de açıkladığımız gibi, Fas hukuku, özellikle dilsel açıdan Berberiler ile ilgili yasalar oluşturmuştur. Bu konuda net bir kanun çıkarıldığından, Berberi davasının ve kimliğinin tüm özellikleriyle savunulması bağlamında bir grup ihtisas kurumu oluşturulmuştur. Bu kurumlar arasında Kraliyet Berberi Kültür Enstitüsü bulunmaktadır. Bunun yanı sıra kimliğini ve kültürünü savunmayı amaçlarından biri haline getiren bir grup dernek ve sivil toplum kuruluşları da vardır. Berberi ve haklarının savunulması için kıvılcımın başlangıcı olan Berberi ulusal hareketinin rolünü ve bunların aynı yöne giden birçok derneğin çıkış noktası olduğunu da unutmamalıyız.

KATILIMCI LİSTESİ

Ahmed, 25 yaşında. Fas'taki Souss bölgesinden (Guelmim şehri). Siyaset bilimi alanında yüksek lisans derecesi. Orta öğretimde felsefe bölümü profesörü. Kazablanka'da yaşıyor ve çalışıyor.

Hacer 27 yaşında. Tata şehrinden. Fas'ın güneyinde. Amazigh Etütleri alanında yüksek lisans derecesine sahiptir. Taroudant bölgesindeki ilköğretim kolordusunda Amazigh dili profesörü.

Abdul Wahed, 30 yaşında, Tata şehrinden. Güney Fas, Amazigh Çalışmaları alanında lisans derecesine sahiptir. Guelmim şehrinde Amazigh dili profesörü.

Muhammed 24 yaşında. Kuzey Fas'taki şehirden (Tetouan). İktisat Bölümü öğrencisi, yüksek lisans derecesi.

Nisrin, 24 yaşında. (Tetouan) şehrinden. Fas'ın kuzeyinde. İktisat Bölümü öğrencisi.

ousama (Usame) 23 yaşında. Şehirden (Marakeş). orta Fas. Sosyoloji alanında lisans derecesi.

Achraf (Eşref) 23 yaşında. Ouarzazate şehrinden. Fas'ın güneyinde. Fransız Çalışmaları bölümünden mezun olan bir öğrenci, Lisans derecesi.

Maryem 31 yaşında. Ouarzazate şehrinin eteklerinden (kale alanı). ev hanımı. Arapça Çalışmaları alanında lisans derecesine sahiptir.

İbrahim 31 yaşındadır. Güney Fas'ın (Orta Atlas) bölgesinden. Gelişim ve toplum hakkında profesyonel yüksek lisans öğrenci. Agadir'de okuyor

Hicham (Hişam) 31 yaşında. (Agadir şehri / Souss bölgesi den) Amazigh çalışmalarında yüksek lisans derecesine sahiptir. Amazigh dil öğretmeni ilköğretim. Taroudant'ta yaşıyor .

Muhammed Olhassan, 46 yaşında. Kuzey Fas'taki (Rif bölgesinden). Ortaöğretim düzeyinde İngilizce profesörü. Amazigh meselesiyle ilgilenen birçok derneğe üye. Kadın kalkınma derneklerinin yanı sıra.

Aboubakr (Ebu Bekir), 24 yaşında. Şehirden bir şehirden (Agadir). Organizasyonların ustası öğrencisi.

Abdul Ghani, 23 yaşında. Tetuan şehrinden. Fas'ın kuzeyinde. Sosyoloji bölümünden lisans derecesi öğrencisi.

Ümmü Nesrin, 45 yaşında. Tetouan şehrinin Rif bölgesinden. ev hanımı.

Youssef 34 yaşında. Agadir şehrinden. Gelişim hakkında yüksek lisans öğrencisi, Martell şehrinde. Fas'ın kuzeyinde.

Fatma 52 yaşında. Taroudant'tan. Ev hanımı. ilkokulden mezun

Zeynep 45 yaşında. Fas'ın güneyindeki şehirden (Ouarzazate). Ev hanımı . orta okulden mezun.

Hassan, 62 yaşında bir çiftçidir. Şehrin (Ouarzazate) eteklerindeki Skoura köyünden. Fas'ın güneyinde. ilkokulden mezun.

Abdullah 40 yaşında. Ouarzazate şehrinin eteklerindeki köyden (kale). Fas'ın güneyinde. Dükkan sahibi. orta okulden mezun.

kbira 57 yaşında. Ouarzazate şehrinin dışındaki Skoura köyünden. Güney Fas.

GÖRÜŞME SORULARI

Mülakat yapılan katılımcılar genel özellikleri

İsminiz:

Yaşınız:

Cinsiyetiniz:

Öğrenim durumunuz:

Mesleğiniz:

Geldiğiniz yer:

Görüşme tarihi:

Berberi Dili

Berberi dili hakkındaki izleniminiz nedir?

Berberi dili Fas'ta tanındı mı?

Çevrenizdeki Berberi dili ve kültürüne dair Berberi olmayanların izlenimi nedir?

Berberi kıyafet kültürü ve etkileri

Berberiler için kıyafetin etkileri nelerdir?

Berberilerin kıyafetlerinin şeklinin ilham kaynağına dair bir fikriniz var mı?

Berberi elbisesindeki renkler neyi ifade ediyor?

Berberi kadınlarını zıynet eşyalarının anlamları nelerdir?

Berberi dövmeleeri.

Berberiler için dövmeleer ne ifade eder?

Dövme, Berberi kültürünü ne ölçüde tanımlıyor?

Berberilerin dövmede kullanılan sembollerin anlamı hakkında bir fikirleri var mı?

Dövme bugün Berberi için ne anlama geliyor ve dün ne anlama geliyordu?

Fas'ta Arap- Berberi ilişkileri

Fas toplumunda Arap- Berberi ilişkileri hangi temele dayanmaktadır?

Sizce Fas toplumunda Berberi kimliğinin öne çıkan belirleyicileri nelerdir?

Berberilere dair Fas kanunlarında öngörülen maddeler nelerdir?

Berberi Meselesi ve Değişim Süreci

Berberi davasının geçtiği değişim yolu hakkında bir fikriniz var mı?

Berberilerin haklarını savunmadaki en önemli başarıları nelerdir?

Yerelleştirme konusu hakkında ne düşünüyorsunuz?

Berberi meselesini nasıl değerlendiriyorsunuz?

KAYNAKLAR

Aacha, Mustapha, (2008). Herodot, Libyalılar (Berberiler) hakkında konuşmaları. 1. Baskı, Fas, E.Amazigh Kültür Kraliyet Enstitüsü.

Aakon, Alarabi, Mohamed. (2010). Tarih boyunca Amazighler: kökenlere ve kimliğe kısa bir bakış. 1.Baskı, Rabat, Fas: Al Tanouki Yayıncılık.

Abdani, abdefatah, (2020). Yahudilerin Fas'ta el sanatlarının gelişimine ve gelişmesine katkıları.

<https://www.oudnad.net/spip.php?article3421>. Erişim tarihi: 20.6.2020.

Aboudouh, Khaled Kazem, (2012). Dil, toplum, sosyoloji.

<https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=332424>. Erişim tarihi: 9.03.2020.

Adnani, ikram, (2015). Amazigh ve kimlik ve vatandaşlık sorunları.

<https://assafirarabi.com/ar>. Erişim tarihi: 18.05.2021.

Aieba, Ihsen, (2021). Fasta Amazigh'in Güzellik kıyafet ve takıları.

http://www.amazighworld.org/arabic/studies/index_show.php?id=6997. Erişim Tarihi: 30.05.2020.

Akli, Faraji Mohamed, (96-97). Köy topluluğu kabilelerinin örgütsel modellerinin sosyolojisi. Yüksek lisans tezi. Sosyoloji bölümü, Cezayir üniversitesi.

Akninh, el-arbi, (2003). Amazigh meşalesi faslıların kökenleri. 1.Baskı, Fez, Fas Anfo Brand Press.

Al-atoum, Entisar, (2020). Değişim sosyal ve sosyoloji. <https://e3arabi.com>. Erişim tarihi: 9.01.2021.

Albakri, Abi obayd, (2002). Maslek ve Mamalek. 1.Baskı, Baytur, Lübnan, Bilimsel kitap evi.

Albazaz, Saad Tawfiq Aziz, (2019). The Popular And Formal Attitude From Amazighian Case In Morocco, 1956-1972. Journal of Historical and Cultural Studies. p,128-187.

Ameqran, Ihsen, (2012). Berberi dili: antropolojik bir yaklaşım.

<https://www.aranthropos.com>. Erişim Tarihi:25.09.2020.

Anayasa, (2011). Royaume du Maroc Secrétariat Général du Gouvernement, Direction de l'imprimerie officielle.

Amazigh kültür kraliyet enstitüsü. <https://www.ircam.ma/ar>. Erişim tarihi:16.05. 2020.

Antara, Mustapha, (2004). Fas'taki Amazigh kültürel hareketinin gerçekliği. <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=97269>. Erişim tarihi: 8.08. 2020.

Ashhlafl, Adbellah, (2019). Amazigh yasasının sınırlarının çizilmesinde insan hakları. <https://lakome2.com/opinion/138370/>. Erişim tarihi: 15.10.2020.

Aspinion, Robert (1946). Contribution à l'étude du droit coutumier berbère Marocain (Etude sur les coutumes des tribus zayanas), 2.édition; Impr Rapide : Casablanca-Fès, Meknès.

Astitito, Abdellah, (2011). Sahra'daki Ait Atta kabilelerinin on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar sosyal ve politik tarihi. 1.Baskı, Fas, E.Amazigh Kültür Kraliyet Enstitüsü.

Axel, Stefan, (2007). Histoire ancienne de l'Afrique du Nord. Traduire par Saoud Tazi Mohamed, la première partie. Rabat, Maroc, Nouvelle presse de elmaarif.

Ayt bahsin, Elhousin, (2021). Berberi kıyafetlerdeki süsler, veya berberler neden gümüş altına tercih ediyor? <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=721493>. Erişim tarihi: 12.11.2021

Azzam, Amin, (2016). Göçmen psikolojisi: Kimlik stratejileri ve kültürleşme stratejileri. Teorik Analitik Çalışma, Harmon Çağdaş Araştırmalar Merkezi.

Belaïd, Saleh, (2016). Savaş harfleri mı başlıyor? 1.Baskı, Cezayir, E.Dil laboratuvarı.

Benabaji, Amina, (2009). The Amazigh Typing Tifinagh. Revue Annales du patrimoine. Cezayir. N: 9, p: 47-54.

Blgharbi, Said, (2006). Kırsal kesimde Amazigh şiirinde kadınlar ve dövmeler. Veya beden bir yaratıcılık alanı olduğunda. <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=69491>, Erişim tarihi: 9.01.2021.

Blilt, Mohamed, (2020). The national identity transformations in Morocco from national movement to Amazigh movement.(1930-2011).magazine of Mediterranean History. N: 02 p: 249-266.

Boudhan, Mohamed, (2013). Fas'ın Amazigh kimliğinde. 2.Baskı, Fas, Tawiza.

Boudwahi, Mohamed, (2012). Amazighlerin kökeni ve tarihin bir göstergesi. <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=290422>. Erişim tarihi: 7.10.2021.

Bourdieu, Pierre (1971). Sociologie de l'Algérie-Ed .P.U.F/paris.

Boutaleb, Mohamed Najib, (2002). Mağripteeki kabilenin sosyolojisi. 1.Baskı, Beyrut, Lübnan, Arap Birliği Araştırma Merkezi.

Bozonso, John, (2004). Fas'ta geleneksel giyim tarzları. Tercüme: Mohamed topo. 1.Baskı, Fas, kültür Bakanlığı, dar Almanhal.

Camps, Gabriel, (2007). Mémoire et identité, Les berbères. 1.Édition, paris, É.Actes Sud.

Carette, E. (1942). Etude sur la Kabylie proprement dite, Imprimerie nationale, paris.

Dottie, Edmonde, (2008).Kuzey Afrika'da Büyü ve Din. çeviren: Zahi Farid. Rabat, Fas, Marsam yayınları.

E.F.Gautier, (1927). Les siècles obscurs du Maghreb.1.Édition , paris, Payot.

El Alaoui, Moulay tiyib, (2009). Fransız döneminde fas'ın siyasi tarihi. Hazırlayan: El Alaoui Ahmed. 1.Baskı, Kazablanka, Fas zawiya kültür ve sanat.

El- jabiri, Mohamed, Abid, (1973). Fasta eğitim sorununa bir ışık. 1.Baskı, Kazablanka, Fas, Fas yayınevi.

El Madani, Ahmed Tawfik, (1986). Dört çağda, crtagna, 1.Baskı. Cezayir, ulusal kitap vakfı.

El-Amimi, Abdulkadir, (2017). Amazigh kültürel kimliği ve varoluşsal ilişkisinin ufku; Kuzey Afrika'da Araplar ve Berberiler arasında. Fas Örneği.

<https://www.mominoun.com/articles>. Erişim tarihi: 5.04.2020.

Elarbawi, Mohamed Elmoukhtar, (2002). Facing the barbarian tendency and the dangers of its division. (Without edition). Baghdad, Bayt alhikma.

El-Athmani, Ahmed, (2015). Fas ülkelerinin Araplaşma hikayesi.

<https://www.albayan.co.uk/MGZarticle2.aspx?ID=4245>.Erişim Tarihi: 20.03.2021.

El-Ghilani, Mohamed, (2008). Bilimsel keşif geziEl-ghilanisi Micho Blair ve Robert Montagni'nin deneyimi.

<https://www.maghress.com/almassae/13626>. Erişim tarihi: 6.03.2021.

El-Ghilani, Mohamed, (2020). Din ve toplum meselelerinde kimlik ve farklılık: Kimlik farklılıktır.

<https://www.mominoun.com/articles>. Erişim tarihi: 20.01.2021.

El-Hamazani, Shayim ben lafi ghanim, (1990). Hail bölgesinde sosyal değişim. Deneysel çalışma. Yüksek lisans tezi, Riyad, İmam Muhammed Bin Suud İslam Üniversitesi.

El-Haydari, İbrahim, (2011). Amazighs kökenleri, anavatanları ve dilleri.

<https://elaph.com/Web/opinion/2011/5/658880.html>. Erişim tarihi: 6.06.2021.

Eljetari, belkasim, (2000). Berberi kültüründe semiyotik bir fenomen olarak dövme. Amazigh kültürü sorusu: inşaat ve teori. 1.Baskı, Oujda, Fas: E.Edebiyat fakültesi Oujda.

Eljirari, Abaas, (1979).Moroccan literature through its phenomena and issues. E.2, Raba, Morocco: Almaarif library.

- El-jilani**, Abderahman Muhammed. (1925) Cezayir'in Genel Tarihi. 2.Baskı
Cezayir: Dar Al-Hayat Kütüphanes
- Elmalki**, Abebakr Abdellah Mohamed, (1983). Riyad nofous. 1.Baskı, Baytur, Lübnan, İslam batı evi.
- El-Mashriqi**, Mohamed, mohyidin, (1969). Antik çağda Kuzey Afrika. 1. Baskı, Dar alkitob alarabiya.
- El-Misawi**, Mohamed (2010)Amazigh Hareketi: Köken veEl-misawi Yol.
http://www.amazighworld.org/arabic/history/index_show.php?id=1356.Erişim tarihi: 10.10.2021.
- El-Mnasra**, Azdin, (1999). Cezayir ve Fas'ta Amazigh sorunu, dilsel çoğulculuk sorunu. 1.Baskı, Cezayir: Shorok evi.
- El-Rami**, Adel (2021). Amazigh marriage between cultural representations and ceremonial Customs. The model of Ait Massad and Ait Oussamer 1892-1912 a comparative study. Rawafed Magazine, Number; 5. P: 609-639.
- El-Sallabi**, Mohamed Ali,(1998).İslami Libya ve Kuzey Afrika tarihinden sayfalar. 1.Baskı, Amman, Ürdün: Dar albayarik.
- El-Sawy**, Ali, (1978). Kültür teorisi. 1.Baskı, Kuveyt: Alam Almaarifa.
- El-Sousi**, Elmoukhtar, (1961). Elmaasoul. 1.Kısım, Kazablanka, Fas: üniversite Basını.
- Elwahidi**, Fatimazahra,(2017). Amazigh kıyafetleri şimdiki zarafet ve geçmişte ülkeyi sömürgecilikten kurtarmanın bir yolu. <https://www.lallafatema.ma>. erişim tarihi: 4.02.2020.
- Elzafarani**, Hayim, (1987). Fas'ta bin yıllık Yahudi hayatı: tarih, kültür, din. Tercüme: Ahmed **shahlan**, Abdelghani aboulazm. 1. Baskı, Kazablanka, Fas.
- Elzaim**, fatimazahra, (2009). Dövme, kimlik ve cinsel olgunluk açısından bir ayırt. <https://www.hespress.com>. Erişim tarihi: 16.05. 2021.
- Faoubar**, Mohamed, (2016). Sociology of the Colonial Knowledge Production: Education in Morocco. Omran for social sciences and humanities. N:17/5 p: 67-90.
- Flick**, U. (2009). An introduction to qualitative research, 4th Edition. London: Sage.
- Ghridqi**, Nezar, (2016).Berberi dövmeleri: kayalar ve insan vücudu arasındaki çizimlerin ve işaretlerin tarihi. <https://mcantimes.com>. Erişim tarihi: 26.06. 2021.

Galletta, A. (2013). Mastering the semi-structured interview and beyond from research design to analysis and publication. New York: New York University Press.

Greeley, Angelo, (2009). Kuzey Fas'ta Berberilerin İslamlaştırılması ve Araplaştırılması. çeviren: shahbar Abdellaziz, Rabat, Fas: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Khashim, Ali, Fahmi. (2011).Saf Arabizm. <https://alrai.com/article/479061.html> Erişim tarihi: 22.06. 2020.

Hamdani, Maliya, (2009-2010). Kabile kadınlarının normlara karşı gelme ve maddi ihtiyaç arasındaki mirası.Diraa şehrinde bir saha çalışması. Cezayir. Ceza-yir Üniversitesi, Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

Hamdaoui, Jamil, (2016). Berberi uygun uygarlığının simge yapıları. 2.Baskı, Fas E. Yazar.

Hamdaoui, Jamil, (2020).Amazigh kültüründe dövme olgusu. antropolojik yaklaşım. 1.Baskı, tetwan, Fas, Dar Arif.

Harakat, İbrahim, (2009). Tarih boyunca Fas. 1.Baskı, Kazablanka, Fas: Dar al-rachad alhadita.

Htamla, Mohamed abdo, (2003). The generation of muwwaladin in Morocco and Andalus their role in public life. 1.Baskı, Amman, Jordan.

ibn Abdelhalim, (1954). Fas'ın Arap fethi kakkında yeni bir metin. 1.Baskı Madrid, Mısır: İslam araştırmaları enstitüsü.

Ibn Aşkar, Mohamed ben Ali Elhasani, (1977). Dawhat anachir, Hzirlanan, Mohamed hani, 2.Baskı, Rabat, Fas: Dar almaghrib.

Ibn khaldoun, (2000). Diwan al-mubtada ve al-khbarek, Arapların ve Berberilerin ve ve tarihindeki en büyük endişe. 6.Baskı, Beyrut, Lübnan, Dar El-fikr.

Jandari, İdris, (2011). Fas'ta kolonyal proje ile ulusal bahis arasındaki Berberi tezi. <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=281357>. Erişim tarihi: 5.04.2020.

John, w, creswell, (2013). Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches. E.4, New york: Sage Publications.

Léon, Alifriki, (1983). Afrika açıklaması, çeviren, Hani Mohamed, Elakhdar Mohamed. 2.Baskı, Baytur, Lübnan: Algharb Alislami evi.

Madi, Lhsen (1999). Fasta eğitim politikası ve gelecek bahisleri. 1. Baskı, Fas: majallat ulum al-tarbiyah.

Lincoln, Y,Denzin, N. (2000). Introduction: the discipline and practice of qualitative research. In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), The sage handbook of qualitative research, 3rd Edition (pp. 1-32). London: Sage.

- Masin**, Amazigh, (2007). Amazigh kültür hareket kavramında. <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=97269>. Erişim tarihi: 25.09.2010.
- Masqueray**, Emile (1896) ; Formation des cités chez les populations sédentaires de l'Algérie (Kabyles du djurdjura ;Chaouia de l'Aouras ;Beni Mezab).paris, Ernest leroux.
- Mesbah**, Mohamed, (2011). Fasta Amazigh dili: iç ve dış tartışmalar, vaka değerlendirmesi. Arap Araştırma ve politik çalışmaları merkezi.
- Montagne**, Robert, (1930). Les Berbères et le Makhzen dans le sud du Maroc-essai sur la transformation politique des Berbères sedentaires (groupe cheluh). Ed Alcan, Paris.
- Nasrallah**, saadoun Abaas, (1987). Fasta Eladarisa devleti, altın çağ. Beyrut, Arap Rönesans evi.
- Nassib**, Yousef, (1993). Kbyile şiirine giriş.Cezayir: Endülüs Evi Yayınları.
- Ocak**, Sevde, Zeynep, (2015). Fas ve Cezayir'de Berberi Kimlik ve Siyaseti. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.v !
- Omer**, Ahmed Moukhtar, (1992). Mısır ve Mağrip'te Arap dilinin tarihi. 1.Baskı, kahire, kitapların dünyası.
- Ouhsin**, Abdelati, (2017). Robezier Montagni'nin Fas'taki kabile anlayışı: Amgar'dan lidere ve makhzanın egemenliğine. <https://www.anfasse.org/2010>. Erişim tarihi: 20.12.2020.
- Paul, Marty** , (1925) le Maroc de demain. Édition1. Paris : Comité de l'Afrique française.
- Routane**, Farida, (2018).The indentifiable dimension of the Amazigh language and its consequences on the security and stability of the Arab Maghreb States: Comparative study between Algeria and Morocco. <https://democraticac.de/?p=55152>. Erişim tarihi: 27.07.2020.
- Shafik**, Mohamed, (1989). Otuz üç asırlık Amazigh tarihi. 2.baskı, Fas, E, yazar.
- Shanaa**, Khadija, (2011). Berberiler İslam'ı seçiyor. Yüksek lisans Tezi. Cezayir. Ouhran. Sosyal Bilimler ve Beşeri Bilimler Fakültesi.
- Shriqani** Fadil, (2002). Bazılarının dili ile bazılarının dili arasında. Cezayir, Elkasaba Yayınları.
- Taaima**, Ahmed Arouchdi, ve Elnaka Mahmoud Kamel, (2011). Dil kavramı ve işlevleri. <http://www.abhatoo.net.ma>. Erişim tarihi: 30.03.2021.
- Tabal**, Laftifa, (2012). Toplumsal değişme ve toplumsal değerlerin değişmesindeki rolü. Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi. Sayı: 8, s: 406-428.

Taha, Abdelwahid, Danon, (2004). Kuzey Afrika ve Endülüs'te fetih ve Arap-İslam istikrarı. 1.Baskı, Libya, Dar almadar alislami.

Tmlaty, yassin,(2016).Amazigh kimliğinin kültürel ve dilsel yüzü.

<https://www.aljazeera.net>. Erişim tarihi: 23.12.2020.

Ullmann, Stephen,(1985). Words And Their USE. The translator: Kamal, Mohammed, Bashir. Youth Library.

URL1 <https://www.pinterest.fr/>. Erişim tarihi: 25.10.2021.

URL2 <https://www.dw.com/ar>. Erişim tarihi: 19.04.2020.

URL3 <http://chaabpress.com/news6444.html>. Erişim tarihi: 5.03.2020.